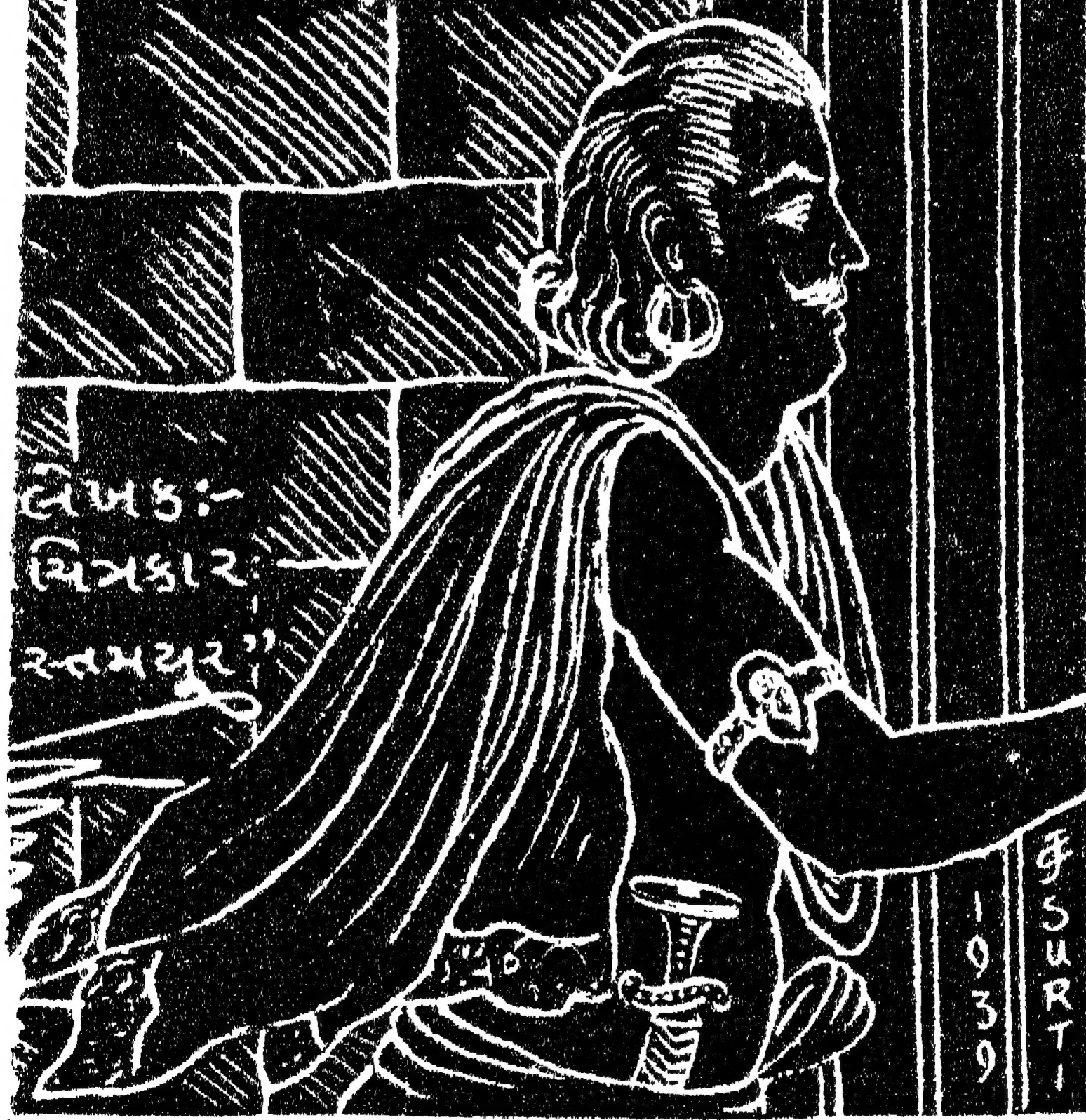

રાત-ટાઈમ્સની ૧૯૩૯ ની બેટક

ગુમાસ્તા

લખક:-
ચિત્રકાર:-
સ્તંભચુર:-

૧૯૩૯
SURT

જરાત વિદ્યાપીઠ ગ્રંથાલય
[ગુજરાતી કોપીરાઇટ વિભાગ]

અનુક્રમાંક ૨૨૬૪૩ કિંમત રૂ. ૪૦/-

ગ્રંથનામ યુક્ત ઝો'૨૫

વર્ગાંક ૬-૧૩

ગુજરાત-ટાઇમ્સની ૧૯૩૯-૪૦ ની લેટ

ગુપ્ત ગૌરવ

લેખક :

કવિચિત્રકાર જયકૃષ્ણ ચિમનલાલ સુરતી

ભરૂચ (હાલ નડિયાદ)

પ્રકાશક

માણેકલાલ હરજીવનદાસ શાહ

તાંત્રી, 'ગુજરાત-ટાઇમ્સ' નડિયાદ

મૂલ્ય રૂ. ૨-૪-૦

મુદ્રણસ્થાન:-

ગુજરાત ટાઇમ્સ પ્રી. પ્રેસ
ભોગલકોટ, નડીઆદ.

મુદ્રક અને પ્રકાશક:-

માણિકલાલ હ. શાહ

ગુજરાત વિદ્યાપીઠ
અ.ન.ટા.વ.
ગુજરાતી કોપીરાઈટ-સંમત
૧૯૪૪

સર્વાધિકાર લેખકને સ્વાધીન છે.

સાદર અર્પણ

પરમાત્મા શ્રીકૃષ્ણના
પરમપ્રિયમિત્ર સુદામાજીની
સુદામાપુત્રીના આદર્શ નરેશ,
‘પારખંદર’ની પ્રજ્ઞના વડાલા ‘બાપુ’,

||મદાર મહારાજશ્રી||

સુરે નટવરસિંહજી સાહેબ બાહાદુર,

કે. સી. એસ. આર્ટ.

આપ નામદારના

પ્રસિદ્ધ પ્રજ્ઞાત્સલતા અને અનુપમ હૃદયતા, વિદ્યાબ્યાસંગ
અને વ્યાપારપ્રેમ નિરનિમાનપણું અને સાદાર્થ એના અતિહૃદય
માનવશી સુખેશી આદર્શ આ ઐતિહાસિક નવલકથા
સાદર સમર્પુ છે. || || || ||

મકાશિક

નામદાર પોરબંદર નરેશ

નામદાર મહારાજ સાહેબ શ્રી સર નટવરસિંહજી બહાદુર, ફે. સી. એસ. આઈ. નો જન્મ પ્રસિદ્ધ જોડવા રાજપુત વંશમાં સને ૧૯૦૦ ના જુનાઈ માસમાં થયો હતો.

જોડવા રાજપુતો કાઠીયાવાડમાં આવનારા રાજપુતોમાં પ્રથમ સ્થાન ભોગવે છે. કાઠીયાવાડના રાજકર્તાઓમાં પોરબંદર નરેશનું સ્થાન ચોથું છે, અને વંશપરંપરાના હકકો સાથે ૧૩ તોપોની સલામીનું માન ભોગવે છે.

નામદાર મહારાજ સાહેબ એક અચ્છા ખેત્રાડી છે અને રાજ્યના કારોબારમાં ઉંડો રસ લે છે. પોતે ઉચ્ચ શિક્ષણ લીધેલું હોવાથી શિક્ષણની મહત્તા અને આવશ્યકતા સારી રીતે સમજે છે, અને એથી કરીને રાજ્યમાં ફળવણીનો વિસ્તાર થવા પામ્યો છે.

નામદાર મહારાજી શ્રી રૂપાલીયા સાહેબ, એમ. બી. ઈ., જેઓ લીંબડીના નામદાર ઠાકોર સાહેબનાં કુંવરી ધાય છે, તેઓ પણ સુશિક્ષીત છે અને સ્ત્રીઓ તથા બાળકોનો ઉન્નતિના પ્રશ્નોમાં રસ લે છે. તદુપરાંત, નામદાર મહારાજ સાહેબનાં માતૃશ્રી અસ્મત પનાહ યાગાસાહેબશ્રી રામબા સાહેબની કિંમતી સલાહ સુચના

રાજકુટુંબને સામાજિક અને ધાર્મિક વિષયોમાં મળતી રહે છે

રાજ્યના પાટનગર પોરબંદર વગર, રાજ્યનો વિસ્તાર ૬૪૨૬ ચોરસ માઈલનો છે, જેમાં ૧૦૫ ગામડાંઓનો સમાવેશ થાય છે.

પોરબંદર પુરાણ-પ્રસિદ્ધ સુદામાપુરિના નામથી સુપ્રખ્યાત છે; અને વળી મહાત્મા ગાંધીજીનું જન્મ સ્થાન હોવાથી સવિશેષ અતિ-હાસીકતા પામ્યું છે. પોરબંદર શહેર સુંદર સફેદ પથરોનું બાંધેલું છે, અને ઠેર ઠેર સુંદર વિશાળ મકાનો આવી રહેલાં છે. દરીયા કીનારા પરના આલીશાન બંગલા, સ્ત્રીઓ માટેની મહારાણીશ્રી રૂપાલીયા હોસ્પિટલ અને સુવાવડખાનું, મહારાણીશ્રી બાલુયા બાલમંદિર અને કન્યા વિદ્યાલય, હનુમાન ચોકમાં ચીજળીનો રાક્ષની વાળે કુવારો, વેલોંગડન મેરીના વગેરે આકર્ષક સ્થાનો પોરબંદરની સુંદરતામાં ઓર વધારો કરે છે. રાજ્યની વસ્તી આશરે દોઢેક લાખની, અને પોરબંદર શહેરની વસ્તી આશરે આઠીસ હજારની છે. રાજ્યની સરેરાશ આવક રૂ. ૨૧,૦૦,૦૦૦ ની છે, જેનો મુખ્ય આધાર જકાત, જમીન મહેસુલ, પથરની ખાણો અને રેલ્વે પર છે.

પોરબંદર રાજ્ય જુના વખતનું બંદરી રાજ્ય છે, અને પોરબંદર એ મુખ્ય બંદર હોવા ઉપરાંત નવીબંદર, માધવપુર અને મીયાણી એ ત્રણ પશ્ચિમી બંદરો છે. રાજ્યમાં સરેરાશ ૨૫ ઇંચ વરસાદ પડે છે.

પોરબંદર રાજ્ય પ્રગતિશાળી રાજ્ય છે અને ના. મહારાજ સાહેબ પોતાના રાજ્યમાં વ્યાપાર વાણિજ્યના વિકાસ માટે આતુર છે. ઘી, સીમેન્ટ, પથર, રૂ. દીવેલાં વગેરેની મેટા પ્રમાણમાં નીકળ થાય છે; અને ફેરોસીન તથા પેટ્રોલ અને મશીનરી વગેરેની આવક દરીયાઈ માર્ગે સીધી થાય છે. રાજ્યમાં હુન્નર ઉદ્યોગોને ના. મહારાજ સાહેબ તરફથી પુરતું ઉત્તેજન મળે છે.

રાજ્યભરમાં પ્રાથમિક શિક્ષણ તદ્દન મફત આપવામાં આવે છે, અને માધ્યમિક શિક્ષણ દરેક વર્ગના લોકો લાભ લઈ શકે એટલું સસ્તું છે. કન્યા કળવણી પર તથા શારીરિક શિક્ષણ પર યોગ્ય ધ્યાન આપવામાં આવે છે, અને ઉચ્ચ શિક્ષણ લેવા ઇચ્છનારાઓને દરેક પ્રકારે ઉત્તેજન આપવામાં આવે છે. હરીજનો મટે પણ કળવણીની સારી સગવડ કરાઈ છે.

શિક્ષણ, કળવણી અને તાલીમ વિષે ના. મહારાજ સાહેબ ગંભીર અને પ્રગતિમાન વિચારો ધરાવે છે. કળવણી વિષયક વિકાસ ઉત્તરોત્તર વધતો જાય છે એ આગળ કહેવાઈ ગયું છે. પોરબંદરની શ્રી ભાવસિંહજી હાઈસ્કૂલ, જે શિક્ષણ સંસ્થા કાઠીયાવાડમાં અમૂલ્ય ગણાય છે તેના છેલ્લા વાર્ષિક મેળાવડા પ્રસંગે તા. ૨૭-૬-૩૯ ને રોજ ગાંધીના મુખ્ય કળવણી અધિકારીએ શિક્ષણ વિકાસ આ-બતમાં પોતાના ભાષણમાં જણાવ્યું હતું કે: “બાહ્ય દ્રષ્ટિએ કળવણી ખાતાનો વિકાસ તપાસશું તો જણાશે કે છેલ્લા એ વર્ષ દરમિયાન રાજ્યની શાળાની સંખ્યા ૮૩ માંથી ૯૪ થયેલ છે, તથા વિદ્યાર્થીઓની સંખ્યા ૧૦૬૫૪ માંથી ૧૧૬૧૫ થતાં ૯૦૨ ટકામાંથી ૧૦૦૦૪ ટકા થયેલ છે. ખાનગી નિશાળોના વિદ્યાર્થીઓની સંખ્યા ૧૬૭૧ માંથી ૧૯૨૧ થયેલ છે. ટ્રેઇન્ડ અને સંસ્કારી શિક્ષકો મેળવવા માટે એક ‘ટીચર્સ’ ટ્રેનીંગ ક્લાસ’ ખોલવામાં આવેલ છે”

નામદાર મહારાજ સાહેબ જીવન વિષે ગંભીર અને વાસ્તવિકતાભર્યા વિચારો ધરાવે છે. ઉપર જણાવેલા પ્રસંગેના પોરબંદર નરેશ પોતાના ભાષણમાં જણાવ્યું કે: “...મેં મારા મનને એક સવાલ પૂછ્યો કે “આ દુનિયામાં દુઃખનાં શું શું કારણો છે.” ખુબ ખુબ વિચારણાને પરિણામે એમ લાગ્યું કે, કારણો તો ઘણાં છે. પણ મુખ્ય કારણ તો “અસંતોષ” બીજાં તમામ કારણો તેના પેટા ભાગમાં આવી જાય છે. અસંતોષનો ઉપાય શું?... ‘સ્વાર્થ’

એ સર્વ દુઃખોનું મૂળ છે. એ દર્દની દવા તો માત્ર એકજ છે અને તે દવા “પરમાર્થ”...પરમાર્થના તથા જનસેવાના સંસ્કાર તો નાનપણમાં જ પાડવા જોઈએ. માટે મારી હોસ્ટેલની યોજનામાં મેં તે આવડત ખાસ લક્ષ આપ્યું છે, અને નાની વયથી જ જનસેવા તથા પરમાર્થના સંસ્કાર પડે તેવી જાતની ગોઠવણ કાર્યક્રમમાં જ દાખલ કરી દેવાનો પ્રયત્ન કર્યો છે....છોકરાંઓને તો નાનપણથી જ અંગ્રેજી કહેવત “Deserve and desire”—‘યોગ્ય બનો અને પછી ઇચ્છો’—એ ઉત્તમ સૂત્રના ખ્યાલોમાં અને વાતાવરણમાં ઉછેરવાં જોઈએ.”

ચાલુ વર્ષે કાઠીયાવાડના મોટા ભાગમાં દુષ્કાળની પરિસ્થિતિ પ્રવર્તે છે, અને આ અસરથી પોરબંદર પણ મુક્ત રહી શક્યું નથી. પરંતુ આવી પરિસ્થિતિની શરૂઆતથી જ નામદાર મહારાણા સાહેબે યોગ્ય ઉપાયોની યોજનાઓ શરૂ કરી દીધી હતી, અને પશુધનને તથા ખેતુ પ્રજાને જીવાડવા માટે લાખોને ખર્ચે ધાસદણો અને સસ્તા તથા મફત અનાજની રહતો આપવા માંડી હતી. આ યોજનાઓ અને રાહતકાર્યો સુગ્રવસ્થિત અને પદ્ધતિસર યોજાયાં હોઈ એથી પોરબંદરની પ્રજાને કાયમી લાભ થાય એવી એની પાછળની વિચારણા રખાઈ છે. આ સંબંધમાં નામદાર મહારાજ સાહેબે ઉપરોક્ત પ્રસંગે પોતાના ભાષણમાં જણાવ્યું હતું કે: “મને કહેતાં આનંદ થાય છે કે આપણા રાજ્યમાં હવે ૮૦ ટકા જેટલા ખેતુઓ પાંસે પીત માટે પાણી થઈ ગયાં છે; અને હું આશા રાખું છું કે બીજા એકાદ બે વર્ષમાં દરેકે દરેક ખેતુને માટે પીતની સગવડ થઈ જશે. અને એમાં પણ જો આ વર્ષે ખેતુનો તથા ગામડાઓનો ઉભડ વર્ગ ખોટો પ્રમાદ તથા આળસ એક બાજુ મુકીને તથા આવા દુષ્કાળના વર્ષમાં સુકાળની રોજની આશાઓ રાખવી એક બાજુ મુકીને, મારી આજ વર્ષ માટે ઘડેલી દુષ્કાળ નિવારણની યોજનાઓ પુરી કરવામાં પુરતી સંખ્યામાં આવી કામ કરવામાં

સદાય આપશે, તો પ્રભુમાં બરોસો રાખી હું કહેવાને હિંમત ધરાવું છું કે આપણું રાજ્ય કાયમને માટે દુષ્કાળોની અસરરહીત બની જશે.” નામદાર પોરબંદર નરેશ એક આદર્શ, ઉત્સાહી, પ્રગ્નહિતસ્ત્રી અને પ્રગતિપ્રેમી રાજવી છે. જીવન વિષેના તેમના વિચારો ગંભીર અને પર્યેષક છે; શિક્ષણ વિષેની તેમની દ્રષ્ટિ વાસ્તવિકતાભરી, વિશાળ અને ઉદાર છે; પ્રગ્ન પ્રત્યે એમનો પ્રેમ નિઃસીમ છે; પરિણામે તેઓ નામદાર રાજ્ય અને પ્રગ્ન ઉભયનું કલ્યાણ સુંદર રીતે સારા પ્રમાણમાં સાધી શક્યા છે.

આ પુસ્તક તેઓ નામદારને અર્પણ કરવાની પરવાનગી માગતાં તેવી પરવાનગી આપવા બદલ એમો નામદાર મહારાજ સાહેબના અત્યંત આભારી છીએ, અને સોતસાહ આનંદપૂર્વક આ પુસ્તક સાદર અર્પણ કરીએ છીએ.

પ્રકાશક.

Do Not FORGET
BEDI PORT

When importing and exporting
for

All modern facilities and minimum
Charges

For Particulars Apply to:—Port Commissioner
Jamnagar.

આયાત તથા નિકાસ કરતી વખતે
ઓછામાં ઓછા ખર્ચે છેલ્લામાં
છેલ્લી સગવડો આપતા

બેડી પંદર

ને ભુલતા ના !

વિગત માટે પુછા:—

પોર્ટ કમીશનર, જામનગર.

પ્રકાશકનું નિવેદન

અમારું છેલ્લું બેટપુસ્તક “પિરામીડ ભાગ ૨ જો” પ્રગટ થયા પછી, આ પુસ્તક અમારા વાંચકોને બેટ આપવામાં અનિવાર્ય સંજોગોને લીધે અસાધારણ વિલંબ થયો છે. ગમે એટલી લાંબી દીવ્ર પછી પણ, અમે એક સુંદર ઐતિહાસિક નવલકથાનું પુસ્તક બેટ કરી શકીએ છીએ તેનો અમને આનંદ અને સંતોષ છે.

આ પુસ્તકના લેખક કવિચિત્રકાર “મસ્તમથૂર” થી લખાયેલાં અગાઉનાં બે બેટપુસ્તકો “ગુર્જરપતિ” ભાગ ૧ લો તથા ૨ જો ગુજરાતી સાહિત્ય આલમમાં સારો સત્કાર પામ્યાં છે. સાક્ષરો, વિદ્વાનો, પત્રકારો અને અન્ય વિવેચકોએ એ કૃતિઓની મુક્ત કંઠે પ્રશંસા કરી છે.

હવે એજ સિદ્ધહસ્ત લેખકની આ કૃતિ વાંચકોને સાર કરીએ છીએ. આ પુસ્તકમાં લેખક આપણને ભારતવર્ષના બન્ય ભૂતકાળમાં, સ્વાધીનતાના આઝાદ સમયમાં, મૌર્યવંશ પછીના ગુપ્તવંશના સુવર્ણયુગમાં લઈ જાય છે. ગુપ્તવંશના સ્થાપક ચન્દ્રગુપ્ત એ આ કથાના નાયક છે, અને એના ગૌરવની આ ગાથા છે. લેખક ઐતિહાસિક સત્યો અને હમીકતો અણીશુદ્ધ જાળવીને ગૌણ પાત્રોની મનોરમ્ય પસંદગી કરીને સુંદર અદ્ભુત વાર્તાગુંથણી કરી છે. લેખક નવલકથા લેખક છે, કવિ છે અને ચિત્રકાર પણ છે. એમના પોતાને હાથે દોરેલાં ચિત્રો આ પુસ્તકને શોભાવે છે, એ હમીકત સવિશેષ નોંધપાત્ર છે.

બેટપુસ્તકોના પ્રકારના અમારા ધોરણ પ્રાપ્ત ૧૯૩૫ ની બેટમાંના અમારા નિવેદનમાંથી એક જરૂરી ફરો અહીં ઉતારીએ છીએ:

“એક વાતનું અમે અમારા વાંચકો-ગ્રાહકોનું ધ્યાન ખેંચવાનું અસ્થાને ગણતા નથી. તે આવાં પુસ્તકોની બેટ. ગુજરાતનાં અન્ય સાપ્તાહિકો તથા સામયિકો (કોઈક અપવાદ બાદ કરતાં) નાં બેટ પુસ્તકો અને ‘ગુજરાત ટાઈમ્સ’ સાપ્તાહિકનાં બેટપુસ્તકો વચ્ચે તુલનાત્મક દ્રષ્ટિ કરવાનું ગુજરાતી જનતાને નિમંત્રણ આપીએ છીએ.

ઉચ્ચ પ્રકારના કાગળ, સફાઈદાર મુદ્રણ અને ઉત્તમ કાટીનું સાહિત્ય આપવાનો પ્રયત્ન અમે કર્યો છે. ભેટપુસ્તક મફત આપવાનું હોય માટે હલકા પાતળા કાગળ, અશુદ્ધ અને બેપરવા છપાઈ, અર્થહીન ચિત્રો અને વાંચીને બુલી જવાનું વાર્તાસાહિત્ય એનો શંભુમેળો કરી એકાદ “ચોપડી” આપવી એ નીતિ અમને કદી માન્ય નથી.”

અગાઉનાં અમારાં સવળાં ભેટ પુસ્તકો અને આ પુસ્તક પણ, અગારા ઉપર જણાવેલા સિદ્ધાંત અને ઉચ્ચાશયની સાખીતીરૂપ છે એમ કહેવામાં કાઈ પ્રકારની અતિશયોક્તિ નથી.

અમારા પ્રથમ ભેટપુસ્તક ‘ધૂમકેતુ’ દ્વારા હિંદુસમાજની પુનર્ચનાનો પ્રશ્ન જનતા સમક્ષ ધરાવા પછી, ‘ગુર્જરપતિ’ નામક અનન્ય નવલકથાના બે ભાગ-મે દળદાર પુસ્તકો-અમે ભેટ આપ્યાં છે તે બાદ ‘પિરામીડ’ ના બે ભાગમાં અપાયેલાં ભેટ પુસ્તકોમાં તેના લેખકે જગપ્રસિદ્ધ ઈજિપ્તની પિરામીડમાંથી એક રોમાંચકારી કથા આલેખી છે. હવે વિદ્વાન્મય આ લોકમાન્ય ‘ગુર્જરપતિ’ ના લેખકે ફરીથી પેતાની એક સુંદર કૃતિ પ્રકાશન માટે આપી ગુજરાતી સાહિત્યની ચીર-સેવા કરી છે.

આ પુસ્તકના ગુણદોષ અવલોકવાનું કાર્ય વિવેચકોનું છે; હંસ-ક્ષીર ન્યાયે એનો રસારવાદ આપવાનું કાર્ય સર્વ વાંચકોનું છે.

આ પુસ્તકમાં લેખકે અગાઉ ‘ગુર્જરપતિ’ કરતાં ભાષાની શૈલિ જરા હળવી અને સામાન્ય જનતાને પચે એવી બતાવી છે, એ પ્રત્યે અમે વાંચકોનું તેમજ વિવેચકોનું ધ્યાન દોરીયે છીયે.

ગુપ્તગૌરવાન્કિત ચન્દ્રગુપ્તના ઐતિહાસિક કાળનિર્ણય વિષેની ચર્ચા લેખકે પેતાની પ્રસ્તાવનામાં કરી છે, એટલે એ વિષે અમારે ઝાઝું કહેવાનું નથી.

અમે તો ‘ગુજરાત ટાઇમ્સ’ સાપ્તાહિક દ્વારા આ અમારાં ભેટ પુસ્તકો મારફત તથા ખીજાં પ્રસંગવશાત્ પ્રગટ કરાતા સાહિત્યથી ગુજરાત-ગહાગુજરાતની અને ગુજરાતી ભાષા બોલતી સમગ્ર પ્રજાની નમ્ર સેવા કરવાનો દાવો કરીયે છીયે, અને એવી સેવાઓ કરવાની તકા અમને વધુ તે વધુ મળે એવું હમેશાં પ્રાર્થાયે છીયે.

પ્રકાશક.

સ્ત્રીઓનાં દરેક જાતનાં દર્દો માટે જગમશહુર
સર્વોત્તમ શક્તિવર્ધક દવા.

મહિલા જીવન

વધારે પડતા કે અનીયમિત અટકાવ, પ્રદર, લોહીવા,
રતુદોષ, શરીરનું ધોવાવું, પેદુમાં થતો દુઃખાવો, કમરમાં
થતી ક્રાંત. છાતીમાં ગભરામણ થવી, જીવ બાળ્યા કરવો,
બેચેની, બીણા તાવ, અશક્તિ, હીસ્ટીરીયા. જ્ઞાનતંતુઓની
નબળાઈ, ગોળો ચઢવો, માથું કાયમ દુખ્યા કરવું, હાંફ
ચઢવી, અન્ન પર અરુચી, ઉદ્દી, ખાંસી, રતવા, ઝાડાની
કબજીયાત, ગર્ભધાનમાં વિઘ્ન ઇત્દરદો માટે અકસીર
પુરવાર થયેલ છે. સુવાવડ પહેલાં યા સુવાવડ પછી યા
સુવારોગમાં આપવાથી શરીર તંદુરસ્ત અને રૂપુષ્ઠ થાય છે
કી. રૂ. ૨) ત્રણ શીશીના રૂ. પાંચ ટ. બી. જી. ૨૫.

રજી. ટ્રેડમાર્ક “જેનસ” નં. ૩૦૨. દરેક શહેરમાં
જાણીતા દવાવાળાને ત્યાં મળે છે.

બનાવનાર:—જે. એન. શેઠના-નડીયાદ.

હિંદુસ્તાનના સોલ એજન્ટ:—ચીમનલાલ પી. શાહ
ગોવિંદ બીરડીંગ, પ્રીન્સેસ સ્ટ્રીટ, મુંબઈ ૨.

ઝાડાની કબજાયાત ? એથી થતા ભ્રમંકર રોગ
ધ્યાનપૂર્વક વાંચી તમારી તંદુરસ્તીની સંભાળ રાખો.

રક્ત શુદ્ધી (રજીસ્ટર્ડ)

રક્તશોધક તથા મળશોધક

લોહી સુધારે છે ને ઝાડો સાફ લાવે છે. ઝીણો તાવ મટાડે છે. પેટમાં તથા પેદુમાં પવન થવો (ગેસ થવો) આંતરડાનો ગડગડાટ, પેટનો દુઃખાવો, અજીર્ણ, શરીરની બેચેની, હાથ, પગ, કમ્મર તથા માથાનો અને સાંધાનો દુઃખાવો વિગેરે તાત્કાલિક મટાડે છે. નાજુક બાંધાવાળા માણસોને પણ આ રક્તશુદ્ધિ ઝાડો સાફ લાવવા સુખરૂપ આપી શકાય છે. ચુંક, આંકડી વિગેરે કઠંગ દરદ થવા સિવાય ઝાડો સાફ થઈ જાય છે. પેટમાં કમી કે બીજા કંઈ વીઝાર હોય તે નીકળી જાય છે. જે સ્થિતિમાં જુનામ હલકા લેવાની જરૂર જણાય ત્યાં આ રક્તશુદ્ધિ ઘણીજ ઉપયોગી થઈ પડે છે. વિશેષ આના અવરનવર સેવનથી ખસ, લુખસ, ચળ, અગાઈઓ કે ગડગુમડ શરીરે થવાની દહેશત નથી.

કીં. ખરણી એકનો રૂ. ૧૫, નાનીનો રૂ. ૧૦
ચે પો. જુદું.

તા. કે. કાયમનો બંધકોશ દુર કરે છે ને ઝાડો
સાફ લાવે છે.

બનાવનાર તથા વેચનાર:-**વૈદ્ય જગન્નાથજી,**
વરાધ ઓશીસ-નડીઆદ (ગુજરાત)

: મહારી ભૂમિકા :

મહારી ‘ગુર્જરપતિ’ “અપરાજિતા” [દૂંક સમયમાં પ્રકટ થનાર] પછી લખાતી નવલકથાનું નામભિધાન છે ‘ગુપ્તગૌરવ’.

કોઈક રસિક વાચકગન્ધુ એનું નામ શ્રવણ કરતાંની સાથે મલને પૂછશે કે, શું મસ્તમયૂર ?—આપ આપની આ નવી નવલ કથામાં કેં ગુપ્ત-રહસ્યમય ભેદી વાર્તા ગૂંથવા ઈચ્છા રાખી છે ? હું પ્રત્યુત્તર દઈશ—“ના ભાઈ ના, એવી ભેદભરમોથી ભરપૂર ડીકટીવ વાર્તાઓ લખવાનો મહારો શોખ કે વ્યવસાયજ નથી !”

“તો પછી “ગુપ્તગૌરવ” માં કહેવા શું માગો છે ?”

“ગુપ્તગૌરવ” માં ગૂંથવા માગું છું હું આપણા ભારતીય ઇતિહાસના એક મહા સમૃદ્ધિવલ ‘સુવર્ણયુગ’ ની નવલકથા.

એ “સુવર્ણયુગ” તો સ્પષ્ટ હતો ગુપ્તવંશનો ગૌરવાન્વિત સમરશૂર ચન્દ્રગુપ્ત.

ચન્દ્રગુપ્તનું નામ લેતાંજ ભારતીય ઇતિહાસની હકીકતથી ઓછી પરિચિત—એવી વ્યક્તિઓ એકજ વાત જાણે છે અને તે એ કે ચન્દ્રગુપ્ત એટલે નન્દવંશનો ઉચ્છેદક મૌર્યવંશનો સંસ્થાપક ભારત-ખ્યાત આણક્ય વિષ્ણુગુપ્તનો પ્રાણસખા-દિલોગ્ગન દોસ્ત !

એ ચન્દ્રગુપ્ત મહારાજ તે મૌર્યવંશના પ્રથમ નૃપતિ—પણ આપણી નવલકથાના નાયક ચન્દ્રગુપ્ત તે ગુપ્તવંશની ગરિમા-ગાથા ગૂંથનાર-શકારિ.

—અર્થાત્ મૌર્યવંશ પછી કણ્વ, શુંગ, આન્ધ્ર, કુશાન અને ત્યારબાદ આવે આપણી નવલકથાનો સુવર્ણયુગ ગુપ્તવંશ.

ગુપ્તવંશના સમરમણિ ચન્દ્રગુપ્તની નવલકથાની ભૂમિકામાં

મૌર્યવંશના ચન્દ્રગુપ્તનું નામ સૂચન કરવામાં મહારા જે હેતુ છે, એક તો સમાન્ય વાચકવર્ગને ઇતિહાસમૂલમાંથી ઉગારવાનો અને બીજો હેતુ અને ચન્દ્રગુપ્તોમાં જણાતી કેં કેં સમાનતાઓ રજૂ કરવાનો.

મૌર્ય અને ગુપ્તવંશના ચન્દ્રગુપ્તો વચ્ચે મળતે ઘણું સામ્ય જણાય છે.

મૌર્ય-ચન્દ્રગુપ્તે પોતાના અતુલ સાહસ, શૌર્ય અને સન્મિત ચાણાક્ય જેવાની પ્રખર બુદ્ધિપ્રભાતી સહાયથી શયતાન સરકાર મહાપદ્મનન્દની સલામે યળવે કરી સામ્રાજ્યવૃદ્ધિ સંપાદન કરી-સ્વચ્છાહુમલે વિલસાવી-તેમજ આપણા ગુપ્ત-ચન્દ્રગુપ્તે પણ-પાટકી પુત્રની જૂઠ્ઠી શકસત્તાથી ત્રાસી ઉઠેલી બ્રાહ્મણજનતાને સાથ આપી, તે જૂઠ્ઠી સત્તાની સલામે યળવે જગાડી શકસત્તાના છેલ્લા છંટા સમા શકાદિત્યને જડમૂળથી ઉખેડી, ઉસેડી દાંધા અને પ્રગ્નની સૂર્યને સાનુદૂલ બની મહાપ્રતાપી ગુપ્તસામ્રાજ્યની જડ ધાલી.

સમ્રાટ સમુદ્રગુપ્ત અને દ્વિતીય ‘ચન્દ્રગુપ્ત-વિક્રમાદિત્ય’ મહાન કે સમુદ્રગુપ્તના પિતા અને વિક્રમાદિત્યના દાદા શુભવંશના સંરથાપક પ્રથમ ચન્દ્રગુપ્ત મહાન !

પ્રથમ ચન્દ્રગુપ્તની મહત્તા માનવામાંજ સમુદ્રગુપ્ત અને વિક્રમાદિત્યની મહત્તા સમાપ્ત જાય છે !

કાણુ કહે છે પ્રથમ ચન્દ્રગુપ્ત મહાન નથી ? કે જેણે એકલ હરતે જૂઠ્ઠી શકસત્તાનું ઉન્મૂલન કર્યું !

કાણુ કહે છે પ્રથમ ચન્દ્રગુપ્ત તે સગરસિંહ સમો શૌર્યનો સળગતો જ્વાલામુખી નહેતો ?—જેણે દીન ક્ષીગ્ર થતી ભારતલક્ષ્મીનો સમુદ્રગુપ્ત સમો સિંહસુત સમર્પી-સૂતો બોળો શણગાર્યો !

જે શકસત્તાના જૂઠ્ઠોની સલામે ભારતગાથામાં પ્રતાપી મનાતા

સૂર્યવંશધર વૈશાલિરાજ લિચ્છવિપતિની પણ માથું ઉંચકવાની તાકાત નહોતી—

તેની રક્ષામે એણે સમરાગ્નિથી સળગી ઉઠી શમશેર ઉઠાવી.

—અને ભારતવર્ષના બ્રષ્ટ-નષ્ટ થતાં શુદ્ધ આત્મચત્વનો સંરક્ષી મ્યાન કરી !

એ તો હતો એક સામાન્ય સરદાર, ડાકાર જોવો-નહાના પ્રદેશનો ધણી.

એની શક્તિ શી-એનાં સાધનો ક્યાં એની સંપત્તિ શી-એને પીઠગળ ક્યું—કે એ સાધનસંપન્ન શક્તિતાની રક્ષામે સર ઉઠાવી, બળવો કરી સામોસામો રહી શકે ?

ભારતીય નેપોલિયન સમ્રાટ સમુદ્રગુપ્તના પિતા એ ચન્દ્રગુપ્તની સગથ સંપત્તિ હતી-સાહસ, સૌર્ય અને બાહુબલ !

“ગુપ્તગૌરવ”ના પ્રથમ ખણ્ડમાં તો એ માતાની આજ્ઞાનું પાલન કરી—બબળવાખોર પિતાનું માથું લેઈ પાટલીપુત્રમાંથી અણિશુદ્ધ નહાસી જતો વાચકને દષ્ટિગોચર થશે—

—પણ ‘ગુપ્તગૌરવ’ના દ્વિતીયખણ્ડમાં એ ગુપ્તસામ્રાજ્યના સુવર્ણયુગના સંસ્થાપક તરીકે દેખા દે ત્યાંસુધી વાંચકે ધીરજ રાખવી પડશે !—

—અને “ગુપ્તગૌરવ”નો તૃતીયખણ્ડ પણ લખાશે પણ તે નામ ધારણ કરશે ‘સમુદ્રગુપ્ત’—વળી ચતુર્થખણ્ડ ગૂંથાશે. તે નામ પડાવશે કૃષ્ણા પાસે “ગરુડ્વજ.”

આમ નહારી ગણતરી મુજબ તો મહારા “ગુપ્તગૌરવ”નો સુવર્ણ-યુગ ચારખણ્ડમાં સંપૂર્ણ થશે-પછી તો જેવી ભગવતી સરસ્વતીની કૃપા !

મહારી નવલકથાના કાલને માટે આંગ્રજ ઇતિહાસકાર શ્રી૦ વિન્સેન્ટ રિમથ આમ કહે છે:

“Nothing definite is recorded concerning the dynasties of Northern India, excluding the Panjab, during the third century, and the early part of the fourth. The imperial city of Pataliputra is known to have continued to be a place of importance as late as the fifth century, but there is little indication of the nature of the dynasty which ruled there during the third. Probably, for at any rate the greater portion of the period, the city was under Saka (શક) rule. The high importance attached by the founder of the Gupta era in A. D. 320...

ઉત્તર ભારતના રાજ્યોની વંશાવળી બાબતમાં પાંચમી સદી સુધી કંઈ ચોક્કસ માહિતી મળતી નથી. એકમાત્ર પાટલીપુત્ર નગરની પાટનગર તરીકેની કીર્તિ તો સર્વત્ર મૂંઝવણ રહી હતી. પણ ત્રીજી સદીમાં એ ઇતિહાસખ્યાત પાટનગરમાં કયી સત્તા રાજ્ય કરતી હતી એ બાબતમાં એવી કંઈ જાણ જોઈતી નથી કે જે આપણને આશ્ચર્ય પ્રેરતી નથી ! છતાં અનુમાન થાય છે કે એ સમયના ગાળામાં ત્યાં શકવંશનો કોઈક રાજા રાજ્ય કરતો હશે-આકી ખ્યાલ અત્યંત કીર્તિ તો પ્રસરી એ મહાનગર પાટલીપુત્રની ઇ. સ. ૩૨૦ માં-ચન્દ્રગુપ્તના ગુપ્ત-વંશના સંસ્થાપન પશ્ચાત્.

—અને ઉત્તરભારતની સાર્વભૌમ સત્તાઓની બાબતમાં પણ એઆંગ્રહાસકાર કહે છે:

“Twice in the long series of centuries

dealt with in this history, the political unity of all India was nearly attained; first, in the third century B. C., when Asoka's empire extended almost to the latitude of Madras; and again, in the fourth century after Christ, when Samudragupta carried his victorious arms from the Ganges to the borders of the Tamil country.

×   ×   ×   ×

The paramount power in early times, when it existed, invariably had its seat in Northern India—the region of the Gangetic plain lying to the north of the great barrier of jungle-clad hills which shut off Deccan from Hindustan.

આંગ્લ ઇતિહાસકાર કહે છે કે ભારતવર્ષના ઇતિહાસમાં સાર્વ-ભૌમ સત્તા સ્થાપવાના અને વિસ્તારવાના બે મહાન પ્રયાસો થયા હતા—એક તો ત્રીજા સૈકામાં સમ્રાટ અશોકે સાર્વભૌમત્વ ભોગવ્યું અને એથા સૈકામાં સાર્વભૌમત્વનો કીર્તિકીરિટ ધારણ કર્યો ભારતીય નેપોલીયન સમ્રાટ સમુદ્રગુપ્તે દિગ્વિજય કરી—ગુપ્તસામ્રાજ્યનો વિશ્વ-ખ્યાત “ગરુડધ્વજ” ફરકાવી.

હવે હું એક છેલ્લો મુદ્દો રજૂ કરી આ “મહારી ભૂમિકા” સમાપ્ત કરીશ.

મહારી વાર્તાના વસ્તુને માટે જે વધારે પ્રકાશ પ્રાપ્ત થયો છે તે બનારસ યુનીવર્સિટીના ઇતિહાસના આચાર્ય બંગીય ઇતિહાસકાર સ્વ. રખાલદાસ બન્દોપાધ્યાય (બેનરજી) પાસેથી. સ્વર્ગસ્થ એ કાલના ઇતિહાસને માટે લખે છે:

“સુન્દર પાટલીનગરમાં આ સમયે શકરાજ શકાદિત્ય રાજ્ય

કરતો હતો, પ્રાચીન મગધ તહેના તાપામાં હતો. તીરભુક્તિ ભૂપાળો પાટલીપતિ શકરાજના ચરણમાં મસ્તક નમાવતા હતા, અને પ્રતિ-વર્ષ તહેને ખંડણી સ્વરૂપે મુકરર રકમ પણ આપતા. વૈશાલિનો પ્રાચીન લિચ્છવીરાજવંશ અવનત દશા ભોગવતો હતો અને ન જૂટકે શકાદિત્યનું અધમ શરાણું કખૂલ કરી રહ્યો હતો એક સામાન્ય ભૂસ્વામી-ન્હાનકડા ઠાકોર, જમીનદાર જેવું લિચ્છવીરાજ જીવન ગુળરી રહ્યો હતો. શકાદિત્યની જૂઠ્ઠી સત્તાથી અને અસહ્ય અત્યાચારથી સમગ્ર મગધ જનજર્જરિત, જીણું-વિદીર્ણ થઈ ગયો હતો. અત્યાચારથી પીડિત પ્રજા પ્રારણુરક્ષા માટે આમતેમ ન્હાસભાગ કરી રહી હતી મગધના બ્રાહ્મણો શકાદિત્યનો અમાનુષી અત્યાચારથી સળગી ઉઠ્યા અને શકસત્તાને નિર્મૂલ કરવાને લિચ્છવીરાજની સહાય માંગવા વૈશાલિ ખેડોંચી ગયા-પણ શકાદિત્યની સહામે લિચ્છવીરાજે માથું ઉંચકવાની હીંમત ના બતાવી—ત્યારે બ્રાહ્મણોને એક સામાન્ય સરદાર ચન્દ્રગુપ્તે સાથ આપ્યો અને શકસત્તાના જૂઠ્ઠોને જેર કરવાને એક મહામળવો જગાડ્યો—મળવામાં પીડિત પ્રજાપુંજે તહેને સાથ આપ્યો—અન્તે ચન્દ્રગુપ્તનો વિજય થયો. પ્રથમ વરી એ મગધ-માનવમણિને મગધની સામ્રાજ્યલક્ષ્મી અને પછી વરી લિચ્છવીદુહિતા-ભારતીય નેપોલિયનની ભાવિમાતા કુમારદેવી.”

ગુપ્તગૌરવ” ના પ્રથમખણ્ડમાં ફક્ત શકાદિત્યના સહેલા રાજ્ય-તન્ત્રનુંજ ચિત્ર આલેખવાનો પ્રયાસ કરાયલો છે એટલે દ્વિતીયખણ્ડમાં ચન્દ્રગુપ્ત સત્તા ઉપર આવે અને મહારાજાધિરાજના પ્રજાપ્રતિનિધિ-પદની પાટલીનગરની પ્રજા વરણી કરે ત્યાંસુધી વાચકે ધીરજ રાખવાની જરૂર છે એવું ફરી એકવાર કહી હું “મારી ભૂમિકા” નું ચણતર અને રંગરોગાનનું કાર્ય પૂરું કરું છું.

કાર્તિક વદ, ૧૧, ૧૯૯૫,

તા. ૧૮ : ૧૧ : ૧૯૩૮

નડિયાદ.

“મસ્તમયુર”

“ગુજરાત ટાઈમ્સ” નાં અત્યાર સુધીમાં
પ્રગટ થયેલાં

લેટ પુસ્તકો

ધૂમકેતુ (નકલો સીલકમાં નથી)

ગુર્જરપતિ (ભાગ ૧ લો)

રૂ. ૩-૦-૦

ગુર્જરપતિ (ભાગ ૨ જો)

રૂ. ૩-૮-૦

પિરામીડ (ભાગ ૧ લો)

રૂ. ૧-૮-૦

પિરામીડ (ભાગ ૨ જો)

રૂ. ૧-૦-૦

ઉપરનાં ચારેય પુસ્તકો એકી સાથે લેનારને હિંદમાં પોસ્ટેજ સાથે રૂ. ૬) માં આપવામાં આવશે.

હિંદ બહાર-દશ શીલીંગમાં (પોસ્ટેજ સાથે) આપવામાં આવશે.

લખો—

મેનેજર, ગુજરાત-ટાઈમ્સ,
નડિઆદ.

ગુજરાત-ટાઇમ્સ

અંગ્રેજ અને ગુજરાતી કોલમો સાથે

દર મંગળવારે પ્રગટ થાય છે.

તંત્રી લેખો, ચાલુ વાર્તા, દેશપરદેશના છેલ્લા સમાચારો, સ્થાનિક સંપૂર્ણ સમાચારો અને માહિતીપૂર્ણ લેખો.
દર વર્ષે ભેટપુસ્તક અપાય છે

હિંદમાં: વાર્ષિક લવાજમ રૂ. ૪

પરદેશ: શીલ્ડીંગ દશ.

(પોસ્ટેજ સાથે)

આજેજ ગ્રાહક થવા લખો,

ગુજરાત-ટાઇમ્સ ઓફીસ,

નડોઆદ.

પ્રકરણ ૧ લું.

મેડો મુસાફિર.

ઐરાવતની પાષાણપ્રતિમા જોતો'તો એ.
સમગ્ર આકાશની કાલિમા લેઈને વ્યન્ધકાર ધીમે ધીમે પૃથ્વી
પર ઉતરતો હતો.

માર્ગની ડાબી બાજુના શાન્ત સરોવરમાં કાંઈક કમળની સોડમાં
સતેલું હંસહંસિણીનું જોડું વડીબેઘડી ચક્રચક્ર કરી ઉડતું
હતું—તે સિવાય સર્વત્ર શાન્તિ હતી.

ઐરાવતની જમણીબાજુની નીચી છતાં ગીચ અને ભૂંખરા
રંગની ન્હાની ઝાડીની નીચે—એક મયૂર પોતાની માનુનિ મયૂરીને
મનાવવા, રીઝાવવા અને રસાળ બનાવવા પોતાનાં મનોહર મદભર
પિચ્છપુંજથી સુંદર કલા કરી રહ્યો હતો.

રિસાવણી મયૂરી માની ગઈ.

—અને મયૂરની રહામે નર્તિકા બની પ્રાણેશ્વરનાં પ્રેમભર્યાં આનન્દ-
શ્રુનાં તેજસ્વી મોતી પોતાની ચાંચ વડે વીણવા લાગી.

—અને ઉંચે આકાશમાંથી ખડતલ યોદ્ધાઓ જેવા ધનખણ્ડોને
ખણ્ડવિખણ્ડ કરી—મહાત કરી—નિશાપતિ ચન્દ્રે પૃથ્વી પર ડાકિયું

કર્તુ—તેના મુખ પર ચાંદનીરૂપે વિજયનું ધ્વજ દ્વાસ્ય ફરકતું હતું.

આપણા મુસાફિર આતુરતાથી ઐરાવતની પાપાણુમૂર્તિની વધુ પાસે ગયો અને સ્નાનન્દાશ્ચર્ય ભરી આંખોથી મૂર્તિને પગથી તે માથા સુધી ગંધથી નિહાળતો નિહાળતો બોલી ઉઠ્યો, “કાણે ?—સમ્રાટ ?—પરમમાહેશ્વર અશોક ?”

મહારાજનધિરાજ અશોકની પ્રતિમાએ તો એને જવાબ ન આપ્યો પણ આપણા વિચક્ષણ મુસાફિરે અશોકની પથરની છતાં આનન્દમયી આંખોમાં અતીતનો ઇતિહાસ વાંચી લીધો. અશોકની આંખોમાં આઝાદીનો હિન્માદ નહોતો—પણ પ્રેમ અને દયાનો સાગળ લીચોળતો હતો !

અશોકના આંખોની પાપાણુપત્તિઓએ તેને મૂઢભાપામાં કહી દીધું કે પ્રેમ અને દયાથી—સેવા અને સ્વાર્થજ્યથી—સદનશીલતા અને વિશુદ્ધતાથી પાંગરેલી, આનન્દમયી માતા સ્વરૂપ સરિખી એ આઝાદી—એ સ્વતન્ત્રતા—એ મુક્તિ—સમગ્ર સંસારનું કલ્યાણ સાધી શકે છે—પણ એવી આઝાદી—એવી સાચી શાશ્વત સ્વતન્ત્રતા જગતમાં કોઈકે લોકોત્તર મહાપુરુષોજ સ્થાપી શકે છે !

એણે આકાશ તરફ જોયું અને ન્હીં દિશામાં કાંઈ એક નવા અહને પોતાનું નવું આસન માંડતો જોયો.

મુસાફિરે મન સાથે વાત કરી, “અગિયાર પ્રહર વીતી ગયા હાજે છે—મહારે બાર પહેલાં તો પાટલીપુત્રના સિંહદ્વારે ખેંચીજ નવું જોઈએ !”

ફરી એણે પ્રતિમાના મુખ તરફ જોયું અને બોલ્યો, “મહારાજ !—પરમમાહેશ્વર ! પરમભદ્રારક !—હું નહાતો માણસ અતિશય મ્હોટું કાર્ય કરવા મેઘાને પડ્યો છું !—હું પાટલીપુત્ર જતકું છું—આપને અન્દી ખાનામાંથી છૂટા કરી ઘર લાવવા—અને તે પણ નરપિશાચ શકરાજના પંજામાંથી—પોતીકું મ્હારું કાઢ નથી—સાચ નથી—સંગાથ નથી ! ફક્ત તહમને જોયા—અને મનથી મ્હારા માન્યા !—તો મહારાજ ! બાલકને

આશીર્વાદ આપે !—” એમ બોલી તહેણે કમર પરના મિયાનમાંથી તલ્વાર બહાર કાઢી અને પ્રતિમાના ચરણોમાં મૂકી—

લાથ જોડ્યા—

માથું નમાવ્યું—તલ્વાર ઉઠાવી લીધી—અને ગદ્ગદ કણ્ઠે બોલ્યો, “માથું આપીશ ને મુક્તિ મેળવીશ, કાર્ય સાધીશ—પણ પરાસ્ત થઈ પાટલીપુત્રનું તોરણુદાર નહીં છોડું !—તો જય જય મહારાજ !” તહેણે ઘોડાની લગામ ખેંચી અને ઢીલી મૂકી.

ઘોડાએ આગળ પગલાં માંડ્યાં અને કાણુગળણે ફરી પાછું શું વાદ આવ્યું તે ઘોડાને થંભાવ્યો—પાછો ફેરવ્યો.

તે બોલ્યો, “મલને પૂછો છો મહારાજ !—હા, બનશે તો પ્રેમ અને દયાથી સ્વાતન્ત્ર્ય પ્રાપ્ત કરીશ—પછી તો જેવા સંજોગ ! નિર્દોષ જનતાને નહીં રંગ્નકું !—પરન્તુ મુક્તિમાર્ગમાં આડા ઉભેલા થોરિયા જેવા દેશદ્રોહીઓને તો રેંસી નાંખીશ !—હ્યો, ત્યારે જય, જય —”

અન્તરિક્ષમાંથી કાદક બાવનું લોચ તેવા પડવા તહેના કાને આથડ્યા—

“પાટલીપુત્રના ભાગ્યવિધાતા ! તારાં ભાગ્યપત્ર આજથી ફેરે છે—જન, તારાં પાસાં પોપાર છે—અત્યારે સાક્ષાત્ ભૂતનાથ સુદ્ધાંત તારો વાળ સરખો વાંકા કરી શકે એમ નથી !”

તહેણે ઘોડાને ફેરવ્યો—એક એક મારી ને ને તેજ બની પૂરપાટ પવનવેગે દોડવા લાગ્યો.

દોડતે ઘોડે મુસાફરે આકાશ તરફ નજર નાંખી.

તહેણે એ તારાઓ ખગતા જોયા !

આગળ હતો એક મોટો તારો અને પાછળ ઉતરતોતો બીજો ન્હાનો !

મુસાફરના મોઢા પર સહજ સ્મિત ફરક્યું—

અને સમીરવેગે લેની નજર સ્થામેથી એક સુંદર જાગૃતસ્વપ્ન પસાર થઇ ગયું.

લેણે ચાર ચન્દ્રમાં કીર્તિ અને વિજયની પાંખો ઉપર સંસ્થાપિત એક સિંહાસન જોયું—

તે ડોલતું હતું—ડગમગતું—તું !—પડ્યું !—ઓ, પડ્યું—

લેણે નીચી નજર કરી લીધી. એટલામાં તે લેની આંખોએ પાટલીપુત્રના સિંહદારને બંધ થતું જોયું—

જે પળો ખેલાં લેના કાનોએ દાર બંધ થવાના સૂચન રૂપ હોલો ચોસકમો ઘન્ટનાદ શ્રવણ કર્યો હતો પણ તે અર્ધસ્વપ્નાવસ્થામાં.

તે સહસા સચેત અને જાગૃત થઇ ગયો.

“ઉભો રહે !—” મુસાફિર બોલ્યો.

“રાકરાજનો મનાઇ હુકમ છે !”

“શું કરું ?”

“કે મોડી રાતે પરદેશીને ન પેસવા દેવો.

“પણ આ પરદેશી મનાઇ હુકમનો ભંગ કરવાનો રસિયો છે— અને મોડી રાત્રે પણ માર્ગ કરે એવો છે !” એમ કહી લેણે લાય- માંના લાંબા ભાલાથી—બંધ કરાતાં દારને પાછું ધકેલ્યું.

દાર તો ખૂલી જ ગયું—પણ દારને પાછું ધકેલી રાખવાનો પ્રયાસ કરતો દારપાળ—ભાલાના અણિયાંથી વિધાર્ષ જઇ જમીન પર ટગલો થઈ પડ્યો.

—ગરિબ બિચારો દારપાળ !

એનાં આંતરડાં ખદાર નીકળી પડ્યાં હતાં. તે મરવાની અણીપર હતો—ડચકિયાં ખાતો હતો—પણ કૈંક અસ્પષ્ટ બોલતો હતો, “ખદારાં ગરિબનાં બેરી—છોકરાં—છોક—”

તે વધુ ન બોલી શક્યો.

ઘોડા પરથી ઉતરી મુસાફર પ્રેમ અને દયાભરી-આંસુભીની આંખે ઘુંટણીએ પડ્યો અને તહેને માથે હાથ ફેરવતાં ફેરવતાં બોલ્યો, “ભાઈ!-ભાઈ! હું પાળીશ-પોષીશ અને પાટલીપુત્રની સ્વતન્ત્રતાના યજ્ઞમાં પહેલી લોહીની અંજલિ આપનાર એક વીર તરિકે તારો આજ દારે પાળિયો ઉભો ફરીશ. ભાઈ!-હું—”

તહેણે જોયું કે દારપાળે પ્રાણ છોડ્યો છે અને વધુ ન બોલતાં તે ઝટ ઉભો થઈ ગયો અને ઘોડા પર સ્વાર થઈ તહેણે આગળ ચાલવા માંડ્યું. તહેણે છેલ્લા દરવાજા આગળનો પ્લાહાણવાડો વટાવ્યો અને તે એક વિશાળ ચોકમાં આવી ઉભો.

નગરના રસ્તા સૂનસાન હતા.

તે એક વખત દશબાર વર્ષની વયે પાટલીપુત્રમાં જાવવા વખતે પોતાના બાપ ઘટોત્કચની સાથે આવ્યો હતો.

તે સમયે—

એ અત્યારે ઉભો છે તેજ સ્થળેથી એના બાપને શકરાજના સનિદા અન્દાવાન બનાવી લેઈ જતા હતા એ ચિત્ર તહેની નજર સ્થામે તરી આવ્યું.

તે વખતે તહેની ન્હાની આંખો આંસુથી જલકાતી હતી-પણ જે એ પ્રસંગ આજે અન્યો હોત તો એની-આની આજ આંખો આંસુથી નહીં પણ લોહીથી જલકાતી હોત !

તે અત્યારે પાટલીપુત્રના વિખ્યાત ચન્દ્રચોકમાં ઉભો હતો. મૌર્ય ચન્દ્રગુપ્તની કીર્તિએ એ નામ પાડ્યું હતું.

તે ઉભો હતો તહેની સ્થામેના ન્હાના માર્ગની છેડેજ અજ્ઞાતશત્રુનો મહાલ જર્જરિત છતાં હજુ વસી શકાય એવી દશામાં ઉભો હતો.

અજ્ઞાતશત્રુ-મહાલના માર્ગની સ્થામેનાજ ચન્દ્રચોકમાં એક સવા

ત્રણ લાથ ઉંચી અને સવાપાંચ ચોરસલાથની શ્વેત આરસવેદી આવી રહી હતી. લોકો એને બુદ્ધપગલી કહેતા.

અહીં ભગવાન બુદ્ધે પગલીઓ પાડી હતી—અને તે પૌરાણિક કાલમાં પાટલીપુત્રના સમ્રાટ અગ્નતશત્રુના મિલન માટે.

લોકો કહી કહેતી હતી કે મદોન્મત અગ્નતશત્રુએ ભગવાન બુદ્ધની સમક્ષ પોતે કરેલા પોતાના પિતાના ખૂનનો આ વખતે એકરાર કર્યો હતો—

જે કથા બુદ્ધ પગલીઓ લગ્ન ગૂંજિ રહી હતી.

વર્તમાન પાટલીપુત્રના પ્રધાને એ અગ્નતમહાલને પોતાની હવેલી સાથે એવી રીતે જોડી દીધો હતો કે તે ખંડિયેરોમાંથી પસાર થયા બાદજ તહેના મધાને પહોંચી શકાતું.

મુસાફરને પણ પાટલીપુત્રના અમાત્ય અરણ્યહત્તને ત્યાંજ જવું હતું એટલે તહેજ પોતાનો થોડો ખંડિયેર તરફ ફેર્યો અને પોતે તે પરથી ઉતરી પડ્યો.

તહેજ ખંડિયેરના એકાદ થાંભલે અશ્વને બાંધ્યો અને પછી ઠમર પરની તલ્વાર તપાસી જોઈ.

તે ખંડિયેરમાં પેડો.

ખંડિયેરની મધ્યમાંજ એક પથરની પાંચ ૭ લાથ ઉંચી દીવી અને તહેમાં તેલનો દીવો સળગી રહ્યો હતો.

દીવાની વાટ એવી તો જોડી હતી કે જાંજ ન્હાની મશાલ જળી રહી હોય એટલો પ્રકાશ આપતી હતી.

તે દીવાનાં અજવાળામાં જઈને કે: લગીની ભાળ—ખજર કાઢી આવ્યો.

તહેજ જોયું કે—

મોડી રાત્રેજ પ્રધાનજીને ખરાખર સાચવવા જોઈએ—એવી માન્યતા-

વાળા પહેરેગીરો બાર વાગતાની એક ઉંઘ કાઢી રહ્યા હતા.

તે વધુ આગળ ગયો.

અધખુલ્લું બારણું ધીમેથી ઠેલીને દાદર પણ જોઈ આવ્યો.

તે પાછો દીવી તરફ ગયો.

હાથમાંના ભાલાના અણિયા વડે બળતી દીવાની વાટ છેદી નાંખી દીવો હોલવાઈ ગયો.

હાથમાંનો ભાલો ખૂણામાં મૂકી દીવો.

મુસાફિર દરવાજાને કાપી જમણી બાજુ પરે એસી ઉંઘતા દરવાજો પાસે ગયો.

ખૂબ સાવધાનીથી બન્નેનાં હાથમાંથી ઉંઘમાં ઢીલી પડી રહેલી તલ્વારો લેઈ લીધી—અને એ તલ્વારો બારણાંના એ ટોલાઓ ઉપર સાચવીને મૂકી દીધી—પછી બન્નેની એ હાથે એકી પળે કાનપટ્ટીઓ પકડી.

બન્ને દરવાજો “ઉઠ્ઠ” કરી ઉઠ્યા.

“ઉભો થા !—ઉભો થા !” મુસાફિરે કાંતપીસી ધીમા પણ રવાના-દારે અવાજે બન્નેને ઉભો હુકમ સૂણાવી દીધો.

બન્ને દ્વાર રક્ષકો વગર આનાકાનીએ એકેથી ઉભા થઈ ગયા.

એકે બળતા અવાજે પૂછ્યું, “કાણ ?”

બીજાને તો આખા શરીરમાં કમ્પારી વ્યાપી ગઈ અને બચથી તહેનાથી—“ઓ—બાપ રે !” કહેવાઈ ગયું.

મુસાફિરે ફરી ધીમા પણ ગંભીર અવાજે કહ્યું, “અજ્ઞાતશત્રુ.”

અને કાનપટ્ટી છોડી દીધી. કારણ તહેને વરસો પર થઈ ગયેલા અજ્ઞાતશત્રુના નામનો લોકમાં આધુનિક પ્રચલિત પ્રભાવ જોવાનું મન થઈ આવ્યું હતું.

એક દરવાજા “શત્રુઉઉઉ...?” બોલતો મુઠ્ઠીવાળા નાહો.

બીજો “ભૂઉઉઉત—!” બોલતો બોલતો જીવ ગઈ ભાગ્યો.

મુસાફિર ઘડીભર અન્ધારામાં ઉભો રહ્યો અને માનવસ્વભાવે
“અગ્નતશત્રુ” જેવા સમ્રાટની સરજેલી કલ્પનાસૃષ્ટિ પર હસ્યો.

ટિમેટના પ્રતાપે ચિન્છીરાજની દીકરી જેનાં ઘણાં નામ હતાં—
જેનાં કે હંસના, વાસવી, ચેતકકુમારી, વૈશાલિ-તેડેનો દીકરો
અગ્નતશત્રુ.

પિતૃહનના અગ્નતશત્રુએ કાશલ જીતી-માના પાપની નગરી
વૈશાલિ પર નગર માંડી-વૈશાલિ જીતી.

ગંગા-જમના વચ્ચેના પ્રદેશ પર સત્તા સ્થાપી.

સોણ અને ગંગાના સંગમ કિપરના એક નવાનકલ પાટલી
ગામને તહેલું શહેર બનાવ્યું.

તેડેના દીકરો દર્શકે શણગાર્યું.

—અને દર્શકના દીકરો ઉદયે કિલ્લેબન્દી કરી શહેરને મજબૂત
બનાવ્યું.

પટલપુષ્પોની ઉત્પત્તિવાળું ન્હાનું નિર્જન ગામડું ગૌરવવન્તું બન્યું.

—અને કુસુમપુર, પુરુષપુર અથવા તો પાટલીપુત્ર કહેવાયું.

અગ્નતશત્રુએ જેને જન્મ આપ્યો,

દર્શકે પાલનપોષણ કર્યું,

ઉદયે રક્ષણ કર્યું—

તહેલું મૌર્યકુલાવતંસ પ્રથમ ચન્દ્રગુપ્તે મહાપદ્માદિ નવનન્દોનો
દોર દોર કરી પોતાની રાજધાની બનાવ્યું.

મુસાફિરની મૂળી વિચારમાલામાંથી છેલ્લું એક મહાવાક્ય સ્ફુર્યું,
“પ્રતાપી મગધેશ્વરની રાજધાની પુરુષપુર, પાટલીપુત્ર આજે શયતાન
શકરાજના પંઝામાં પડી છે ? શી કાલની કુટિલ ગતિ છે ?—તો ફરી
એકવાર હું સપથ લેઈ મહું છું કે પાટલીપુત્રને આ કાલકાળમાંથી

મુક્ત કરીશ—અને જો મહારૂં ચાલશે—જનતા મહને સાથ આપશે તો એને હું સારાય ભારતવર્ષની ભવ્ય રાજધાની બનાવીશ !”

તે આગળ વધ્યો.

ઉપર ચઢ્યો—સાવચેતીથી દાદરનાં પગથિયાંનો ખડખડાટ ન થાય જરાય તેવી રીતે.

તે જ્યાં આવી ઉભો હતો તે એક સામાન્ય ઓરડો હતો. આ કક્ષમાંથી બીજા કક્ષોમાં જવાતું હતું.

દાદરની સહામેની ન્હાની ઓરડીનું બારણું અધખૂલ્લું જણાયું અને તહેમો બળતા દીવાનો આંજો પ્રકાશ થોડાક ફિરળો બારણાની ફાટમાંથી બહાર ફેંકતો હતો.

તે બારણા પાસે ગયો.

આસ્તંથી જરાક તહેજે વધારે બારણું ઉઘાડ્યું.

છત્રીપલ્લંગ પર એક જુવાનને લેટતો જોયો. ઓરડાનું વાતાવરણ બદળ્યો ભરેલું લાગતું હતું.

પલ્લંગની પાસેજ માથા તરફ એક ન્હાનો ભૂરા આરસનો બાજક પડ્યો હતો. તહેની ઉપર સુવર્ણની ન્હાની ન્હાની કટોરીઓ અને વાફણીપાત્રો અસ્તવ્યસ્ત પડ્યાં હતાં.

સુરાભક્તને શાન્તિથી સૂતો મૂકી તે આસ્તે પગલે બહાર નીકળી પડ્યો અને બહારથી દારની સાંકળ વાસી દીધી.

સામાન્યકક્ષની ડાબી બાજુએ આવેલો ત્રીજો માળ જવાનો બીજો દાદર તે ચઢ્યો.

તહેજે ચિત્રકારને ચિતરવામાં અતુરાઈ દર્શાવવી પડે તેવું એક વિલક્ષણ સજ્જન ચિત્ર જોયું.

લુકાની નગીથી તેટલા ભાગમાં સંકેદ થઈ ગયેલા—અને કિનારિ-

ચેત્રી કાળા પડી ગયેલા બે વૃદ્ધ ઓઢો ઓઢ ગોરીના ગાલોની પુખ્તપત્તિયોને કલંકિત કરી રહ્યા હતા.

લથેળી વચમાં આડી ધરીને તે “ઉંદું—ઉંદું !” કહેતી, આનાકાની કરતી, રૂપરાણીને તે વૃદ્ધના નિર્ગળ હસ્તો આથમાં કચડી નાંખવાનો પ્રયાસ કરતા હતા.

આગરનો ભય અને પ્રતિજ્ઞાનું ભૂત જ્યારે આંડે આવી અટક-આળું કરે છે—ત્યારે ગમે તેવા સત્તાધીશને પણ પ્રતિકૂલ સંબોધાનુસાર પ્રતિપક્ષીને મને કે કમને પણ નમતું આપવું પડે છે—આ માનવસ્વ-ભાવના લક્ષ્મણની નિર્ગળ આજુ આપણા દાદરમાં ઉભેલા મુખાદિતી નગરે રહતી.

પાટલીપુત્રના દુર્દાન્ત પ્રધાન અરુણદત્તને જેર કરવાની—પોતાનું ધારેલું કાર્ય સરલતાથી સાધી લેવાની આ સુંદર તક તે હાથમાંથી એમ ને એમ—નિષ્ફળ સરી જવાદે એવો કેં મૂર્ખ નહોતો !

તહેણે દાદર પર આગળ ધપતાં, “જય, જય ! મુરખ્ખી !” જેવા મુત્સદ્દીભયો સમ્બોધન—શબ્દોથી—ગંભીર મુખાદિતિ રાખી વિનય કાલવ્યો.

—અને પ્રમદાને બાહુપાશ ભરી રસના રાસ રમાડવાની તૈયારી કરી રહેલી વૃદ્ધ વિલાસમૂર્તિએ પૂંડ ફરવી—

પોતાનાજ વિલાસભુવનમાં—

અને તે ય વળી આનન્દના એકાન્તમાં—આમ એકાએક ભંગ પાડનાર વ્યક્તિને તે ભવાં સંકુચિત કરી, તિરછી નગરે, ઘડીભર તે એકીટશે બેઠ રહ્યો.

પણ બીજીજ પણ તહેતી આંખોમાંનો તિરસ્કાર છૂપાઈ ગયો—

તહેતી કાયા કમ્પતી હતી—અને એની પેલી માયા પોતાના માલિકની રેવડી દાળાદાણુ થતી બેઠ હસતી હતી—

પણ છાનું અને નિરવ —

તહેણે વળી એક અટકચાળું પણ ક્યું—પ્રધાનજીની પૂંડળના એક ખૂણામાં ગોડવેલી ચાંદીની દીવી તરફ તહેની નઝર ગઈ.

દીવીમાંની જ્યોત જરાક ઝાંખી પડી ગઈ હતી.

પાટલીપુત્રની નગરનારીએ—માયાએ આજૂમાં તટકતી તૈલકુખીમાંથી તહેમાં થોડુંક તેલ પૂર્યું—

—અને ઓરડો વધારે સમુજ્જવલ અન્યો. પ્રધાને તરતજ પૂંડ ફેરવી જોયું.

તહેની આંખોમાં કચવાટ અને જિજ્ઞાસા જન્મે હતાં—પણ માયા એ અન્નેને ઘોળી પી ગઈ—

એની ચાલમાં આતુર્ય હતું—

હામગતી પગલીઓ મુકવામાં માધુર્ય હતું—

એ ચાલતી તે જાંઘે જાંઘે ઘસાતી—

એ જોસતી તે ઉભી થતી ત્યારે એની પૂંડને વધારે સુંદર બનાવતાં—ભારે અને કડણ નિતમ્બોની સાથે એનું આરીક વસ્ત્ર અપ-સીને ચોંટાડી જતું—વસ્ત્ર ખેંચનાર સાથે એ તો વસ્ત્રનું વ્હાલ હતું. પ્રણયી પ્રણયકવિ કરે તે ખેંચાં તો વસ્ત્ર અંગેઅંગના આલિંગનનો સ્વાદ લેઈ લેતું હતું.

આજ માયાની માની માએ પાટલીપુત્રના કનિષ્કકતારના પ્રખ્યાત લક્ષ્માં—કનિષ્કમહારાજના પ્રધાનની પાસેથી—પોતાની રૂપવારણીના પ્રભાવે અનીતિનો દુશ્મનદારીનો વરસોથી પરવાનો મેળવી લીધો હતો.

એ પરવાનાની આજે પણ આ પાટલીપુત્રમાં રોલ હતી.

નવી નાયિકા માયાને મૂજરો કર્યા વિના પાટલીપુત્રમાં રૂપની દુશ્મનદારી ન ખોલી શકે—એ માયાની મત્તાનું એક વર્તમાન સજીવ-ચિત્ર હતું !

એ પાટલીપુત્રના બજારમાં નીકળતી ત્યારે લોકો એના રૂપને આંખોથી ચૂસતા—

કાઈ એની લાંબી, અગિયણી આંખો પર વારી જતો—

કાઈ કાળાબદ્ધક લાંબા કેશકલાપ પર કાઈ પરવાળ જેવા એ અંધર પર—તો કાઈ કમલની પાંખડી જેવા લાલ કપોલ પર—સુડોલ કલશયુગલ પર—કાઈ કું પર તો કાઈ કું પર—એકજ નયનકટાક્ષથી એ કેટલાય હૃદયોને ચારતી—અને દોઢ કેશકલાપથી આંધતી—વિજળીના ઝગ્ગારે પસાર થઈ જતી હતી.

આમ છતાં—

એ કહેતી હું રાત્રી છું—

પ્રધાન અરુણદત્તની એકલ પત્ની છું.

એ આગળ વધી અને મુસાફરનો સત્કાર કર્યો, “ભાઈ ! ખેસો ના. હિભા છો છું ?” એમ કહી તેણે મુસાફરને આસન બતાવ્યું.

મુસાફર આસન પર બેઠો અને પ્રધાનનો ક્યત્તવ વધ્યો.

ભાયાનું વર્તન તેના વિચારોનો વિરોધ કરતું હતું.

તેણે હિભા હિભાજ પ્રશ્ન કર્યો, “તુમારે કામ કાનું છે ?”

“આપનું !”

“પણ મધરાતે—”

“હું જાણું છું—આમ કરવામાં મેં આપનો મહાન ગુન્દો કર્યો છે !”

“તુમે આવ્યા ત્યારે દાર પર કાણ હતું ?”

“હું એકલો અન્ધારામાં ઉભેલો હતો !”

“હું એમ પૂછું છું દારપાળ નહોતા ?”

“મહેં જોયા નહોતા !”

“દીવો ન્હોતો ?”

“જેવું પાટલીપુત્રના ચન્દ્રચોકમાં અન્ધારું તેવુંજ પ્રધાનના ઘરમાં હતું !”

“આટલો લાંબો જવાબ ન આપ્યો હોત તો ચાલત !”

“પણ મ્હારે ગુન્હામાંથી મુક્ત થવું છે એટલે લાંબો જવાબજ જરૂરનો હતો.”

“ત્વમને ઓત્તતા નથી આવડતું ?”

મુસાફિરનો જરાક પિત્તો ખસ્યો પણ તહેલે વાણીને સંયમિત કરી અને ખૂબ વિનયથી બોલ્યો, “હું આપને ખૂબ શાન્તિથી અને વિનયથી કહું છું કે મ્હને આપે બોલતાં શીખવવાની જરૂર નથી !”

કમજોર ગુસ્સા બહોત, પ્રધાનથી ન રહેવાયું—તે ચડલડી ઉઠ્યો, “શીવેસીધું ઓત્તતાં શીખ—નહીંતર ઘરની બહાર નીકળ !—મધરાતે અને તે પણ વગર રગ્નએ મકાનમાં ઘૂસી ગયો છે—અને પાછો ટેસી કરે છે ? ઉભો રહે ત્વને પાંસરો કડું છું !” કહી પ્રધાને એક ખૂમ મારી, “કાલિદત્ત ! કાલિદત્ત !”

“કાને ? કાઝડિયાને ખૂમ મારો છો ?”

“મૂંઝો મર !”

“મરણ હવે પાટલીપુત્રના પ્રધાનના માથા પરજ ફેરા ફરી રહ્યું છે !”

પ્રધાને કેં પણ બોલ્યાચાલ્યા વગર દીવાનખાનાની રહામી ભીંતના બારણા તરફ પગલાં ભરવાં માંડ્યાં.

—અને મુસાફિરે પણ આસન પરથી ઉઠી તહેની પૂંડ પકડી—

—તે બોલ્યો, “મુરખ્ખી ! ક્યાં પધારો છો ?”

“તહેની ત્હારે શી પંચાત ?”

“આ તો રોડેજ પૂછું છું !”

“આ તો સહેજ પૂછું છું !”

“મહારા જેવા ઘરડાની ત્યારથી થાય તેટલી મશ્કરી કરી લે પણ—” એમ બોલી ડાસો અણગમત ઓરડાના આરણાં પાસે આવી ઉભો રહ્યો.

અકાર માયા ડાસાને પાર્શ્વ ગર્ભ ! તહેજુ ડાસાની નજર ચૂકવી—ભીંત પરથી કેંક વસ્તુ પડાવી એ સ્તનોની અખોલમાં છપાવી. મુસાફિર ભાટાયો હતો !

આરણાં પાસે ઉભા રહી કરી પાછી ડાસાએ કરાંઝીને એક ખૂમ પાતી, “કાલીદત્ત !—જલ્દી ઉપર આવ !—ક્યારનો ખૂમ માફું છું તે સાંભળતો નથી ? બહેરો થઈ ગયો છે કે શું ?—ઉપર આવ ! ઉપર આવ !” આમ બોલી ડાસાએ આરણાંની સાંકળ ઉઘાડી નાંખી અને ખખડાવી.

કમનસીબ મુસાફિરને થયું કે કાલિદત્ત મળેને જેર કરવા આવે તે ખેલ્યાં હુંજ એની પાસે ખેંચી જઈ ના ?—

તહેજુ આરણું જરાક ધંદકયું—

લાગસાધુ પ્રધાને નિર્જળ શરીર છતાં સોળકકાર નસોનું સમગ્ર બળ એક પળને માટે એકઠું કરી—મુસાફિરને પાછળથી વંતરથી એક એવો તો વેગવાન ધક્કો માર્યો કે ઓરડાનું દાર ખુલી ગયું—

—અને અસાવધ મુસાફિર આરણાંની નીચે આવેલી પથ્થરની સીડીનાં સો પગથિયાં ગળુતો નીચે ને નીચે ઉન્ડાણમાં ગળડ્યો !

માયાળુ નગરનારી માયાએ પણ મુસાફિરની મેત્રી કરી—તે પણ અંદર ઘૂસી—પ્રધાને પકડવા પ્રયાસ કર્યો પણ તહેજુ તહેનો હાથ તરછોડી નાંખ્યો.

પ્રધાને ચિત્કાર કર્યો. “માયા !—માયા !—તું ક્યાં જાય છે !—માયા ! ગાંડા ન કાઢ !—ઉપર આવ, નહીંતર—”

“બારણાં વાસીં ઘો-નહીંતર ત્હમે મરી જશે !—હું ઉપર આવ-
નાર નથી !”

પ્રધાને એક ઉંડો નિઃશ્વાસ મૂક્યો.

ત્હેના શરીરમાં એક કમ્પારી વછુટી—

છતાંય કમ્પતા હાથે ડોસાએ ઓરડાના બારણાંની સાંકળ
ચ્છેદાવી દીધી.

આ ઐતિહાસીક નવલકથાના

લેખકેજ લખેલું

પુસ્તક તમે વાંચ્યું છે ?

ગુર્જરપતિ

ભાગ ૧ લો અને ભાગ ૨ જો

ગુર્જાત દાર્ઝિલિંગનાં બન્ને લેટ પુસ્તકો:

દરેકની છુટક કીંમત રૂ. ૩૦ અને પોસ્ટેજ બુદ્ધ.

પણ એક સાથે બન્ને ભાગ મંગાવનારને પોસ્ટેજ સાથે

રૂ. ૬ માં મળશે.

પ્રકરણ ૨ જી.

એનો હિન્દી.

એક દુબામાંથી તો હજુ ડાસો પરવાયો નથી ત્યાં તો નીચેના દાહર પર કાપડના ચહવાનો પગરવ સંભળાયો.

એનાથી ના રહેવાયું.

આખે શરીરે એને શીત શીત વળી ગયાં

તે પત્રંગ પર બેસે બેસે ગાદકું ઓઢી સૂઈ જવાની તૈયારી કરતો હતો—એટલામાં એ શ્વાસદાર વ્યક્તિયોએ ઓરડામાં પ્રવેશ કર્યો.

“કમ, જગો છો કે?” એક વ્યક્તિયે ટહુકા કર્યો.

પત્રંગ પર સૂતેલા ડાસાએ ગાદડાંની આડમાંથી તિરછી નજરે નેયું—

અને પરિચિત મ્હોઢાં બેતાં—ઓઢેલું ગાદકું દૂર કરતાં કરતાં હીમતભર્યો પડજનો “સા” ભરી અવાજ કર્યો, “કાણુ?”

“વિશ્વગુપ્ત.”

“અને આ સાથે—” પત્રંગમાંથી નીચે ઉતરી ઉભા થતાં થતાં પૂછ્યું.

“એ તો હું હિમગિરિ.”

“ઓ હો, પધારો—પધારો—પાટલીપુત્રના પ્રાણ મ્હારે ત્યાં—અને તે પણ મધરાતે?”

“પાટલીપુત્રના પ્રાણ” એ વાક્યથી પ્રધાને કરેલી મશ્કરીનું મર્મ અન્ને આવનાર સ્લમજી ગયા હતા—

—પણ તહેમને અત્યારે તરતજ ભભડી નાંખવું ન હતું.

અન્નેને જવાબમાં મૂંગા બેઠા પ્રધાનેજ પ્રશ્ન કર્યો, “વાર, અત્યારે કેમ આવવું થયું?”

“મ્હારી દીકરીને તો આપ ઝોળાળો છો ના?”

બાજૂનું એક આસન ખેંચી તે પર બેસતાં બેસતાં હંડે પેટે જવાબ આપ્યો, “પાટલીપુત્રનો વયોવૃદ્ધ પ્રધાન અરણ્યદત્ત પારકાની મા-દીકરીની ખબર નથી રાખતો!!—તો પરિચયની તો વાતજ ક્યાં?”

“અરણ્યદત્તજી, આ સારો જવાબ ન કહેવાય!”

“હું મહામાત્ય છું—ત્હમે અન્ને ઉપમન્ત્રી છો—ત્હમારી પણ ક્યાં સત્તા ઝોળી છે?”

“અત્યારે અમો સત્તાપુરાણ વાંચવા નથી આવ્યા!—અરણ્યદત્ત! હું મ્હારી દીકરી ભગવતીની ખબર કાઢવા આવ્યો છું!”

“અને તે મ્હારે ત્યાં?”

“એમાં ખોટું પણ શું કયું છે?”

“તો મ્હારા મકાનને પાટલીપુત્રનો વિલાસી વેશ્યાચોક માનીને દીકરીની શોધ કરવા આવવામાં સાફ પણ શું કયું છે?—આજે ત્હમો અન્ને સંપ કરી મ્હારી પાંસડ વરસે આગર લેવા તો નથી આવ્યા ના!—હું ત્હમને અન્નેને પગે લાગીને કહું છું કે જે કરવું હોય તે કરજો—પણ પાંસડ વરસે મ્હારા ઘોળામાં ધૂળ ન નાંખશો!—ત્હમે મ્હને કહ્યો છો કે અત્યારે અમો સત્તાપુરાણ છેડવા નથી આવ્યા—પણ હું અને ત્હમે—સત્તાના શોખને માણવાને માનવી શું

કાળાંધોળાં કરે છે લેનાથી ક્યાં અણુજાણુ છીએ !—માટે સત્તા જોઇએ તો કાલે સહવારે સત્તાની એ નિરંકુશ લગામ લહમારા લાથમાં સોંપી દેવાને તૈયાર છું !—શું સહમજ્યા ?” ડોસાએ રાજનીતિની શતરંજ પર ચતુરાઈથી અતિવિનયનો એક નવોજ પાંસો ગમડાવ્યો.

અરુણહત્તનું લાંબુત્રસરક સંભાષણ શ્રવણ કરી બન્ને ઉપમન્ત્રીઓ ઘડીભર તો ઉધાર્જન ગયા.

બન્ને અરુણહત્તની અતિવિનયભરી—પાટલીપુત્રની પ્રગ્નતે જેર કરતી સત્તાની સોટીથી પૂરા વાકેફગાર હતા.

એનો અતિવિનય જ્યારે બહાર પડતો ત્યારે તે દગલયાજીની બે-ધારી તરવાર સજ્જ કરીનેજ !

“અરુણહત્તજી ! નાલક સત્તાની આડખીલી વચમાં ઢોઢી અમને શા માટે પજવી રહ્યા છે ?” દીકરીના દારૂણ દુઃખે દુઃખાતો ભગવતીનો પ્રેમાળ બાપ વિશ્વગુપ્ત ગદગદ કંઈકે બોલ્યો.

“હું—હું ?—પજવી રહ્યો છું ?” જતાં કૈંજ ન સહમજતો હંધ્ય તેમ પાટલીપુત્રનો પાકટ પ્રધાન—બાધાતી જેમ સાશ્વર્ય આંખ ફાડી બોલ્યો.

“હા, જી—સાચી વાત છૂપાવવા પ્રયત્ન પ્રયત્ન કરી રહ્યા છો !—તો વાર,—આ વિશ્વગુપ્ત પૂછે છે તે બાબતમાં તહમને કેં ખચરજ નથી ?—વાહ—વાહ ભોળાભટ્ટજી ! વાહ—શક્યુગના સતવાદી હરિશ્ચન્દ્રજી !” હિમગિરિએ જરા તીણા તીર જેવાં તીખાં વાગ્યાણુ છોડવાં માંડ્યાં.

પ્રધાન જરા સ્વમાનનું સંરક્ષણ કરવા ચડલડ્યો, “તહમે મહારાજ મકાનમાં મધરાતે મહારી મસ્કરી કરવા આવ્યા છો ?”

વિશ્વગુપ્તની આંખોમાંથી વિનય અને વિશ્વાસભર્યું આભાણુત્વ જોતરી ગયું અને એકાએક ખૂનતરસ્યું ક્ષાત્રતેજ ચમકી ઉઠ્યું !

લેને એવો તો સખત ગુસ્સો આવ્યો—

અને તે પળે લેની ભક્તિમતી દીકરી ભગવતીની કરુણાભરી આજીજી કરતી મૂર્તિ લેની નજર સ્થામે તરી આવી—

તે કહેતી હતી, “આપુ ! મ્હને—મ્હને શકરાજના પંઝમાંથી છોડાવો ! —મ્હને—”

ગુસ્સે ભરાયલા વિશ્વગુપ્તે સ્થામા આસન પર બેઠેલા અરુણદત્તની ગળચી પકડી—અને જરાક જોર થતાં લેનો ટોટો પણ દબાવ્યો—
“ઑ—ઑહ—” કરી અરુણદત્ત આસન પરથી ઉથલી પડવાની તૈયારીમાં હતો.

એટલામાં ખુલ્લા શરીરવાળા દેખાવમાં એક બાવા જેવા દેખાતા અગડખંમ ગિરધારીએ દક્ષમાં પ્રવેશ કર્યો. તે શુભપળે—નવીન વ્યક્તિના આગમનને લેઈને વિશ્વગુપ્તે અરુણદત્તની પકડેલી ગળચી છોડી દીધી.

અરુણદત્ત હાંકતો હતો.

નવીન વ્યક્તિએ સ્થળ, સમય કે સંબોગનો વિચાર સરખો કર્યો નહીં અને બોલ્યો, “કાકા ! પેલી તો ન્હાસી ગઈ !”

અરુણદત્તે હાંકતાં હાંકતાં ગર્દન ફેરવી પૂછ્યું, “કાણ ? ભૂતનાથ ?”

“હા, કાકા ! એ ન્હાસી તો ગઈ પણ મ્હારા ઘરમાં જે કેં હતું તે તફાવી પણ ગઈ—મ્હને આવો બનાવી ગઈ !”

“દેખાવમાં તો આવો છે જ ના !—ગભરા નહીં—આ બધું અમારું છે તે તહાઈજ માનજે !”

“કાકા ! પણ મ્હારી જામેલી આખરની રાંડ જડ ઉખાડતી ગઈ—”

“બરોબર છે ! આપણા કુટુંબ પર તો આ પહેલુંજ કલંક !—વારૂ, પણ કાલિદત્તને તહેં જોયો છે ?”

બોલનાર ભત્રીજાને એમ ન થયું કે આટલા માણસોની વચ્ચે

હું આપું છું એવો જવાબ દાકાને ગમશે કે નહીં ?—દાકાશ્રીના આવા પ્રશ્નથી તો ઉલ્ટી લેની હીમત વધી અને જરા ગળું સાફ કરી ખૂંખારી જવાબ આપ્યો,—બુદ્ધિવાળો ભોળો—મૂર્ખ આથી બીજો તે કેવો જવાબ આપે ?—

“દાકા ! ખોટું ન લગાડશો ! નવવાગે એ મ્હને પાટલીપુત્રની કનિષ્કકતારની એક વજગલી આગળ ભેટી ગયો હતો !—”

દાકાએ વચમાંજ લેંટને ખાળ્યો, અને કહ્યું, “વાર, ઠીક ત્હારે જવું હોય તો જા !—કાલે ત્હારી વાતની નવસરથી ગોડવણ કરીશું.”

આપણા વિશ્વગુપ્ત અને હિમગિરિની શાન્તિ અને લેંટમનું મૌન આ આગન્તુક મૂર્ખના સંભાષણનો લાભ લેવાં પૂરતાંજ હતાં.

દાકાએ જવાનું કહ્યું પણ ભત્રીજાએ તો આગળ હાંક્યું, “અને—અને—એના હાથમાં સુરાની સિરોહી અને વાણીપાત્ર હતું—”

“બહુ થયું હવે મ્હારે નથી સાંભળવું !” દાકાએ જરાક મધ્યમ-સરનો મિઝગ કર્યો.

—પણ મધ્યમસરના મિઝગની માત્રા મૂર્ખને કદિ પણ માફક નથી આવતી.

અહીં પણ નાટકનો નવો પ્રવેશ ખૂલ્યો.

“દાકા ! હું જાઉં છું પણ લેંટને ન કહું તો એનાં લખખાણ કાને કહું ?—શકરાજ અને ભગવતીની—”

અણુદત્ત તરતજ આસનપરથી ઉભો થયો અને ભત્રીજાનું પાંગોડું પકડી એક રાડ પાડી, “નીકળ, મૂર્ખ ! મ્હારે ત્હારું કશું નથી સાંભળવું—નીકળ—નીકળ—જલ્દી બહાર નીકળ—”

મુરખ્ખી દાકાશ્રીની રાડથી ઠંડા થઇ ગયેલા અને જવાને માટે દાદર તરફ પગલાં માંડતા ભૂતનાથનું વિશ્વગુપ્તે કાંકું પકડ્યું અને લેંટને અટકાવી પૂછ્યું,

“બોલ, શકરાજ અને ભગવતી વિષે તું શું જાણે છે ?”

તેણે જવાબ આપ્યો, “મહારા કાકાને કહેવાની વાત ત્હમને—”

“ત્હારા કાકાથી ત્હારે ખ્હીવાની જરૂર નથી !”

અરુણદત્તે વચમાં પડી વિશ્વગુપ્તના હાથમાંથી ભૂતનાથનું કાંકું છોડાવવાનો પ્રયાસ કરતાં કહ્યું, “એટલે શું ત્હમો આ મૂર્ખના વચનમાં વિશ્વાસ રાખો છો ?—”

“મૂર્ખ નથી !—બુદ્ધિશાળી ભલો—ભાળોભા છે !”

“જે હોય તે—પણ હું કહું છું મ્હારે મ્હારા મકાનમાં આ ધાંધલ નહીં જોઈએ !—એનો હાથ છોડી દો—એને એને રસ્તે જવાદો ! જે કેં પૂછવું હોય તે મ્હને પૂછો !—આવા ભલા માણસને શા માટે નાહક સતાવો છો ?—મ્હને અત્યારસુધીમાં યાદ નથી કે ત્હમારી પહેલાંના કાકાપણ ઉપમન્ત્રી યા તો મન્ત્રીઓએ મધ્યરાત્રે કાકાના મકાનોમાં ઘૂસી જઈ આવી દાદાગીરી કરી હોય !—વિશ્વગુપ્ત ! મ્હારા મકાનમાં ફરેલી આ મધરાતની નાગાઈ, નકરકટાઈ યાદ રાખજો ત્હમને ભારે થઈ પડશે !”

“પણ ત્યારે ત્હમો શું કરો છો ?”

“હું શું કરું છું ?—હું અરુણદત્ત છું એ ભૂલી ગયા લાગો છો ?”

“પણ ત્હમને કાંઈ પૂછનાર છે કે નહીં ?”

“મ્હને પૂછવાવાળા ન જોયા હોય તો મ્હોટા !—નીકજો—મ્હારા મકાનની ખ્હાર નીકજો !—”

વિશ્વગુપ્ત આસન પરથી ઉભો થઈ ગયો—હિમગિરિએ પણ તેમજ ક્યું.

—પણ બન્ને ઉભા થઈ જઈ જવાને બદલે ઉભાંતા સાંના ત્યાંજ અદ્યવાળી સ્થિર ઉભા રહ્યા.

તે અરુણદત્તના વિષ જેવા વેણુના અત્યારે ઘૂંટણ ગળી જતો

હતો ત્હેના બહુ કાચણો હતા.

અરજુદત્તની પ્રકૃતિ વિક્ષરતી ત્યારે સહામાપક્ષને મહાત કરવાને ત્હેની વંશાવળી વાંચવા મંડી જતી—અત્યારે પણ એણે જોયું કે કાંઈ પણ ઉપાયે જ્યારે આવનાર વ્યક્તિ જેર નથી થતી ત્યારે ત્હેણે એજ માર્ગ લીધો—અને મ્હોદું જરાક કડક કરી—ભવાં સંકુચિત કરી તે બોલ્યો, “આમણા!—”

“કાને આમણા કહો છો?” વિશ્વગુપ્તે જરાક રવાજ કર્યો.

“ત્હને—ત્હને!—પાટલીપુત્રમાં અન્ધારી રાત્રે દોરી—લોટો લેઈ આવ્યો હતો તે દુઃખના દિવસો યાદ છે?—ત્હારો કાકો આ અરજુદત્ત ત્હને જો હાથ ન આપત તો ત્હારો કાણુ ભવ પૂછત?—નિમકહરામ! આજે મ્હારીજ રહામે જાયો ચ્હુદાવતો આવ્યો છે!—શરમ નથી આવતી?—”

હિમાગરિ બોલ્યો, “અરજુદત્તજી! વિશ્વગુપ્ત એની વિદ્વતાએ આગળ વધ્યો છે—એમાં ત્હમે શું કર્યું?”

“મ્હેં શું કર્યું પૂછે છે?—મ્હેં આશ્રય આપ્યો—મ્હેં હાથ આપ્યો—મ્હેં શકરાજ જોડે સાક્ષાત્કાર કરાવ્યો! મ્હેં જે કર્યું એ ના કર્યું હોત તો એની વિદ્વતા વિશાળ પાટલીપુત્રની કનિષ્કકતાર જેવી ગંદી ગલીમાં ક્યારનીય વટાઈ ગઈ હોત!—અને ત્હમે મ્હને શકરાજના સમ્બન્ધથી દબડાવવા આવ્યા છો ખરું ના?—પણ—પણ—”

“પણ ને બણ!—ટૂંકમાં અમો એકજ નહાની છતાં પરિણામમાં મ્હોટી વાત પૂછવા આવ્યા છીએ કે શકરાજના મહાલયે આ વિશ્વગુપ્તની પાક્ષિતા પુત્રી ભગવતીને આજે કાણુ મોકલી આપી છે?”

“તે ત્હમારા બાપને જઈ પૂછો! અરજુદત્ત શકરાજની એવી વિલાસગાથાઓ જાણવાને બંધાયલો નથી!—અને બાણુશે ત્યારે એવા હજારો શયતાન શકરાજને અરજુદત્ત જેવા પ્રધાનો પ્રજા સાથ

મેળવી—અગ્નિશત્રુ, મૌર્ય ચન્દ્રગુપ્ત, અશોક અને કનિષ્ક જેવા પ્રતાપી સમ્રાટોએ અલંકૃત કરેલા પાટલીપુત્રના પવિત્ર સિંહાસન ઉપરથી ઉઠાડી મૂકશે—ધકકા મારી સોણના પાણીમાં હડસેલી મૂકશે !”

પ્રધાનની વાગ્ધારાએ બંને આગન્તુકનાં હૃદય પલટી નાંખ્યાં.

બંનેનાં અભિમાન ગળી ગયાં.

પ્રધાનના ચરણો પર બંનેએ માથાં મૂક્યાં.

પ્રધાને પગની પાટલીઓ પાછી લેઈ લેતાં લેતાં કહ્યું, “મહને—મહને માથાં શે નમાવો છો ? નમાવો ત્હમારો જે ઇષ્ટ હોય તહેને !—પણ ત્હમે આજે મહારી સાથે જે વર્તન કર્યું છે તે સારું નથી કર્યું—અને વિશ્વગુપ્તે—” આમ બોલી પ્રધાને આંસુથી આંખો નીતારવા માંડી.

વિશ્વગુપ્ત અરણદત્તની વધારે પાસે આવ્યો અને હાથ જોડી ગદગદ કરી કહેવા લાગ્યો, “મહેં મહારી ભૂત્ર ભાળી છે !—મુરબ્બી ! મહેં નાદાને આપની ગળચી દયાવી તે સમમનો મહારો ગુસ્સો અજબ હતો—જો આ આપનો ભત્રીજો ન આવી પ્યોંચ્યો હોત તો વખત છે આપના પ્રાણને પણ—”

“વિશ્વગુપ્ત ! હિમગિરિ ! આવો, એસો—મહને મહારા પ્રાણની તો પરવાજ નથી—પણ મહને તો અત્યારે પાટલીપુત્રનો પ્રાણ હણાતો લાગે છે—વાર, ભગવતીનું ત્હમે શું પૂછતા હતા ?”

“ભગવતી ઘેર નથી—બીજું શું ?” વિશ્વગુપ્તે નિસાસો મૂકતાં કહ્યું.

“પણ તો મહારું નામ—”

“અદ્દ !—ત્હમારું નામ અમે દહએજ નહીં—પણ—”

“પણ શું ? તો પછી નકામો મહને પજવવા મધરાતે ત્હમે શા માટે આવ્યા ?”

“વાર, મન્ત્રદત્તને ઓળખો છો ?” હિમગિરિએ પૂછ્યું.

“હા, ઓળખ્યો પેલો ઢાંગી, ધૂતારો ?”

“એના દીકરાએ કહ્યું—”

“કાગે ?—વેદવાણીએ ?—”

“ના જી, વીળાપાણીએ—”

“શું ? કે—”

“અરણુદત્ત જાણે છે—”

“ભગવતી ક્યાં ગઈ છે તે ?”

“ના,—હા—અરણુદત્તનો નામાં લાથ છે !”

“સાલો, ભામટો !—હિમગિરિ !—મન્ત્રદત્ત, એના બન્ને દીકરા, એની દીકરીઓ—આખું કુટુંબ બદમાશ છે—પાટલીપુત્રના શયતાન-સંધનો એ ચોટ્ટો સરદાર છે !—એની વાતમાં ત્હમે વિશ્વાસ મૂક્યો ? ત્હમારા જેવા બુદ્ધિશાળી પાટલીપુત્રના ભાવિ પ્રધાનો જ્યારે આવા ભામટા, ચૌર્યવૃત્તિના ચોટ્ટાઓને સાથ ને લાથ આપશે ત્યારે પછી પાટલીપુત્રનું ભગ્ય ભાગ્ય કાણ બદશે ?—તો જૂઓ, મહારામાં વિશ્વાસ હોય તો—હું કહું છું કે ભગવતી વિષેની મ્હને જરા પણ વાત ખબર નથી !—જતાં હું એનો પત્તો કાલે સ્થવારમાં મેળાવી આપીશ—અત્યારે ઘેર જઈને નિરાંતે સૂઈ જાવ !”

પ્રધાનની વાગ્જટાએ બન્ને મહારથિયોને છકકડ ખવડાવી—છેતર્યા.

પોતાની પોષિતા પુત્રીની શોધમાં સાનભાન ભૂલી—ધૂંધવાયલા અગ્નિ જેવા ગુસ્સે થઈ આવેલા વિશ્વગુપ્તને પાટલીપુત્રના પ્રધાનની મુત્સદીપણાથી પથરાયલી વાગ્જનગમાં સપડાવ્યો.

તે તો એમજ સ્થમત્યો કે કાલે સ્થવારમાં મહારી ભગવતી :દારે ઘેર આવી જશે.

શકરાજના સાળા હિમગિરિને તો એમ લાગ્યું કે પાટલીપુત્રના

આ કુલસત્તાધીશની સહામે ભવિષ્યમાં પણ માથું ઉંચકવા કરતાં—સાથ
અને સહાયમાં રહી માથું આપવામાં લાંબેગાળે પોતાનેજ લાલ
થનાર છે—

એટલે તહેણે વિરોધને બદલે ભવિષ્યમાં તહેની સાથે સૌમ્ય અને
સુદૃઢ સન્ધિ રાખવાની પોતાના મન સાથે એક અછૂટ ગાંઠ વાળી લીધી.

અન્ને રંગ માંગી—

પ્રધાને રંગ આપી—

અન્નેએ પૂંઠ ફેરવી—

પ્રધાને પસાર થતા પાટલીપુત્રના બે પ્રખર તારાઓ—“નૃહસ્પતિ
અને શનિશ્વર પર—મુઢોઓ વાળી—દાંત કચકચાવી—એક તિરસ્કાર ભરી
દ્રષ્ટિ ફેંકી.

પ્રકરણ ૩ જી.

કાગગારમાં.

“તહારં નામ માયા નહીં, વારં ?”

“હા, —અને તહારં —?”

“હું મહારં નામજ ભૂલી ગયો છું !”

“શું કહ્યું ? —નામ ભૂલી —”

“હા, નામ ભૂલી ગયો છું — મહારં કામ મહને યાદ છે ! — માયા ! હું તહને જીવનભર નહીં ભૂલી શકું ! — જો, તું મહને સાથ આપશે તો —”

“તો શું ? —”

“તો-તો હું તહારી કાયાને પાટલીપુત્રના કાર્તિકેશ્વરો મહાવીર ! — પણ —”

“પણ શું-હં, તહમે મહને બહુજ ગમે છે — બહુજ મ્હા —”

“માયા ! હું તહને ઝરોઝર રહમજી શકું છું પણ તું મહને —”

“હું તહમને-હું-તહમને-અને-અને-તેથીજ એ બખૂચકે બારણું વાસ્યું ત્યારે હું અંદર ઘૂસી ગઈ-મહન તહમારા પ્રાણની પાંખડિયો !”

ખરી જશે એવી બીક લાગી !”

“વારૂ, તો તહે હવે મ્હારી સાથે રખડવા-રઝળવાનો દૃઢ નિશ્ચયજી કર્યો છે ?—ત્હારાં જીવનનાં શમણાંઓ સંતાર્જી જશે !—કદિ તાઢ, કદિ તડકા, કદિ વરસાદ, કદિ મહાલય, મન્દિર કે મસાણુ !—હું—હું—માયા ! ઉડતું “ગરૂડ” હું !—મ્હારાં ધાર્વાં નિશાનો સિદ્ધ કરવાને હું તો એકલવાયો ગમે ત્યાં રઝળીશ—તું ત્હારો ધન્ધો ચૂકીશ—ભૂખી—તરસી રવડી રઝળીશ ત્યારે મ્હને ગાજો—અને તે પણ મનમાં છાની છાની દબશ—પણ હું—હું ત્હારી ગાજોથી—ત્હારાં રૂદનથી કે રોષથી પાછો નહીં ફરે—રસ્તા પર કાંટા બિછાવ્યા હશે તોપણ હું તો આગળ ને આગળ ધપ્યોજી જઈશ !—આ બધી કેં મ્હારી પોતાની પ્રશંસા નથી—પણ મ્હારી જીવન જીવવાની નીતિરીતિ છે—તે ઉપરાન્ત તું મ્હને ગમતી નથી અને ગમે પણ છે !”

“પણ ત્હમે મ્હને ગમી ગયા છો—મ્હારે કેંજ સાંભળવું નથી ! ફક્ત મ્હને ત્હમારી સાથે રાખો !—ત્હમારી હસતી આંખોના અમૃતથી હું જીવી ચૂકીશ—ત્હમારા તિરસ્કારથી પણ હું તો તરી જઈશ—ત્હમારા ક્રોધની કાલજવાલાઓથી મ્હારું વજ્ર જેવું કઠણુ અને પાપી કાળજી કલકાથી મુક્ત બની કુમળું બનશે—નિર્મળ પ્રેમ અને કરુણાનો સાગર બનશે !”

“માયા !—જે, જરા ડાન માંડ—”

“હું ત્હમારો સાથ નહીં છોડું—”

“અરે, ગાંડી ! જરા છાની રહે—સાંભળવા દે—જે, દાર્જ પીડાથી અડગાઈને ચીસો નાંખે છે !—”

“હા, નાંખે છે—”

“તો —”

“તો શું ?—ત્હમે મને નથી ગાણવા ?”

“શું ?”

“—કે ત્હમને ને મ્હને—મન્નેને જ્યાં એણે ધકેલ્યા છે તે ફદખાનામાં જવાનો રસ્તો છે ?”

“પાટલીપુત્રનું જાણીતું—”

“અરે, હા—મ્હેં એક વખત જ્યારે ખૂબજ જીદ કરી ત્યારે એણે મ્હને એટલુંજ કહ્યું કે પાટલીપુત્રના શકરાજના સિદ્ધાસનને ઉથલાવવાનો બળવો કરનાર એક નરપિશાચને આ ફદખાનામાં વર-સોથી ગાંધી રાખવામાં આવ્યો છે !”

મુસાફિર—સ્હામી ભીંત પર પોતાની વેધક દષ્ટિ સ્થિર કરી તિરસ્કારથી—ગામ્ભીર્યથી—મહુજ મન્દસ્વરે એનું એજ ચીપીચીપીને બબડ્યો, “બળવો કરનાર—નરપિશાચને ?—”

તે નિદ્રામાંથી ઝગડી ડોક્યો હોય તમ માયાના મ્હેદાટા પર કરુણા અને વિષાદભર્યા સ્મિતથી ભારેલી આંખો ધારી બોલ્યો, “માયા ! ચાલ, આપણે ન્હામી જઈએ ?”

“ક્યારની હું પણ તેજ વિચારું છું કે—અને—ના—અને નહીં—નહીંતર સહવારમાં ત્હમે ને હું એના પંઝામાં ઝીપાઈ જઈશું !—હ્યા, જૂઓ, ત્યારે હું ન્હાસવાનું સાધન સાથે તફડાવતી આવી છું.” એમ બોલતાં બોલતાં કંચુકીમાં છૂપાવલાં—અને ભયથી ધડકતાં બે સ્તનોની વચ્ચેની ન્હાનકડી—છતાં સહીસલામત ગુફામાં છૂપાવેલી ફદખાનાના દારની—માયાએ કુંચી કાઢી મુસાફિરને આપવા હાથ લંબાવ્યો.

“લાવ, એ પણ ઠીક થયું—ઉભી રહે—હું જરા આગળ જઈ માર્ગનું બરાબર નિરીક્ષણ કરતો આવું !”

“અરે, નિરીક્ષણ શું કરવાનું છે એમાં ?—એ કહેતો’તો કે—કહિતો મર્યેજ છૂટકો—દારણ એક બાજુ મ્હારી ચોક્કી અને બીજી બાજુ મ્હારા કરતાંય કારમી ચોક્કી—વળી ત્રીજી ચોક્કી શકરાજની !

અને કદખાનાની પાછળની દિવાલને અડી વહે છે ગંગાનાં પાણી !”

“તે શકરાજ—”

“કેમ, ન સહમત્યા ?—”

“શું ?—કે જેવો એક રસ્તો એના ઘરમાંથી—તેવો ખીજો રસ્તો કદખાનામાં આવવાનો શકરાજના મહાલયમાંથી—જતાં તું બેસ, મહને અરાઅર ભાળ કાઢી આવવા દે—પછી પગલાં ભરીએ આપણે—હું હમણાં આવ્યો—એટલામાં તું ત્હારી કુંચી શોધી રાખ !” મુસાફિરે જતાં જતાં મુશીબતમાં પણ એક મીઠી મસ્કરીનું કુમળું કીરણ ફેંક્યું.

મસ્કરીના મોસાળમાં ઉછરેલી માયાએ જરાક છણકા કરી કહ્યું, “મસ્કરી શે કરતા હશે વાર ?”

મુસાફિર આડા ને ઉભા ગૂંથેલા ત્રાંખાના સળિયાવાળા કદખાનાના દાર પાસે આવી—જમણી બાજુની બીંત અડીંગી ઉભો રહ્યો.

તહેણું નેયું—

એક લાડપિંજર—

ચીંથરેચીંથરા ઉડી ગયેલી એક ગોદડી પર નિશ્ચિતન પડેલું—

એની વૃત્તિયો વ્યાકુલ બની—

એની માતાની મૂર્તિ એની નજર રહામે ઉગી નીકળી તે અસ્પષ્ટ પ્રાણુપીડાથી આળું એવું કૈંક અમડવા લાગ્યો, “આએ કહ્યું તું મ્હારે ખાતર—પણ મ્હેં એમને—મ્હેં એમને વરસોથી નેયા છેજ ક્યાં ?—પણ બા ! ત્હારું કરેલું વર્ણન આ લાડપિંજરને લાગું પાડું ? લાગુ પાડવાનું ક્યાં છે ?—લાગુજ પડે છે !—આએ કહ્યું તું તેવુંજ તીણું નાક—દોરંડી થઈ ગયા છે જતાં લાંબા હાથ—લાડપિંજર પર મ્હોટું માથું—મ્હારાથી—મ્હારાથી—” તહેની જાતીમાં એક રોકયો ન રહે એવો સાગરના મોઝાં જેવો દુમો ધરી આવ્યો—તે—“ઓ, મ્હારા આપુ રે,—” એલી પોક મૂકી રડી પડ્યો—તહેનાં ધ્રુવકાંએ—ફર મુંગી એહેલી માયાને જગાડી આણી—

તે આવી—

આંસુનાં ઝળઝળિયાં ભરેલી આંખે મુસાફિરે તહેને જોઇ—

—અને શ્વાસના ધક્કાથી-ફૂંચાથી-તહેણે ધૂસ્કાંતે ખાખાવાનેા મહાપ્રયત્ન કર્યો.

ધૂસ્કાંતી ગતિ દૂત બની-થોડીકવાર મીંડમાં કમળ્યા-પછી તે મૂર્છાનામાં નમી ગયાં !

માયા પાસે આવી.

“તુમે રડો છો ?”

“હા—!”

“આંખોમાં પાણી છે ને ?”

“પાણીદાર માણસોની આંખો એવી જ હોય !—માવ, પેલી કુંચી આપ !”

“હ્યો.”

જુવાન મુસાફિરે માયાના હાથમાંથી કુંચી લેઇ દાર ખોલ્યું—અને કુંચી પાછી સોંપી અન્દર પેઠો—જતાં જતાં સૂચના આપી, “તું અહીંજ ઉભી રહે !—અથવા તો હાં, જો, આપણને જે બારણેથી પ્રધાને ભોંયરામાં ધટ્ટેલી દીધા છે તહેની સાંકળ વાસી આવ ! આપણે વાતમાં ને વાતમાં એ મુખ્ય કામ તો ભૂલીજ ગયા છીએ” મુસાફિરને પ્રધાનની ફરી ભોંયરામાં આવવાની શંકા ઉઠી અને તે ખરી હતી—પ્રધાન પણ ઉપરાજાપરી બનેલા એ બનાવોથી સચેત થઈ ગયો હતો—તે પણ પ્રસંગેને પહોંચી વળવાનાંજ મ્હોરાં ગોઠવતાં હતો—પણ બહાદૂરીથી ભોંયરામાં પાછા જઇ મુસાફિરને જેર કરવા જેટલી તો એ કાપુઃષ, નામદમાં હીંમત હતીજ નહીં—એમ એ કરે તોપણ સ્થવારે અને તે પણ સૈનિકાની સહાયથી ને હાંકથી !

કનિષ્કતારની મનસ્વી માયા મુસાફિરની મનોહર મુખચત્રિ પર અત્યારે મુગ્ધ બની હતી એટલે તહેની આજ્ઞાને શિરોધાર્ય કરી બારણાંની સાંકળ વાસવા ઉપડી ગઇ—

—અને મુસાફિરે પિતાને મળવાને મારે અધીરચિત્તે આગળ પગલાં માંડ્યા માંડ્યાં.

પ્રકરણ ૪ થું.

નવી આફત.

કારાગારનું સીમાદાર વટાવી મુસાફર તહેના મુખ્યદાર આગળ આવી પહોંચ્યો—

—તો તહેણે જોયું દાર ખુલ્લાંજ છે !

તે બબડ્યો, “દાર તો ખુલ્લાં છે ! સિદ્ધાસનને ઉથલાવનાર શય-
તાનને સાચવનાર પહેરાગીર કાણ-ક્યાં છે ? કેવું અન્ધેર ?—પણ એ
કહેતી’તી કે ન ન્હાસી શકાય એવો ચોક્કીદાર મૂક્યો છે !—ક્યાં છે
ચોક્કીદાર ?” મન સાથે પ્રશ્નાવલિ કરી—તહેણે કેદખાનાની હદમાં ગારે
બાજુ એક ઉડતી નઝર નાંખી—

અને કંઈ જોયું—તે જરાક વધારે સચેત અને સાવધ બન્યો !

તહેણે એક ખૂણામાં કેદખાનાની બહારની હદમાં એક વનરાજને
ધોરતો જોયો.

તહેને થડીબર પોતાની મર્જતા ઉપર સહજ હસવું પણ આવ્યું
કે આટલા જોરથી થતો વનરાજનાં નરકારાંતો અવાજ મ્હારા કાને
ન સાંભળ્યો ?

તહેજ પોતાના મનને પ્રત્યુત્તર દીધો, “હોય !—પિતાને મળવાની

અધીરાઇ અને એકતાએ મહને બહેરો અને ભાનભૂલો બનાવ્યો'તો !”

તેણે મુક્તદ્વાર વિમુક્ત કર્યા અને પિતાની પાસે જવાને પગલાં આગળ ભરવાની તૈયારી કરી-કે કોઇકે બન્દીખાનાની હદનું દાર ખોડ્યું જેનો ખખડાટ તેણે સાંભળ્યો.

“કાણ ?”

“એ તો હું દાર વાસી આવી-જૂઓ હવે નિરાંતે નહાસી છૂટિયે-હવે કોઈનોજ ભય નથી !—” આમ બોલતાં બોલતાં તેણે કારાગારનું સીમાદ્વાર ઓળંગી અન્દર આવવા માંડ્યું—

મુસાફિર કેંકે કહે તે પહેલાં તો નવાજૂતી બની ગઈ !—

જાત પર ભાત નહીં !

ત્રી ધારે ત્યારે-વાત મન ઉપર લે તો-એટલી ચોક્કસ રહી શકે છે-એટલી બધી એકાગ્ર બની શકે છે-જેનો જંતો શાંખ્યો ન જડે !—પુરુષ પણ પ્રસંગવશાત્ દાર ખાઈ જાય-મ્હાત થાય !—

પણ એનું ચાંચલ્ય એથીય વિશેષ વિચિત્ર છે-દુર્ભાગી છે-કવખતે વિનાશક નીવડે છે !

પણે પણ ચાંચલ્યમાંથી એની બેપરવાઈ તો ડોકિયાંજ કરતી હોય છે-સહામા માણસને આંજિ નાંખવાને-અન્ધ બનાવવાને એનું ચાંચલ્ય અચૂક વિજયી નીવડે છે-પણ એની વધુ પડતી લજ્જતને વિંટાયલી બેપરવાઈ એને કેટલીકવાર આશ્ચર્ય સંકટમાં સપડાવી દે છે-જતાં સ્ત્રીજાત સ્વભાવસિદ્ધ ચાંચલ્ય, લજ્જત, લપટપાટ અને બેપરવાઈ છોડી શકી નથી-છોડી શકશે નહીં—

અને એ જન્મયુક્ત ગુણાવગુણો છૂપાવવાનો પ્રયાસ કરવા જતાં નિષ્ફળ નીવડશે-નારી-નારી મટી જશે !

માયા પણ નારીજ હતી ના !—વધુમાં નગરનારી !

તેણે સીમાદ્વાર વાસ્યું.

તે લચકાતા પગે સ્હામા દાર તરફ જવાને પૂંઠ ફરી-ત્હેનો
ઘેરવાળો સુન્દર અને કલાત્મક રંગીન ધાવરો ત્હેના ચરણોની આસ-
પાસ એક અડધી ફૂંદડી ફર્યો-ત્હેના ડાબા પગની લચકે પાતળી કટિને
લચકાવી-અને ત્હેની સિંહલંકા કટિના લચકાએ ત્હેના ડાબા તથા
જમણા હાથને અનુક્રમે લટકા કરાવ્યો—

પણ એ હાથના લટકાથી પોલી મુઠ્ઠીમાં પકડેલી સીમાદારની
ફૂંચી સરકી પડી !

—અને ખૂણામાં ઘોરતા સિંહની આંખ ઉપર પડી—

વનરાજ જાગ્યો-ચૂરક્યો.

તેજ દૂભાંગી પગે ફૂંદડી ફરતો ત્હેનો ધાવરો ત્હેણે મ્હોઢામાં
ઝડપ્યો—

અન્ધ મ્હોઢેજ વનરાજે ધુવવાટ પણ ફર્યો—જીવ લઈ નગર-
નારી નાઠી—

એનો ઘેરવાળો ધાવરો એટલે એક આખો તાંકા કપડું ખાઈ
જાય એવો ખાઉધરો-એ એના નેકામાંના ક્યાંક છૂટી ગયેલાં સીવણને
પાપે-ચરરર કરી ફાટ્યો—

અને ખીજ દાર આગળ પ્હોંચતાં સુધીમાં તો નેકામાંથી તોખો
પણ પડી ગયો !

આપના માથા આગળ એડેલો મુસાફિર સહસા ત્યાંથી કુદ્યો
અને દાર ખોલી માયાને અન્દર લેઈ લીધી-અને દાર વાસી દષ્ટ
એક હાથે જોરથી તે ખેંચી રાખ્યું—

ઝડપડા વનરાજે એક જલાંગ મારી—

—પણ અન્ધ દારને પછડાઈને તે પાછો ઝીકાયો.

ખારણું પકડી રાખેલા મુસાફિરના હાથ પરજ જલાંગ લેતી
વખતનું ત્હેનું લક્ષ્ય હતું—એટલે જવાનના મુઠ્ઠી ભરેલા આંગળાં એના

પંઝાથી ચીરાઈ ગયા હતાં.

પંઝો લોહી દહડતો થવા છતાંય તેણે મુઠ્ઠી છોડી નહીં !

નેકામાંથી બાધરો ચીરાઈ છૂટો પડી જતાં નગરનારી નવસ્ત્રીજ બની ગઈ હતી—ત્રીણી છતાં કુલવાન જેવી એની ઓઢણીએજ એની લાજને અડધીપડધી ઢાંકી રાખી હતી.

તે ખૂણામાં ભરાઈ ઓઢણીથી અંગ ઢાંકવાનો પ્રયાસ કરતી બોલી, “ત્હમે આમ ન જોશો !—પાછળ ન જોશો !”

મુસાફિરે ફક્ત ગરદનજ ફેરવી અને બોલ્યો, “શું કહ્યું ?”

વાંકી ગરદન રાખી—મ્હોઢું સ્થેજ રોષાન્વિત કરી—છણકથી—તિરછી ત્રાંસી નજરે જોતી બોલી, “બળ્યું !—ના કહ્યું તો યે શીદને જોતા હશે વારુ ?—મ્હને અંગ તો ઢાંકવા દો !—ત્હમને મરદોને તો જાણે—પણ મ્હને શરમ આવે છે—”

માયા તો બણું લવી મ્હ—

પણ સિંહના પંઝાની જોરદાર ઝપટે એને જરા બેભાન અને બેધ્યાન બનાવી દીધો હતો—એને કળ સ્ફટી હતી—

એટલે ગરદન ફેરવવા છતાંય એની આંખોએ તો માયાના નવસ્ત્રા—નફફટ અંગ—રૂપને જોયું ન જોયુંજ કયું હતું !

તે સ્થેજ અકળામણથી બોલ્યો, “માયા ! જે હોય તે—જસ્દી કર—જસ્દી આમ આવ ! મ્હારી મુઠ્ઠી પર સિંહે સખત પંઝો માર્યો છે—હું લોહીલુહાણ થઈ ગયો છું—”

લોહીલુહાણ શબ્દ કાને પડતાંજ માયા જેમતેમ ઓઢણી લપેટી અંગ ઢાંકી—દોડતી આવી અને બોલી, “તો મુઠ્ઠી છોડી દો ને !”

“ત્હારો કાંકો બ્હાર મુઠ્ઠી છોડવાનીજ રાહ જૂએ છે !—મ્હજ !—આમ આવ—લે, આ મ્હારે માથેથી સાફ છોડી લે અને એને સળિયામાં ભેગવી સ્હામી બીંતને પેલે કડે—એના બે છેડા તાણી બાંધ.”

માયા ઉભી થયેલી વિકટ પરિસ્થિતિ સહજમાં સહમજ ગર્હ અને એના હાથમાંથી ફેદખાનાની કુંચી જેટલા આપભયથી સરકી પડી હતી તેથી પણ અમણી ચપળતાથી ત્હેણે મુસાફિરની સૂચના મૂજબનું કામ કરી નાંખ્યું.

મુસાફિરે મુઠ્ઠીમાં પકડેલા સળિયાઓ છોડી દીધા અને ફેદખાનાની દિવાલોના ખૂણેખાંચરે બાઝેલાં કરોળિયાનાં જળાં શોધી શોધી આંગળાંના પડેલા ધા ઉપર દાબવા માંડ્યાં—માયા પણ થોડાંક જળાં તો ટૂંકી લાવતી ને દાબવામાં મદદગાર બનતી હતી.

—પછી તો બોળતાં અંબોળતાં જળાંય ખૂટ્યાં એટલે માયાની પણ ધીરજ ખૂટી—તે બોલી, “તો હવે—?”

“હવે શું વળી?—તહારી નજીવી બેદરકારીથી મ્હોટી મુશ્કેલીમાં તું ને હું—અન્ને સપડાઈ ગયા છીએ—તો હવે એ દૂર કરીએ—તે વિના કેં જીવાનો કે નહાસવાનો માર્ગ પણ મળવાનો છે?”

“મ્હને કમ્પારી છૂટે છે!”

“ખીજું શું થાય અત્યારે? પેલા ખુણામાં કંકાટિયું વાળી એસ હમણાં!”

“ના, એમ નહીં!—આ સિલના પંઝામાંથી કેમ બચાશે?—તંહની—”

“સિલના જડમાંમાં હું માથું આપીશ!—પછી તું તહારે સહવારે ચાલી જજે. તહારે નહાસી છુટવું એ તો સહેજ વાત!—રમતમાં!—એકજ અઢા કરી—ફક્ત એકજ નખરો—એટલે પછી બસેને સકરાજ હા કે સાક્ષાત્ મન્દ્ર-પાગુ એનાં સાનભાન ફરત!”

“ઓ, બાપરે—”

આંટા મારી મારી થાકેલા નહાં-પાગુ કંટાળેલા વનરાજે ફરી ફેદખાનાના સળિયાને અનુલક્ષી એક છલાંગ મારી—અને તેથીજ

માયાથી “ઓ, બાપ રે—” ની ચીસ પડાઇ ગઇ હતી.

સળિયાને અફળાઇને પાછો પછડાતાં સિદ્ધ ખિન્નયો અને ગર્જના પર ગર્જના કરવા મંડ્યો.

તેણે જે જીવતાં મનુષ્યોને દાદમાં બાલવા દે નિશ્ચય કર્યો હોય— એવી પ્રતિતી એના કોથમાં ને ખિન્નવાટમાં ખુશી દેખાતી હતી !

“માયા ! એ ખૂબજ ખિન્નયો છે—એને સળિયા ભાંગી આપણી મિજબાની કરવી છે—હું ખરી વસ્તુ પ્રધાનના પ્રવેશદ્વાર આગળ બૂલતો આવ્યો છું—નહીંતર એના હમણાં હાડકાં રંગી નાંખત—અને તે પણ ખુલ્લા મેદાનમાં ઉતરી પડી—ફક્ત એક ભાલોજ બસ છે— પણ ફિકર નહીં—કમ્મરનાં હથિયારો સાખૂત છે—ચાલ, તો તું પેલા ખૂણામાં ભરાઇ જા—હું હવે એક છેલ્લી યુક્તિ અજમાવું છું—પછી આ પાર કે પેલે પાર !” એમ બોલી મુસાફિરે કારાગારના સળિયા પર ચઢવા માંડ્યું—સળિયા ત્રાંમાના હતા—ટોચેથી ઘસીને ભાલા જેવા અણિયાળા હેતુપુરઃસર બનાવવામાં આવ્યા હતા.

વનરાજની આંખોમાં સિકારસિદ્ધિની ભાવિ ખુશી હતી—તે અનિમેષ નજરે મુસાફિરને ચઢતો જોઇ રહ્યો હતો.

અધવચ આવી મુસાફિરે કમ્મરપટામાંથી કટાર કાઢી હાથમાં સળજ કરી રાખી—ફરી તેણે આગળ ચઢવા માંડ્યું—કેદખાનાના ઉંચા સળિયા અને તેની જતની વચ્ચે એક હાથની ખાલી જગ્યા પડતી હતી—

—વિચાર બદલાયો અને કાઢેલી કટાર ફરી કમ્મરમાં ખોસી દીધી !

—એની ગણતરી ખરી હતી !

—એણે ખાલી જગ્યામાં જઇ કોકિયું કર્યું કે તરતજ લોહી-તરસ્યા પ્રાણીએ તેની ગરદન જમજડગ્યામાં ઝડપવા : એક છલાંગ

મારી—

સિંહ સળિયા પર આવ્યો અને મુસાફિરે આપદ્યથી ત્વરિત ગતિયે-એક હાથે એક સળિયો મજબૂત પકડી રાખી પોતાનું આખું શરીર ખીજી બાજુ પર ઝુકાવી લીધું—

શિકારી ચૂક્યો અને આખા સળિયાના એક, બે, ત્રણ તે આ બાલાના અગ્નિયાંઓ પર તે ફંસાઈ પડ્યો—

મુસાફિરે તરતજ પોતાના નવરા હાથને તે તરફ લંબાવી સિંહને આગળનો એક પગ મુઠ્ઠીમાં મજબૂત ઝડપી લીધો—સળિયો છોડી દે ખીજે હાથે મુઠ્ઠીમાં ખીજે પગ પકડ્યો.

વિધાયલો વનરાજ હાંફતો હતો—તહેના ગળાની બારીમાંથી જે બોખરો ધૂરધૂરાટ નીકળતો હતો—તે કાલગીતના-ભેરવના-રૌદ્ર છત મૂર્છનામાં નમતા સ્વરો જેવો થરકતો હતો !

મુસાફિર સિંહના બન્ને પકડેલા પગ પર લટકી પડ્યો.

તહેના પ્રચરડ પહેલવાની શરીરનું વજન આવતાંજ વનરાજ પણ વિધાઈ ગયો—બાલાનાં ચાર ફળિયાં-અગ્નિયાં તહેના શરીરની પાગ નીસરી પડ્યાં—

—અને મુસાફિરે પણ સિંહનાં પકડેલા પંજા છોડી દે પડતું મૂક્યું !

પ્રકરણ ૫ મું.

બાપ દીકરો.

તહેણે પડતું મુક્યું તે વખતે તે સહેજ બેખાકળો બની ગયો હતો એટલે ફવી રીતે અને ક્યાં પડતું તેવો કશોય પડતાં પહેલાં તહેણે નિર્ણય પણ કર્યો નહોતો !

તે કેદખાનામાં સતેલા-ઉંઘતા પોતાનાજ બાપના પગના તળાઓ ઉપર ઝીકાયો !

એક તો મજબૂત અને વજનદાર શરીર-તહેમાં વળી ખૂબ ઉંચેથી પડતું—

૫૬ કેદી સતો સતોજ પ્રાણવેધક ચીસ પાડી ઉઘ્યો-તહેની ઉંઘ વેરાઈ ગઈ—

તે અસ્પષ્ટ અને તૂટક તથા મન્દ અવાજે કંઈક બોલતો હતો—

તહેની આંખો આંસુથી ભીની હતી-તહેનું આખું હૃદય આંખોમાં છીડી આવ્યું ન હોય ભેમ લાગતું એક આંસુમાં એક દર્દીકદાણી-એમ અસંખ્ય આંસુમાં તહેના ગતજીવનની અનેક દરજ્જાઓ ઉભી ઉભી-ફૂગતી ફૂગતી આંસુના સમુદ્રમાં ન્હાતી હતી !

તે જરા જોરથી અને ખિજવાટથી બોલ્યો, “તમે મને જોશો

વખતે મારી નાંખતા કેમ નથી ?—મહારાથી રહેવાતું નથી !—હું
તહમને સાચું કહું છું—હું શાન્તિથી નહીં મરું તો ભૂત ચર્મશ અને
તહમારા બધાંની સાથે—” તે બોલતાં બોલતાં હાંસી ગયો ! તહેના
શરીરમાંય શું રહ્યું હતું જે એકદે શ્વાસે સાળા માણસની માફક
બોલી શકે વાર !—તહેણે થાક ખાવા આંખો મીંચી દીધી હતી—તે
ઉઘાડી અને ગુસ્સાથી-જીવનની કંખનાઓ, આશાઓ, મહત્વકાંક્ષા-
ઓની નિષ્ફલતાની નિર્જળતાથી જન્મેલા ગાંડપણથી ખદાવરી
દેખાતી-ફાટી આંખો-હોક પીસી બોલ્યો, “વેર લખશ-તહમારું બધાંનું
લોહી ચૂસીશ-તે વિના—તે વિના—તે વિ—”

“—હું નહીં જાણું !” કહી ઝટ દેતો કે દીકરો બાપની પાસે
બેસી ગયો—અને બાપની મૂંઝારો અનુભવતી છાતીની ખદાર તરી
આવેલી પાંસળાઓ પર પોતાની હથેલી ફેરવવા મંડી પડ્યો.

કબ્ધે ફરી —

“હાસ !—હાસ !” બોલતાં આંખો મીંચી દીધી !

બહુ વરસે બાપને જોઈ દીકરો થેલો બની ગયો હતો—બડીભરને
માટે તે પરિસ્થિતિ, સ્થળ અને કાલને પણ વિસરી ગયો હતો !

તે બોલ્યો, “મા—પુ !”—

—પણ આગળ ન બોલી શક્યો ! તહેનાથી એક દૂંઢવો મેલાઈ
ગયો—માયાની સ્થામે છૂપાવેલાં આંસુ બમણા વેગથી છૂતાં થયાં—

અલ્યારસુધી મુગ્ધચિત્તે અને વિસ્મયભર્યાં નેત્રે દશ્ય જોઈ રહેલી
માયા પાસે—આવી અને ધામે રહીને મુસાફિરની સોડમાં બેસી ગઈ—

બેસતાં બેસતાં તહેનો પગ જરા વૃદ્ધના શરીરને ઝડી ગયો અને
ડોસાળો મીંચેલી આંખો પાછી ઉઘાડી—તે કંક શોધતી હતી !—

—શોધનું સ્વપ્નસાદૃશ્ય અનુભવતી આંખો સ્થિર બની—એટલે
વાસી હિંચડી. “તું પણ આવી છે ?—આવ, આવ ! શુભતસક્ષ્મી !—

આવ, —આમ આવ !—શરમાય છે શું કા—?” વૃદ્ધની વાણીમાં વહી ગયેલી જુવાની જીવતો થતો જણાતો હતો !—તેની આંખોમાં મન્દ સ્મિત ઝળકતું હતું !

દીકરો જરાક વધારે નીચો વળ્યો અને બાપની આંખોમાં આંખો ડેરવી બોલ્યો, “બાપુ !—બાપુ” ત્હેણે ધીમેથી ખભો ઝાલી પોતાના બાપને જરા ઢઢોળ્યો પણ ખરો—

બાપની આંખની કીકિયો ત્હેના તરફ ત્રાંસ લેઈ ફરી-અને જાણે જીવનનો ભૂતકાલ વંખેરી કંઈ યાદ કરવાનો પ્રયાસ કરતી હોય તેમ ફરી પણ ખરી—

ખીજી પળે આંખો જરાક હસી-જેની નિશાની રૂપ કાન તરફના ત્હેના ખૂણાઓમાં ઝીણી ઝીણી બે તણ કર્યોલિયો પણ પડી—

ઉમળકા આવ્યો, જીભ સળવળી અને વૃદ્ધાવસ્થાથી લખડી પડેલા હોઠ ઉઘડ્યા, “કાણુ ?—” ખીજી વખત પૂછ્યું, “કાણુ ?—” ત્રીજી વખત પૂછ્યું, “કાણુ ?—” જેમાં પુત્રજન્મના શુભ સમયનો આનન્દ ભર્યો હતો, લાંબા સમયની વાંચનાની સિદ્ધિ ભરી હતી, બાપનો પૌરુષ પ્રેમ પીગળતો હતો—ત્હેનાથી સૂઈ ના રહેવાયું !

તે બેઠો થઈ ગયો—

ગાંડો મટી ડાહ્યો થઈ ગયો—

—ભેટી પડ્યો—ગળગળો થઈ ગયો !

ત્હેની આંખોમાં આંસુ અને પ્રેમ ગળતેનો જુવાળ આવ્યો હતો !

તે આલિંગનથી જરાક ઢીલો થયો—

ચાર આંખો એક થઈ—

ડોસાએ દીકરાને એક બોકી ભરી લીધી—રાત્રુના કાળની કૂટતી કાળી અગ્નિયાળી ટશરો જેવી—નવી, ઝીણી—નવા મહત્વાકાંક્ષા શી દીકરાની મરોડદાર વાંકી મૂંઝે પર !—

અને પૂછ્યું, “કાણુ ?—ચન્દ્રગુપ્ત ?—એટા ! જીવે છે ?—એટા !—એટા !—એ—” તે ફરી ચોધાર આંસુ સારતો બેટી પડ્યો !—તેનું શરીર ઝૂજતું હતું !

ઘણું ઘણું કહેવાનું છતાં આંસુથી ભીંજતા ગાલે—આંસુનો વાર્યો દીકરો ફક્ત આપના વાંસા પર પોતાનો હાથ પસારી રહ્યો હતો—ઘડીભરને માટે તહેણે વાણી પરનો કાખ ગુમાવ્યો હતો ! બાજુમાં બેઠેલી માયા પણ મૂંગી મૂંગી આંસુ સારતી હતી—તહેણે જરાક માથું ડિંચું કર્યું—અને બોલી, “ચન્દ્ર—”

એના અડધા બોલમાં એનું આખું હૃદય ઠલવાઈ ગયું હતું !

ચન્દ્રગુપ્તે માથું ડિંચક્યું અને તહેના ગ્હોઢા પર સ્થિર નજર કરી બોલ્યો, “માયા !—મ્હારા આપની આ રિશ્તિ કરનારાઓની હું બજાર લેઈ નાંખીશ ! મ્હને મરતાં ને મારતાં બન્ને આવડે છે !” તહેણે ફરી આપ તરફ નજર ફેંકી તો શું જોયું ?—આપ બહુ વરસે જોવા મળેલી દીકરાની મુખદ્રાન્તિને અનિમિષ નેત્રો વડે ઘૂંટડે ઘૂંટડે પી રહ્યો હતો !

ચન્દ્રગુપ્તે હસતાં હસતાં પૂછ્યું, “બાપુ ! શું જૂઓ છો ?—મ્હને નથી ઓળખતા ?—”

બીજીજ પળે વૃદ્ધની આંખોનો ભાવ બદલાયો અને તહેણે આતુરતાથી પૂછ્યું, “ચન્દ્ર ! એટા !—ગુપ્તનન્દિની શું કરે છે ?”

“ત્હમને બહુજ યાદ કરે છે—મ્હને મોકલ્યો છે !”

બાપે પૂછ્યું, “મ્હને મળવા !”

“ના, બાપુ ! મ્હારે ત્હમને લેઈ જવા છે—રાજગૃહી !—મ્હારી માની પાસે !—”

“પણ—”

“પણ પણ હવે હું સાંભળનાર નથી ! હું ત્હમને લીધા વગર પાટલીપુત્ર છોડનાર નથી !”

પાટલીપુત્ર નામના સમ્રાટગૃહજરે બાળવાનાં ચિત્રો નિમિષભરમાં

ડાસાની નજર સ્થામે ખડાં કરી દીધાં.

તે બોલ્યો, “પાટલીપુત્રના બળવાના દિવસો હજુ ભૂલ્યો નથી !
તે દિવસે ત્હને-અહા-હા-હૂપાવતાં શી શી મુશ્કેલી—?—બેટા !—
બેટા !—” તે વચમાં વચમાં હાંફતો હતો-બળે થાક ન લેતો હોય—

“આપુ ! એ દિવસો હવે ભૂલી જાવ !”

“ભૂલી-જાવ !—ભૂ-લાઇજ ગયા છે !—પણ-પણ-હું તણ તણ
દિવસથી ત્હારી રાહ જોઇ રહ્યો છું !—આજે મ્હારા કાળેજ ત્હને
મ્હારી પાસે મોકલ્યો છે !”

“આપુ-આપુ !—” ચન્દ્રગુપ્તે ધૂરકે ધૂરકે છુટ્ટે :હોયે રડી દીધું.

“બેટા !—ચન્દ્ર !—” બોલતાં બોલતાં દીકરાના ખભાને ટેકે
ડાસો બેઠો થઈ ગયો.

“આપુ ! ત્હમે સૂઈ રહો—”

જવાબમાં ડાસો બહાવરાની માફક આરે બાજુ જોતાં જોતાં
બોલ્યો, “ચન્દ્ર !—મ્હારી આંખના રતન !—જો, જો, જો—”

“શું આપુ ?—”

“જુવાની પાછી-પાછી આવે-છે-મ્હારી-મ્હારી નસોમાં જોરથી
લોપી દોડે છે !”

“આપુ ! ત્હમે સૂઈ જાવ !—”

“સૂઈ જાવ ! સૂઈ જાવ !—એમ શું કહ્યા કરતો હઈશ ?—ના
કહ્યું જે તણ તણ દિવસથી કાળ મ્હને કરડી રહ્યો છે !—જો, હું
ત્હને થોડીક વાત કહી લઉં-પછી-સૂઈ જઈશ !—એવો કે-જો, સાંભળ !
મન્ત્રદત્તને તું આગળે છે ?—” ડાસાએ બળવાના સમયના પોતાના
એક અંગેડ સાથીદારને યાદ કર્યો.

“એના દીકરાઓને પાખ્યા છે !”

“એના દીકરા પણ લાખના અને ડાસો એકવચની એને બળવા-
માંથી પાછો ખેંચવા શકરાજે કેં કેં લાલચો ખતાવી છે-કુલસતાધીશ
ખતાવવાની-પાટલીપુત્રનું પ્રધાનપદું મોંપવાની પણ—”

ડોસો જરાક અટક્યો.

—છતાં ઘડી પહેલાં તૂટક તૂટક વાક્યો બોલતા ડોસાને આમ એકાએક સળંગ વાક્યો ઉચ્ચારતો જોઈ દીકરાને આશ્ચર્ય તો ધણુયે ઉપજ્યું—પણ વિધિની બાપના જીવનચોપાટ પર વાંકી ગોઠવાતી સોગંદીની ચાલબાજીને તે સહમજી ન શક્યો—ઉલટો એણે તો મન સાથે હવે બાપને રાજગૃહી સહીસલામત લેઈ જઈ માને સોંપવાનો દૃઢ નિશ્ચય કર્યો—પણ એ ગિચારાને ક્યાં ખજર હતી કે મોતને અને એના બાપને હવે એજ આંગળનું છેદું રહ્યું છે !—

તહેને ન સહમજીયું કે અત્યારે જણાતી ડોસાની સ્વસ્થતા એ તહેના પાસે આવેલા મોતના પયગામની અચૂક નિશાની છે—સ્વસ્થતા નહીં પણ ભાગ્યની ભૂલભૂલામણી છે !

ડોસાએ કહેવાનું કહ્યા વિના નહીં જંપવાનો અત્યારે દૃઢ નિશ્ચય કર્યો હતો એટલે તહેણે આગળ બોલવા માંડ્યું, “મન્વદત્તનો આખા દેશમાં જોટો નહીં મળે !—એ અદ્ભૂત છે—ભેદી છે—અવધૂત પણ ખરો—એ તો તું એને પ્રત્યક્ષ મળશે ત્યારેજ ખજર પડશે !—એની અને મહારી મહત્વાકાંક્ષાના મિતારાની ઉંચાઈ એકજ સરખી !—”

બાપને “સૂઝ જાવ !” કહેનાર દીકરો અત્યારે સાનભાન બુઢી જૂનો ઇતિહાસ સાંભળવામાં બીજકુત્ર તક્ષીન બની ગયેલો લાગતો હતો—તહેણે વચમાંજ એક શંકા ઉઠાવી, “બાપુ ! ત્હમે બન્ને તો જીવજન દોરતો !—તો પછી ત્હમે કેદમાં અને—”

બાપે જરાક કચવાટથી શંકાનું સમાધાન કરતો પ્રત્યુત્તર દીધો,

“અને—અને શું ?—મહારાજ કહેવાથી એ ન્હાસી ગયો—અને તે પણ આપણા કુલની રક્ષાને ખાતર !—એ ન હોય તો તું કે ત્હારી મા જીવતાં ન રહ્યા હોત !—અને—અને ત્હને-ત્હને મારવાને તે સકરાજે આ પેલા ભામટા અરજદત્તની શીખવણીથી કેં કાંકાં માર્યાં છે જેની વાત ન પૂછે !—”

“બાપુ ! મન્વદત્ત અત્યારે ક્યાં હશે ?”

“રાજગૃહીના જંગલોમાં-કહેનો કે ગિરિશિખર પર આશ્રમ
બાંધીશ—હારા દીકરા ચન્દ્રને જુવાન થતા જોઈશ—અને એનીજ
મારફત પાટલીપુત્રને સ્વતન્ત્ર કરીશ!”

“પણ હું હમણાં એમને નહીં મળી શકું!”

“કેમ?—”

“પાટલીપુત્રને પહેલાં સ્વતન્ત્ર કરીશ—શયતાનને સીધો કરીશ—
પછી મળીશ!—આપુ! એના દીકરાઓ પણ એના જેવાજ લાગે
છે—એમનાજ પ્રખર પાણ્ડિત્યથી આજનું વિશ્વવિખ્યાત નિશ્વસિલાનું
વિદ્યાલય દીપી રહ્યું છે—અવારનવાર હું પણ ત્યાં આર્થિક મદદ
કરું છું આપુ!”

“કાણુ? વેદવાણી અને વીણા પાણિ?—એકસો તે એકનો
વેદવાણી—સવાસોનો વીણાપાણિ—અને—ત્રણસોનો મન્ત્રદત્ત—
અને—અને એ કહેતો—કહેતો કે મ્હેં તો અમૃત પીધું છે—” ફરી
ડોસાના શરીરમાં શિથિલતા આવી ગઈ—એણે ગાભાચિથરા જેવી
ગોઠ્ઠીમાં શરીર પડતું મૂકવાની તૈયારી કરી—પણ તરતજ ચન્દ્રગુપ્તે
ઝીલી લીધું, “આપુ!—આપુ—” કહી ચન્દ્રગુપ્તે બાપના તાલવાળા
માથા પર હાથ ફેરવવા માંડ્યો.

દીકરાની જાંઘને ટેકલા બાહુ પરજ પડ્યા પડ્યા ડોસાએ
લવારી શરૂ કરી, “પ્રતિજ્ઞા લે—પ્રતિજ્ઞા લે—પ્ર-પ્ર-તિષ્ઠિ—”

“આપુ—આપુ!—” બાપના મ્હોંઠા તરફ દીકરી ચન્દ્રગુપ્તે એક
ઉંડો નિઃશ્વાસ મૂક્યો!

“મ્હને :લઘ ના—લઘ ના—જ-જમ્મશ!—મ્હ-મ્હ-પ-પ પકડાઈ
જમ્મશ!—”

“આપુ!—” હવે ચન્દ્રગુપ્તે સહમજ્યો કે તહેનો બાપ મહા-
વિનિષ્ક્રમણના મહામાર્ગે જઈ રહ્યો છે.

ડોસો છેવટનું બચડ્યો, “માયું—મા—ને—મા—”

અને ડોસો નાંખી દીધી—

પ્રકરણ ૬ હું.

ચુપ્તગમન.

ચન્દ્રચુપ્તનું હૃદય વલોવાઈ રહ્યું હતું !

માયા પ્રસ્કાતી પ્રસ્કાતી બોલી, “મરી—મયા ?”

છૂટે મ્હોઠે ચન્દ્રચુપ્તથી “ઓ, મ્હારા બાપુ—રે—” ની પ્રાણ-
પોક મૂકાઈ ગઈ !

તેણે રડતાં રડતાં અનાયાસે હંચે આકાશ તરફ જોયું—ચન્દ્રને
તેણે જોયો—

તે કહેતો હતો—

ન્હાસ, સહવાર થવા આવી છે—

—ચન્દ્રના શીકા રંગથી ચન્દ્રગુપ્ત સચેત થયો અને બાપનું
શરીર નીચે મૂકી અપળતાથી બોલી હસ્યો, “માયા ! હવે આપણે
જવું જોઈએ !”

માયા રડતી હતી.

તેણે જવાબમાં વધુ પ્રશ્ન કરવા માંડ્યાં.

ચન્દ્રે કહ્યું, “બાપ મ્હારો મરી ગયો છે—હતાં જો, મ્હારી

આંખો ?—માયા ! હું નથી રડતો ને તું—”

“ત્હમને ત્હમારા બાપ—”

“ખૂબ લાગે છે—ધર જઈ રહીશ !”

“રડવાનું—તે—વળી—”

“અરે, ગાંડી ! સહવાર પડી જશે તો તું ને હું બન્ને સપડાઈ જઈશું—ચાલ, ચાલ ઉઠ !—એ ન્હોત બીજા !—એ તો હું—એક આંખમાં અમૃત ને બીજીમાં ઝેર—માયા !—માયા !—ચાલ, મ્હને જરાટેકા આપ કે હું એમને ખભે હંચકી લઉં ! ચાલ, ઉઠ—ઉઠ !”

માયા ઉભી તો થઈ ગઈ પણ વિચારમાં પડી ગઈ !

“વિચારે છે શું ?—ચાલ, ચાલ—ટેકા આપ—ટેકા આપ !”

“અરે, પણ ત્હમે આ કરે છો શું ?” માયા સાશ્વર્ય બોલી.

“કેમ ?—માપને રાજગૃહી લેઈ જઈ હું—ખીજું શું કરવાનું વળી ?”

“જરૂર—પકડાઈ જશો—મ્હારું માનો તો ત્હમે એમને એમ ન્હાસી છોટો !—આટલું મ્હોટું થાજ લેઈ અત્યારે જશો પણ ક્યાં ?—જરા ચન્દ્ર તરફ તો જુઓ !—ચાર વાગવા આવ્યા ચાર !”

“પણ તો કરે શું ?—હું લીધા વગર નહીં જઈ !—માને વચન આપી આવ્યો છું—માને શું મ્હોટું બતાવું ?”

ધડીભરને માટે બન્ને વિચારમાં પડી ગયા—કાષ્ટ કેંજ ન બોલ્યું !

સહસા ચન્દ્રગુપ્ત બોલી ઊઠ્યો, “માયા !—”

“અ—”

“એ માયું—માયું મ્હોતા હતા—તો—”

“તો શું ?”

“માયું લેઈ જઈશ !”

“હે—”

“હા, તું ઉભી રહે—” કહી રાજગૃહીનો ગૌરવરવિ ધ્યાનમાંથી તસ્વાર કાઢી બાપના રાખની પાસે ગયો—નીચે નમ્યો—હાથ કમ્યો—

અને તસ્વાર બાપના પળા પરજ પડી ગઈ—

તસ્વાર લેવા ફરી નીચે વળ્યો—તસ્વારની મુઠમાં મુઠી ભેરવી—અને ત્હેનું હૃદય અન્દરથી કકળી ઉઠ્યું—ત્હેનું હાતલેજ “ઉઠણી પડ્યું,—જે અદમ્ય નીવડ્યું !

“બાવલા !—પણ આ તો બાપ છે !—મુઠમાં માથું કાપતાં ડરે છે ?—માને શું જવાબ આપીશ ? કાપી લે—કાપી લે—” હૃદયે “કાપી લે” કહ્યું અને આંખો ભેરથી મીંચાઈ ગઈ !—હાથે કરવતની માફક ભેરથી દીકરાની પાસે બાપના માથા પર તસ્વાર ફેરવાવી !

માયાએ મ્હોટું હથેલીઓમાં ધ્રુપાવી દીધું !

માથું ધડથી છૂટું પડી ગયું.

ગાદીની નીચેથી કાઢું તુટું ગુણપાટ—ટાટિયું કઠી ધ્રુજતે હાથે અન્દરગુપ્તે બાપનું માથું ત્હેમાં લપાવી લીધું—અને માયા તરફ જોઈ કહ્યું, “માયા ! ચાલ !”

બન્નેએ જવાની તૈયારી કરી અને જતાં જતાં સળિયાએ ઉપર ફંસાઈ ગયેલા સિંહ ઉપર ઉન્દરગુપ્તની નજર પડી !

તે બોલ્યો, “અરે, ઉભી રહે ! લે, આ માથું રાખ !” એમ કહી માથું માયાને સાંપી આપણા મુસાફર કારાગારના સળિયાઓ વ્હાળી ગયો—અને ફંસાઈ ગયેલા સિંહના રાખને નીચે હડસેલી મૂકવાનો પ્રયાસ કરવા માંડ્યો !

માયા નીચે ઉભી ઉભીજ બોલી ઉઠી, “અરે, એને હવે કાં ચૂંથો છે ? રડ્યો મરી ગયો છે !—હવે તમને ત્યાં પડ્યો છે તે શું

નડે છે વાડ ! મરવા દો ને !—”

મામાએ પોતાનું સંભાષણ સંપૂર્ણ કર્યું અને ચન્દ્ર પાણી પોતાના આદરેલા-સિંહને નીચે ઝીકવાના પ્રયાસમાં સફળ થયો !

તે નીચે ઉતરી પડ્યો.

કારાગારમાંથી સિંહના મુઠ્ઠાને બહાર લાવ્યો—અમાનમાંથી તસ્વાર કાઢી સિંહની ગરદન પર લેણે એક ભેરદાર બા કર્યો.

વંનરાજનું માથું ધડથી છુટું પડી ગયું.

લોહી ખરડાયતી બન્ને વાનગીઓ એ હાથમાં લેઈ લીધી અને બોલ્યો, “ચાલ, હવે ! મહારા આપનું માથું હમણાં તું સાચવજે !—કરિશુ મહારા હાથમાં આ કાલેશના સગા કાકાનું માથું છે !”

“પણ હવે એની જરૂર શી હતી ?” બન્ને વાતતાં વાતતાંજ વાત કરતાં હતાં.

“હમણાં તે રહમજશે !—તહારા ને મહારા નહાસી જવાની આખા પાટલીપુત્રને એ બહેરાત કરશે ! સત્તાધીશો સળગી જશે અને બોળા પ્રભાવનો રાજા થશે !—એ, દાર તો આ આવી લાગ્યું” એમ બોલી ચન્દ્રમુખે બોમરામાંથી હિંચે આવેલા ખાંચણાં તરફ ઉંચી નજર કરી.

—અને બોલ્યો, “ઉભી રહે ! રાખ-મહને ભોંઠ આવવા દે !”

પ્રકરણ ૭ મું.

શકરાજ.

શકરાજના મહાલયમાં પ્રવેશ કરવાના દારની બરોબર બબર ઢાઢી ચન્દ્રગુપ્ત પાછો ફર્યો અને માયા તરફ જોઈ જોલ્યો, “ચાલ, ભય નથી ! એ શયતાન હજુ ઘોરે છે !—નરકોરાં પણ ફેંફું—ફેંફું ચાલે છે—ભય નથી—અને અત્યારની ઉંઘ એટલે એવી તો મીઠી કે કાંઈ માથું કાપી જાય તો પણ બબર ના પડે !—ચાલ—ચાલ—મ્હારી પાછળ આવ !—”

બન્ને શકરાજના શયનભવનમાં આવીને ઉભાં !

મધ્યમાં એક મ્હોટી દીવીમાંનો તથા ચારે ખૂણાઓમાં સળગતા—રજનીરાણીની સુગન્ધિત પત્તિયોના ખૂશબોદાર અત્તરના દીવાઓ પણ ઝાંખા થઈ ગયા હતા—હોત્રવાઈ જવાની તૈયારી પરજ હતા ! કાઢિયાંઓની કિનાર ઉપર ને અન્દર ફેટલાય પતંગિયાઓ પાંખો સળગાવી મરી શીટયાં હતાં !

ચન્દ્રગુપ્તે ધીમે ખગલે આગળ વધતાં વધતાં—નાકે આંગલી મૂકી હતું, “ધીમે—અવાજ ન થાય !—સમય નથી—નહીંતર એને પણ જરા સીધો કરતો જત !—પણ ઉંઘતાને મારવો એ ઠીક નહીં ! હુબી રહે—પેલો ભાલો લેઈ લઉં !” એમ કહી તરુણે શયનભવનની

લીંત પરનો બાલો લેઈ લીધો—

—અન્ને જાણુ ઝડ નીચે ઊતરી પડ્યાં—શકરાજના—મૌર્વ
ચન્દ્રગુપ્તે રચાવેલા પ્રખ્યાત કાષ્ઠ મહાવચના સિદ્ધાર આગળ આવી
પહોંચ્યા. ડહેલી પરના દરવાજો સદ્યારની મીઠી ગુમાખી ઉંચ લેઈ
રહ્યા હતા. એ રસ્તેથી પણ બુદ્ધપગલી તરફ જવાનું હતું.

ચન્દ્રગુપ્તે જાણ્યા પર સિદ્ધનું માથું ભેગ્યું અને સિદ્ધારની
સલામના બુદ્ધપગલી પાસેના ચમ્પૂતરાના ચોગાનમાં તે રાખી દીધો.
જાણના મળ પાસે ઘડ પણ ફગોરી દીધું !

“ચાલ, હવે—સદ્યાર થતાં જાહેરાત થશે !”

અન્ને જાણુ ચાલવા માંડ્યું—ચાલતાં ચાલતાં વાત નીકળી.

“હું ત્યારે માયા ! શકરાજને લોકા શયતાન ક્રમ કહે છે ?—શું
એ એટલો બધો ખરાબ છે ?”

“ખરાબ ?—અરે, દુરાત્મા, દુષ્ટ, અભિચારી—”

“અભિચારી ?” ચન્દ્રે પૂછ્યું.

“હા, રાજની એક કુમારી—”

“તે એવી તે કાણ રાજ રાજ પૂરી પાડતું હશે ?”

“સત્તાધીશો !”

“સાલા ખાયલાઓ !” ચન્દ્રે પાટલીપુત્રના નમાલા સત્તાધારીઓ
પર તિરસ્કાર વરસાવ્યો.

“ખરાબર છે !” માયા બોલી.

“શું ખરાબર ?”

“સરકી જતી સત્તા સાચવવાનો એ પણ એક રાજનીતિજ્ઞાન
જાણીતો માર્ગ છે !”

ચન્દ્રગુપ્તે માયા તરફ જરાક દરડી નજરે ત્રાંસુ જોયું.

માયા ખેલી, “હતે ડરાવશે ના !—હું તો નગરનારી—! વારાંગના ! મહારે શું ?—પણ આ તો અમારા વર્તમાન પાટલીપુત્રની પ્રચલિત રીતનું બ્યાનજ કરે છું.”

“કે સત્તાધીશો તું કહે છે એમ કરે છે ?—”

“હા—પોતાની કે પારકાની મા-દીકરીઓનાં ધૌવનધન પોતાના માલિકનાં ચરણે ધરી—તહેને એકલાનેજ રાજી રાખી—સતિયોનાં શિયળ માથે રહી લૂંટાવી—પ્રગ્તને હડધૂત કરી—પોતાની સત્તાનો પટો દીકરાના દીકરા સુધી કાયમ કરવાનો નીચ પ્રયાસ કર્યેજ જાય છે !—કાં તો એવા સત્તાધીશોના પંઝામાં સપડાનાર પદવી, પોલી પ્રતિષ્ઠા કે પૈસાના લાલચુ પ્રગ્નજનોતો પણ પાટલીપુત્રમાં ટોટો નથી પડતા ! પોતેજ પોતાના ઘરને કે ઘરના બારી બારણાંને આગળ ધરે છે !—હ્યો, તો—મહારું મકાન પણ આવી ગયું !—મહારાજ ! પધારો !”

પ્રકરણ ૮ મું.

માયાને ત્યાં !

“માયા !—”

“અ—”

“એક વિચાર થાય છે—”

“કે ?—”

“માથું લેઈ રાહ જોતી માતાની પાસે ચાલ્યો જઈ—અને—”

“અને નહીં !—પધારો !”

“અને બીજો વિચાર થાય છે કે આવ્યો છું ત્યારે ભાવિ કાર્ય માટે પાટલીપુત્રની બરાબર ચિકિત્સાજ કરતો જઈ—માયા ! એક બે વસ્તુ બહુજ ખરાબ બની ગઈ !—”

“શું તે ?”

“ઘોડો ગયો અને ભાલો—અન્ને પર ગદારી નિશાનીઓ છે—જે સહેજે—આવનાર કાણ અને ક્યાંતો હતો ?—તેની પૂરી માલિકી આખી દેશે—એટલે કે મહારો ન્હાનકડો જમીનનો ટૂકડો ખૂંચવવા—રાજ-ગૃહીને લૂંટવા—પાટલીપુત્રના સત્તાવીશોના આઝાદીન સનિક્કા અમારા તરફ આવી પહોંચશે !”

“મહારાજ ! પધારો—” માયાના ત્રણ ત્રણ વાર કરેલા સત્કારને અન્તે તે નજ તરછોડી શક્યો ! તે અત્યારે ઉભો હતો તે લત્તો ક્ષણિકતાર હતો.

અન્દ્ર માયાના મકાનમાં પ્રવેશ કર્યો—મન સાથે એક વિચાર કર્યો,
“વારાંગનાનાં મકાનો આમ ખુલ્લાં રહેતાં હશે ?—હોય—! જેવી એ ખુલ્લી, નિર્વજ્જ—તેવાં ખુલ્લાં એનાં મકાન !”

ઘરનાં બધાં માણસો ઉંઘતાં હતાં.

માયાએ પૂછ્યું, “મહારાજ ! સંક્રાંતિ ના પામશે !—”

જવાબમાં અન્દ્રગુપ્તે એક દીર્ઘ નિઃશ્વાસ મૂક્યો !—

—તેજ સમયે પાટલીપુત્રના મહામાત્ય અરણ્યદત્તે પથારીમાંજ આગસ મરડી અને એ ત્રણ બગાસાં ખાધાં !

શકરાજે પલંગની તળાઈમાં પાસું બદલ્યું—તેજ પણ તહેનાજ મહાલયની પાછલી ખારીએથી કાઢક ગંગાના માઝાળ પાણીમાં પડતું મૂક્યું !

“માયા ! મ્હને એક વિચાર આવે છે—”

“કે ?—”

“હું અત્યારેજ પાટલીપુત્ર છોડી ચાલ્યો જાઉં—”

“મહારાજ !—” માયાને ઘણું ઘણું કહેવાનું હતું પણ તહેને “મહારાજ !” સમ્બોધનમાંજ તે સમેટી લીધું !

“લાવ, પેલું મહારા આપનું માથું મ્હને આપી દે—હું તો અત્યારેજ જઈશ—અને તું પણ ચાલ !”

માયા બોલી, “મ્હેં ત્હમને—”

“કેમ ? તહેં તો ગહારી પાછળ ભટકવાની વાત કરી હતી !— અને બીજું એ કે હવે પાટલીપુત્ર ત્હારે કે મ્હારે માટે સલામત નથી !”

“હું જાણું છું !” કહી માયા એક ઉન્ડા વિચારમાં પડી ગઈ !

કેદખાનામાં જોયેલો ચન્દ્રગુપ્ત અત્યારે તહેને જૂદો લાગ્યો ! તે વખતે એણે તહેને ઘડીકમાં ફસાવી શકાય એવું વિલાસનું પૂતળું ધાર્યો હતો—પણ કેદખાનામાં સાંભળેલા ખાત—દીકરાના સંવાદે તહેની કરેલી કમનીય કેદખાનાને ક્યારનીય ભાંખી નાંખી લૂકેમૂકા કરી નાંખી હતી !

થોડીકવાર તો યન્ને મૌનજ રહ્યાં. છેવટે ચન્દ્રગુપ્તે અધીરાઈથી પૂછ્યું,

“કમ, ત્યારે વિચાર શું કરે છે ?”

“વિચારું છું—”

“શું પણ ?—”

“કે તહમે કોણ અને—”

“અને તું કોણ ?—તું ને હું યન્ને માણસ !”

“વાર,—મહારાજ ! તહમે જાણ—”

“અને તહેને ભયમાં મૂકી જાઉં ?”

“અરુણદત્તની જીવનદોરી મહારા હાથમાં છે !” માયાને એની ન્યાતનું જોર મ્હલ્યું !—એણે પોતાનું પુરાણ ઉઠેલવા માંડ્યું—પોતે નિર્ભય છે તહેની મહારાજને ખાત્રી આપવા—તહેણે આગળ હાંક્યું, “મહારાજ ! અત્યારે હું સ્હમજી શકી છું કે તહમે—તહમે છો અને હું—હું જ રહીશ !—આખા પાટલીપુત્રના રંગીલા વિલાસ લટુઓને આ માયા પોતાની આંગળીના ટેરવા ઉપર નચાવે છે ! અરુણદત્તની રગ મહારા હાથમાં છે—એની ઐરીને મહેં ગાંડી થવાની ફરજ પાડી છે !—આપ મહારે માટે નચિન્ત રહો—અરુણદત્ત મ્હને કુંજ કરી શકનાર નથી—પણ આપ કોણ છો તે મ્હને કહેતા જાવ કે આ પાપિણી પોતાના મેલા ધન્ધામાંથી જ્યારે પુરસદ મેળવે ત્યારે આપનું

પ્રાતઃસ્મરણીય નામ જપી પોતાનાં પાપોનું પ્રાયશ્ચિત કરી શકે !”

“માયા !” ચન્દ્રગુપ્તનાં સમ્બોધનમાં પ્રેમ, દયા અને ઔદાર્યની ત્રિવેણીધારા વહેતી હતી !

“મહારાજ !” કહેતામાં તો તે કનિષ્કકતારની કલંકિત કામિની ચોધાર આંસુડે રડી પડી !

—અને તહેણે ચન્દ્રગુપ્તનાં ચરણો પકડી લીધાં.

નિશ્ચલભાવે અને સ્થિર ચિત્તે ચન્દ્રગુપ્તે માયાના માથા પર પોતાનો કર સ્થાપ્યો અને કહ્યું,

“માયા ! મહારે મોઢું થાય છે—મહારાં ચરણો છોડી દે—મહને જવા દે !—”

“હું આપને ક્યાં રોકું છું !” કહી ઉભી થઈ ગઈ અને ફરી એકવાર તહેનું હૃદય ભરાઈ આવ્યું હતું !

માયાનાં વદન પર સ્થિર આંખો સ્થાપી-ગામ્ભીર્યભર્યા અવાજે ચન્દ્રગુપ્ત એક વાક્ય બોલ્યો, “માયા ! હું—રાજગૃહીનો મહારાજ ચન્દ્રગુપ્ત છું !—એ તો તહેં કેદખાનામાંજ જાણી લીધું હતું—તો પછી પૂછવાનું પ્રયોજન શું કે તહમે કાણુ છો ?”

રડવાનું ખાળી માયાએ મહારાજ તરફ જોયું અને સરોષ પ્રશ્ન કર્યો, “તહમે માણસ છો ?”

“હા, એ હૃદયવાળો !”

“ત્યારે તો હું છતી !” માયાનું રૂદન કાણુ જાણે ક્યાંય સંતારી ગયું !—અને તે ખડખડાટ હતી પડી.

“હસે છે કેમ ?”

“રડી-હવે હસું છું કારણુ મહારી છત થઈ છે !—”

“હું જાઉં છું—” કહી ચન્દ્રગુપ્તે હીંડોળાખાટ ઉપર મૂકેલું

આપના માથાનું પોટલું લેવા હાથ લંબાવ્યો.

માયા બોલી, તહેનું મ્હોઢું ઉતરી ગયું હતું, “અસ, જશોજ !— નગરનારીનું બોલ્યું ગાલ્યું માફ કરજો ! એ હૃદયવાળા આવા કંજુસ હોય છે એવું હું નહોતી જાણતી !”

“ત્હને સંકટ પડે તો તું રાજગૃહી ચાલી આવજો—હું ત્હને નિર્ભય આશ્રય આપીશ !”

“મહારાજ ! હું ન્હાને મ્હોઢું બહુ અજુગતું બોલી છું !”

“તું વિશ્વગુપ્તને જોળામે છે ? મ્હારે એને મળવું છે—પણ આ માથું ગંધાર્ષ ઉઠે તેથીજ ખરી રીતે તો મ્હારી જવાની ઉતાવળ કરે છે !”

“હું મશાલો એમાં ભરી દહશ મ્હને એ કલા આવડે છે—માથું હું સાચવીશ—આવ્યા છો ત્યારે અમારું નગર તો—”

“વાર,—ત્યારે હું અહીં ત્હારે ઘર ભવે નહીં આવું !—આવીશ માથું લેવા ફક્ત—પણ ક્યારે તે પણ નક્કી નહીં !”

“પધારો ! પણ અનામત મિત્રકત જલ્દી લેઈ જઈ મ્હને ઝાણ- માંથી મુક્ત કરજો !—કાણુજાણે છે ઘડી પછી શું તું શું થઈ જાય !—આ તો તરંગી રાગન-પ્રવાનનું પાટલીપુત્ર છે !—ક્યારે શું થશે તહેનું કેંજ ન કહેવાય !—અને જૂઓ વખત છે ને ના—ના કહું છું જનાં જો અરણ્યદત્તના પંડામાં સપડાઈ જાડે તો પણ હું તો ડરતીજ નથી એ ખેંખલીથી !—કરી કરીને ખીજું તે શું કરવાનો છે ? મારી નાંખશે—જીવ લેશે—કાંસીએ ચ્હલાવશે !—પછી કે ?”

“પણ આવું બધું ગાંડું શીદ બોલતી હશે ?—હજુ પણ હું પાટલીપુત્રમાં જ્યાંસુધી છું ત્યાંસુધી તો મ્હારે માટે જીવ જોખમમાં મૂકનારનો કાઢને વાળ વાંકા સરખો કરવા દેનાર નથી એમ નિશ્ચે માનજો !—વાર, તો એક ખીજી વાત પૂછું કે આત્મજીવાદો ક્યાં આવ્યો ?”

“કેમ ? કેને મળવું છે બાહ્યવશામાં વળી ?”

“મન્ત્રદત્તના દીકરાઓને અને મહારા બાહ્યજ્ઞાને !”

“અહીં વખત છે નહીં પણ હોય—કારણ ધણેખરે બાગે પાટલી-પુત્રનો વિદ્વાન બાહ્યજ્ઞોનો પરિણત વર્ગ તક્ષશિલાના વિશ્વવિદ્યાલયમાંજ રહે છે !”

અત્યારસુધી લુખ્ખી વારાંગનાનાજ દ્રષ્ટિકાણથી જોતા ચન્દ્રગુપ્તને પાટલીપુત્રની એક નગરનારીની નગર આશ્રમની આતમી અને રખાતી તકેદારીને માટે આશ્ચર્ય થયું—જરાક માન પણ ઉપજ્યું !

“અને ત્હમારા બાહ્યજ્ઞાનું નામ શું ?”

“મદ્દનમિત્ર !”

“એ તો હા ઓળખ્યો—ઓળખ્યો !—આ પેલો—અમારા મગધનો પ્રખ્યાત ચિતારો !—એનું શું કામ પડ્યું ?—પ્રતિમા ઘડાવવી છે કે છવિ આલેખાવવી છે ?”

ચન્દ્રગુપ્તને માયાની મીઠી વાતમાં એવો તો રસ પડી ગયો કે ઘડીભરને માટે તો જવા કરવાનું પણ વિસરી ગયો !

તેણે કહ્યું, “તું એને ક્યાંથી ઓળખે ?”

“મહારાજ ! ત્હારી છવિ આલેખી તે એની કાર્તિ વધી !”

“અને ત્હારી પણ—”

માયા જવામમાં કેંજ ના બોલી !

ચન્દ્રગુપ્તે જવાની તૈયારી કરી તે માયાની ખુદી મા આંખો ચોળતી આવી પહોંચી—તે બોલી, “બેટા, માયા ! સાંભળ્યું ?”

“શું છે ? સહવારમાં શે માયું ખાવા આવી છે ?” માયાના મા તરફ ઉચ્ચારાતાં વેણ અને વર્તનમાં સહકાર અને સ્તેહને બદલે અહસો તિરસ્કાર હતો !

—અને દીકરીને રૂપની દુકાનદારી મંડાવનાર નરક મા તરફ કથી પુત્રીને માન કે પ્રેમ પણ હોય વાર ?

“બેટા ! ગંગાકિનારે જોતે લોકા ભેગા થયા છે !”

“તો જન-તું પણ ત્યાં—!”

“એમ નહીં બેટા !—આપણો લક્ષ્મીરામ ખબર લાવ્યો છે—હસવાજ જેવી—”

“કે ?—” માયા માની તરફ દરડી નજર નાંખી જવામની રાહ જોતી હભી રહી.

“કે માયા દુઝી મરી !”

“તું જન-મહારે ત્હારી લવારી સાંભળતી નથી—” તહેણે ચન્દ્ર-ગુપ્ત તરફ જોયું અને બોલી, “મહારાજ ! આપ જન-પણ જલ્દી પધારજો !”

“મહારું આવવાનું હવે અનિશ્ચિત !” એમ બોલતાં બોલતાં ચન્દ્રગુપ્તે લોહીવાળું થયેલું પહેરણ કાઢી નાંખ્યું. નીચેના વસ્ત્રો ચોકખાં હતાં. માયાએ મહારાજને સ્નાનનું પૂછ્યું—જેના જવાબમાં ચન્દ્રગુપ્તે “ગંગા” બતાવી !—તહેણે ધર છોડ્યું અને માયાની માએ ફરી લવારી શરૂ કરી, “અને માયાનું ગંગાકિનારે શય નીકળ્યું છે !”

રાતના પરિશ્રમથી કંટાળેલી માયા “લક્ષ્મી ! લક્ષ્મી !” નોકરના નામની જમ ભારતી ત્યાંથી ચાલી ગઈ !

પ્રકરણ ૯ મું.

પ્રભાતનો પ્રધાન !

પ્રધાન તો પાટલીપુત્રનો—

—પણ રાતનો જૂદો—

—પ્રભાતનો જૂદો !

કનિષ્કકતારની—પ્રધાનજીની આંખની પૂતળી માયાના ઘરમાં ચન્દ્રગુપ્તે પગ માંડ્યો—અને અહીં અરણ્યદત્ત પથારીમાંથી બગાસાં ખાતો બેઠો થઈ ગયો !

ગમે તેટલી મોડી રાત્રે સૂતા છતાં સહવારમાં ચાર ને પાંચની વચ્ચેમાં પથારીનો પરિભ્રમ કરવાની પ્રધાનની ટેવ વર્ષોજૂની છે.

—પણ એ ટેવ પડવાનાં કારણો ઘણાં હતાં—પ્રધાન થયા પછી એ કારણો એને : કેટલીક વખત પોતાના ભાવિકાર્યની સાંકળોના આંકડાઓની છોડવોડ કરવામાં મદદગાર બનતાં હતાં !

નિરાશાજનક ગૃહજીવન એને કેટલીકવાર તો આખી રાત સતાવતું—અને તે પણ આ ઉમ્મરે—

દિવસનાં નજર સદામેથી પસાર થઈ ગયેલી સુંદર સુંદરીઓનાં રૂપાળાં મોહાલાં લેતી આંખો સદામે ખડાં થઈ જતાં—

મહોદે માથે ઓઢવાની ટેવથી અસ્તવ્યસ્ત-વેરણખેરાણ-ઉંચા નીચા

થઈ ગયેલા મૂછના વાળને તર્જની તથા અંગૂઠાની ચપટીમાં ચપસી-આમળાને તહેણે ઠીકાઠીક કરી લીધાં-સાથે સાથે મૂછના લંબગોળ થોભિયાને પણ જરા પંપાળી લીધા !-અને તહેનો નિત્યક્રમ શરૂ થઈ ગયો.

ખભે હજુરિયો નાંખી તે નીચે ઉતર્યો અને દાદરની ખરોખર સ્થામે આવેલા આરણમાં તહેણે પ્રવેશ કર્યો.

ઓરડામાં એક સળિયા ભરી લીધેલી ઓરડી હતી. જેમાં અરણુદત્તની ગરિબડી પત્ની ગૌરી પથારીમાં બેઠેલી દ્રષ્ટિગોચર થતી હતી.

એ અરણુદત્તની પહેલીવારની પત્ની હતી—

—ચાંઝિયાખાઈ ટાળવાને તહેણે ખીજી વખત લગ્ન કર્યાં હતાં. પણ તે એ એક પુત્ર ને બે પુત્રીઓ સોંપી ચાલી ગઈ-વૃદ્ધાવસ્થામાં પ્રધાનની ચાકરી કરવાને કે સાથ કરવાને ન થોભી !

સળિયાની પાછળ પૂરાયેલી પ્રધાનની જૂની ધરવાળી ઓસિકાને ઓઢવાનું વીંટીને નિર્જીવ ઓસિકાને વારંવાર બાથમાં દબાવતી તહેની સાથે વાત કરતી હતી !

“હું ત્હમને નહીં છોડું !-ખસ, -નહીં ખસ-છોડવાનીજ નથી ના !-મહારા બદા-લા !” કહી તહેણે જોરથી, પ્રેમના આવેશથી, વ્હાલથી અને ઉરના ઉમળકાથી ઓસિકાને બાથમાં દબાવી દીધું !-જાણે કે દમ્પતીનું એક અનોખું આલિંગન !

બાજૂમાં ઉભેલા પ્રધાન અરણુદત્તે આ નાટક જોઈ મન્દ સ્મિત કર્યું !

ખીજીજ પળે તહેના ચહેરા પરનું સ્મિત ઉડી ગયું—

—કારણ ગૌરી-તહેની પત્ની રૂદ્ધ કરતી હતી.

અરણુદત્તની આંખો સમક્ષ જીવનના ભૂતકાલના દુઃખી દિવસો તરી આવ્યા-તે કહેતા હતા,

“આણે ત્હારે માટે કાયા ખરચી નાંખી છે—જનત ઘસી નાંખી છે—ત્યારે તહેં ?—તહેં એને જીવનની જોડ આપી છે !—કાઠી હતી તહેની ગાંડી બનાવી છે !—ઘરતી લક્ષ્મી હતી તહેને તહેં બધા બનાવી છે !”

પ્રધાન પાસે ગયો.

એક હાથે સળિયો પકડી સળિયાને માથું અડીંગી નરમ પ્રેમભર્યા અવાજે બોલ્યો,

“ગૌરી ! ગૌરી !—”

ગૌરીએ સહસા એના તરફ ગર્હન ફરખી અને આંખોમાં આંખો પરીખી—

—તે ઉઠી ને ત્હેના તરફ દોડતી આવી ! ત્હેનું મોઢાં બેમાકળું હતું—શબ્દો જરૂદી જરૂદી બોલતી હતી,

“મ્હને ?—મ્હને બોલાવો છો ?—હું ?—મ્હને બોલાવો છો ? મ્હારે—મ્હારે—”

આખી રાત રડી રડીને કાઠી હતી એટલે ગૌરીના સૂક્ષ્મ ગોરા ગાલો પર સૂકાઈ ગયેલાં આંસુના ખરેટા પડ્યા હતા !

તે કાણ જાણે કયી આશામાં જીવતી હતી ?—કયા સ્વપ્નસુધાના પોષણથી જીવન ટકાવતી હતી ?—તે ભેદ એની ગાંઠ હસતી આંખોમાંથી કદિ કદિ ડોકિયાં કરતો—જે તે જાણતી-ત્હેની ઓરડીની દિવાલો અને ત્હેના વિમુક્ત જીવનને બાંધી રાખનારા બારણાંની જળીના સળિયા જાણતા !

જુવાનીમાં—હર જુવાનીમાં યુવાની અમર ટકાવી—અમર માણવાને પ્રધાને પોતાની ગૌરીને કેંક પાણું હતું—વૈષમિત્રની સલાહથી કેંક માત્રાઓ અને કેંક મહારસોની મદદથી ગૌરીને હતી તેવીને તેવીજ તે રાખી શક્યો હતો—

સંકાય, કાઠિય, સ્તમ્બન આદિ પ્રયોગોના પ્રભાવથી તહેણે યુવાની એવી તો જોસમાં અને બે-હોશમાં માણી કે દશ વરસમાં— પાંત્રાશે તો ત્હેના માથા પર પગિયા આવી પ્હોંચ્યાં—ત્હેના ગાત્રોમાં ત્હેને ઘણીજ ન્હાની ઉમ્મરે વૃદ્ધાવસ્થાને પોતાની અનિચ્છા છતાંય પ્રવેશ કરતી જોઈ!—

—અને ગૌરીને જાણે આથમવાનીજ ન હોય તેવી જુવાની ખૂબ સતાવવા લાગી—કારણ અમર યુવાની માણવા પ્રધાનજીએ ત્હેને કેંક પાયું હતું—ખરી રીતે તો કુદરત વિરુદ્ધ જઈ જીવનનું સત્યાનાશ વાળ્યું હતું !

પછી તો પ્રધાનજી ઈચ્છે કે મદારા ઘરમાં કાઢી જુવાન માણસ નાંવે—અને ગૌરી તલસતી જુવાન માણસ સાથે વાતો કરવા—ટોળા ટપ્પા મારવા કે કાઢક મિષે ખહાર રખડવા જવા ! ત્હેની આંખો આંખો દિવસજ અસ્થિર રહેતી—ચારે દિશામાં કેંક શોધ્યા કરતી !

જેમ જેમ ત્હેના પર પ્રધાનનો જાપ્તો અને કડપ વધતો ગયો તેમ તેમ ત્હેના મગજની કમાન જસડતી ગઈ!—હૃદયની ગુપ્ત ભાવોમિં છેવટે છતી થતી ગઈ !

ત્હેના સ્વચ્છન્દથી પ્રધાન જ્યારે ખિન્નનો અને મૂઝાતો ત્યારે ગૌરીને તે મ્હોટે-હોટ સૂણાવી દેતો કે—તું લાખ ઘણું કર—પણ હવે કેંજ વળનાર નથી?—યુવાનીનો ખગીયો ત્હારે માટે બનાવડાવું અને ધાર કે ત્હેમાં તું જીવન ભર પડી રહે તો પણ ત્હારું ધાર્યું ત્હેને મળનાર નથી?—મરુભૂમિ ફરી ફળદ્રુપ બનનાર નથી !

—એકાદ વરસમાં તો ત્હેનું ગાંડપણ એવું વધી પડ્યું કે તહેણે વસ્ત્રોની પણ મર્યાદા મૂકી દીધી—જુવાન માણસ નજરે પડતાંજ તે ખૂબો મારતી—આકર્ષવા ત્હેની સ્હામે અત્લીલ એટાઓ પણ કરતી !

છેવટે જ્યારે તહેણે એક દિવસે એક જુવાનને બળજબરીથી ઘરમાં આણી પ્રેમોન્માદમાં ત્હેના નાક ને ગાલ કરડી ખાધાં ત્યારે પ્રધાનથી

ન રહેવાયું.

—તે ઘર આવ્યો—

—તો ત્હેણે જોયું—

ગૌરી પોતાની જાતેજ પોતાના સુંદર અંગને—સુંદર ગાત્રને ઉઝરડા ભરી રહી છે—

તે દિવસથી કંટાળેલા પ્રધાને ગૌરીને કેદખાનામાં નાંખી હતી !—

અશ્વલક્ષ્મીને તો નહીંજ પણ ત્હેણા પ્રધાનપણાને કન્યા આપવા સર્વ કાર્ય તત્પરપણે થઈ રહ્યાં હતાં—મા વિરોધ કરતા તો આપ કહેતો કે મરી જશે તો તું ને હું અન્ને પોષાઈશું—અને આપ વિરોધ કરતો તો મા કહેતી મ્હારી લાડકીને નોકરચાકર વગર નહીં ચાલે—એનાં પગે લાજાં લેવાશે એનાથી પાલખી કે રથ વગર મ્હાર નહીં નીકળાય !—માટે મ્હાર માનો અને મ્હારી દીકરીને ત્યાંજ પરણાવો !—પૈસો હશે તો અધુન મળશે !—મૂંઝાવાની જરાય જરૂર નથી !—તો વળી આપ કરેતો કે ગાંડી ! રે,—ઘરડો જમાઈ ?—અને ઘરડે જમાઈએ તે શા વંશના બેલા—?—તો વચ્ચમાંજ દીકરીની ક્ષિત્તેશી મા બોલી ઉઠતી,—એ અધામાં ત્હમે કેંજ ન રહમજો !—એ અધું કામસાસ્ત્ર મ્હને આવડે છે—કેં કેં ને પચાપંચાવને પણ કુળદીપકા પ્રકટયા છે—અને હા—મ્હારી દીકરી સતી છે—કાઈ બોલે તો ખરું—માથુંજ ફેડી નાંખું ત્હેનું ! આપણી દીકરી પ્રધાનની પત્ની જનતાંજ આ ત્હમારા ને મ્હારા પણ રંગદંગ ફરી જશે, સ્થમજ્યા !

આમ પાટલીપુત્રમાં ઘણા માઆપો વાતો કરતા પ્રધાનને ઘોડે મ્હલાવવાની—પોતાની કાળજાંની ફાર જેવી કાળગરી દીકરી આપી પ્રધાનને વંશ સજીવન રાખવાની !—પ્રધાનનું તમદીર તેજ હતું !

—છેવટે પરગજુ જનતાએ પ્રધાનજીના વંશની રક્ષા કરી—અને બીજવારની વંશરક્ષા કરનાર—પારકાની લાડકી પણ છેવટે પ્રધાનને નગરનારીઓ—વારાંગનાઓમાં કુતરાની જેમ રખડતો મુકી રવર્ગ તરફ ચાલી નીસરી !

પ્રકરણ ૧૦ મું.

દીકરા-દીકરી.

ગાંડીનાં દર્શન કરી પ્રધાન દૃતાર્થ થયાં—અને અરેબર એ એમજ માનતા ! દારણુ બ્યારે પાટલીપુત્રીમાં એને કાઈ પળી પાણી ન આપતું—કાઈ ઓળખતું નહતું ત્યારે વગર ધન્યેધાપે એનું ધર કુશળ ગૌરીએ ચલાવ્યું હતું—ગૌરી એની ગરીબીનું ગુમાન હતું—એની ભાવિ સંપત્તિનું ધર હતું !

ગૌરીના પગલે એ તર્યો હતો અને એ બહીંતા પણ હતો કે એના જતે પગલે હું ડૂબી પણ જઈશ !

એ ધીમે પગલે દીકરા કાલિદાસના કક્ષ તરફ વળ્યો.

નવાંચે આવી વંશ તો બાણે રાખ્યોજ—પણ એ વંશનો વેલો પ્રધાનની આંખોને હારે એવો તો ન જ દેતા !

એણે અમર જુવાની માગ્યાનું મૂળ પગલું જે ન લીધું હોત તો પછીના સંનેગો બન્યા તે ન બનત !—અને અરણુદત્ત કાંઈ જૂદીજ વ્યક્તિ થાત—શકરાજની સત્તા ‘પણ પાટલીપુત્રમાં લંબાત અને ગુપ્તસામ્રાજ્યની સ્થાપના પણ મોટી થાત—પણ પાટલીપુત્રની વંદી જતી સત્તાના સૂત્રધારોના ભાગ્યના વિધાત્રીએ જૂદાજ ગુણાકાર—

ભાગાકાર કરી નાંખ્યા હતા !

—કારણકે તહેને હવે આ પાંગળી સત્તા, પાંગળા પ્રધાનો, પાંગળા પ્રગ્નજનો અને પાંગળા પ્રગ્નપાલકો ગમતાજ ન હતા ! દાનિલાસનાં પાનાં નવાં લખાતાં હતાં !

ભારતીય સંસ્કૃતિના વિક્રમશીલ યુગના વિક્રમ સિતારાઓ ક્યારનાય ઉગી નીકળ્યા હતા—કાર્મ મહાલયમાં, મન્દિરમાં, કુટિરમાં તે કાર્મ એકાન્ત ગહન ગિરિશિખર પર !

તે તારાઓ “ચન્દ્ર” સાથે ઉગશે અને યાન્ત સૂતેલા “સમુદ્ર” તે વ્યગૃત કરી-તોફાની બનાવી—“વિક્રમચન્દ્ર” નું પ્રતિબિંબ સમુદ્ર-હૃદયમાં પ્રકટાવશે !—

—જે જીર્ણશીર્ણ અને વિઢોળ થતી ભારતીય સંસ્કૃતિને સાચવી, સંરક્ષી સમુજ્જવલ કરશે !

—અને કાલિદાસ જેવા કાવ્યમુખા દીકરાઓ અરુણદાનું નામ ફાલાશે !

કાલિદાસ ઘણી વખત કહેતા કે રૂપ જેમ મહારાથી રહેવાનું નથી—તહેમાં-તહેમાં પીગળી જવાનું મન થઈ જાય છે—રૂપની તે વ્યાખ્યા કરતા કે પીવા છતાં તરસ છીપવાને બદલે દિનપ્રતિદિન વધતીજ જાય—મુઘા પીતાં કાણુ ધરાયું છે ?—તેમ માણવા છતાં સન્તોષજ ન થાય તહેનુંજ નામ ખરું રૂપ !—અને તહેનુંજ વિલાસ—અમરયુવાની !

તહેણે એની સાથે પરણવાના કારાર કરેલા-પણ કરારોનો તહેને ભંગ કરવાની જરૂર પડી—કારણ આતન્દ સાધ્યા પછી તહેને લાગ્યું કે કારાર પાળવા એ અન્ધન સમાન છે—તહેણે બન્ને કુમારિકાઓને પતનના પન્થે અધવચ લેઈ જઈ છોડી દીધી—તે માનતો કે હું ખૂબજ સુંદર છું—તહેને એકલાનેજ શ્રીમાન એલેકઝાન્ડર જેવું નાક હતું—એલેકઝાન્ડર જેવું નાક અને એ ઝીણી-ચૂંચડી આંખો તથા માથે પડેલી લીસી ટાલ જે સૌન્દર્યપૂરક ગણાતાં હોય તે જરૂર તે

સુંદર હતો-એવો કે જેનો ભેટો આખા મગધમાં મળે એમ ન હતું ! ઉંચાઈમાં એના ખાપ કરતાં એ દોઢો હતો.

આજના પાટલીપુત્રમાં આપણા પ્રધાનપુત્ર જેવા માણસોનો ગણે ને ગણે ભેટો થતો !

બારણાં આગળ ઉભેલા પ્રધાને દીકરાના ઓરડાનું દાર ખોલ્યું તો તહેણે બેયું કે તહેનો કુલદીપક શરાબના શયતાની પંજામાં સપડાઈ જઈ-દૂર દૂર પતનની ઉંડી ખીણોમાં પડવાને જમ રહ્યો છે-જ્યાંથી નંદને કાર્મણ્ય પાછા વાળી શકનાર નથી !

પ્રધાન પતોતા પુત્રરતનનું મુખ વેળા સદૃશ હર્યો અને મન સાથે બળ્ય્યો,

“આ શરાબીન મગધ દૂર દૂરના પડિતા પાટલીપુત્રીમાં આવે છે !-અને કાણગળે એનામાં એવું તે શું ભયું છે જે સારી સારી કાકરીઓ અને પરણવા તત્તપાપક થઈ ગેંદ છે ?” એનાં મને એને પ્રશ્ન પૂછ્યો, “પણ એ બધા પ્રતાપ કાના ?” ફરી એનાંજ મને જવાબ આપ્યો, “પણ હું કેં આવે નહીં ! વારાંગના મ્હારે ઘર પૂછતી ન આવે !-કવચિદ્ વિદ્વાન-રાજનીતિજ્ઞ રાજ ?-પણ આની નફરતાઈ ?-એવી કે વારાંગના અને વિદ્વાન બન્ને એનો ભાવ-!-પણ એને નફરતાઈ કેમ કહેવાય ?-કાર્મ પડિત પાટલીપુત્રમાં મ્હારે નામ પૂછતો આવતો નથી !-આવે તો વળી ભૂખડીચારસ કાઈ બેકાર ! તારે મ્હારી કીર્તિ કે-? અભ્યારસુધી શુદ્ધ જાણુતા મગધના પાણિત્યને એણે-મ્હારા દીકરા કાવિદને રસિકતાનો ઓપ આપ્યો છે-મ્હારો દીકરો શું ખોટો છે ?-એનું સાચું પ્રતિબિમ્બ મગધમાં પાંક તો ના ન કહેવાય !”

પ્રધાને વિશ્વાસ, અભિચાર અને વારણી જેવા મદાન દુર્ગુણોને વિદ્વાતાની આંડે હાંકી મન સાથે અન્તોષ માન્યો કે-કારણ ખેટો બાપની પ્રતિમાજ હોય-એથી ખીજું ધારવું મૂર્ખતાજ ગણાય !

તહેણે દીકરીઓના ઓરડા તરફ પગલાં માંડ્યાં માંડ્યાં !

એકજ પર્યંકશય્યા પર બન્ને બહેનો સાથે સૂતી હતી-બન્નેએ હજુ જીવન સાથે લગ્ન-જુગારની બાજી ખેલી ન હતી.

બન્ને વચ્ચે એક એક વરસનોજ ફેર હતો !

એકનું નામ હતું જયજયવન્તી અને તેજ મહોટી.

બીજી ન્હાતીનું નામ હતું રજની જે જન્માન્ધ હતી.

પાટલીપુત્રના પ્રખ્યાત ચિતારા મદનમિત્રને બન્ને બહેનો ચ્હાતી હતી !

પોતાની પુત્રીઓના પ્રેમપુરાણથી પ્રધાન અંગુનાજી હતા ! ને તે હિંદો તરમને યોગ્ય વરનો વર્ષોથી શોધમાં હતા !

તહેણે પુત્રીઓને એકાદ વખત પૂછ્યું પણ હતું જેનો ખૂંખારીને બન્ને બહેનોએ જવાબ નહોતો આપ્યો-એટલેજ યેસો મંજાતો હતો !

તેને પણ પોતાના પ્રધાનપદના મોમ્ભા મૂજબ કાંઈ સાદો સ-માન્ય પાટલીપુત્રનો વેદિયો ગમતો ન હતો !

રજની અને જયજયવન્તીને તહેણે માયા મારફત સંગીતવિદ્યામાં પણ પારદર્શી બનાવી હતી.

તેને એક બીક હતી કે પોતાના મૃત્યુબાદ દારૂડિયો દીકરો જે પોતાની પુત્રીઓને બરાબર સુખચેનમાં નહીં રાખી શકે તો તે વખત છે તે વારાંગનાઓ બની બેસે—

અને કુળનો કીર્તિ પર કાજળ ફેરવે !

આવા દિસ્સાઓ પાટલીપુત્રમાં વણા બનતા હતા ! જે સંસાર પર ચિતરાગ ઉપજે તો બુદ્ધમઠની સાધુડી બની જાય કાં તો સંગીત-વિદ્યામાં પારદર્શિની હોય-કુટુંબીજનો તરફથી ત્રાસ હોય-સુખ ન હોય-મન પર કાબૂ ન હોય-કુંવારી હોય વિધવા હોય તો તે જરૂર વારાંગનાનો ધન્ધો અદાજ કરી લેતી ! પછી તેના કુટુંબીજનો

તેને યેનકેનપ્રકારે મનાવી શકતા નહીં !-મા, દીકરી કે બહેનને પોતાની નજર સદામે વારાંગનાનો કે એથી પણ અધમમાં અધમ વેશ્યાનો ધન્યો કરતી જોતા-હૃદયમાં બળીને ખાક થઈ જતા-લોકોમાં તો ઉજળો મ્હોટે ફરીજ ન શકતા-સમાજમાં તેવા કુટુંબની પ્રતિષ્ઠા પણ પોલી ગણાતી !

પ્રધાને ઓરડામાં પ્રવેશ કર્યો તેજ સમયે ઉંઘતી રજનીના પર્યાંકની પાસે ઉભેલી કાર્મ એક વ્યક્તિ પર્યાંકની નીચે પ્રધાનજીને આગતા ભંઈ લપાઈ ગઈ—

—તે પ્રધાને ભેઈ લીધું !—

તેને વધારે સ્પષ્ટ ચિત્ર જોવું-જાણવું હતું !-એટલે તે પાછો ફર્યો અને જોયું ન જોયું ફરી ઓરડાના દાર વાસી-માજૂમાં લપાઈ ઉભો રહ્યો !

તે પલંગ નીચે છૂપાઈ ગયેલી મૂર્ખ વ્યક્તિએ માન્યું પ્રધાનજી આહ્યા ગયા-અને વળી દાર પણ વાસતા ગયા !—

—મહને એમણે જોયોજ નથી—

—અને જુએ પણ ક્યાંથી ? એ ઓરડામાં પગ મૂકે તે પહેલાં તો હું પર્યાંકની નીચે છૂપાઈ ગયો !

તે મજાળો ફરી બહાર નીકળ્યો.

સદૃ જોવું લાંબું પલંગ તહેનું શરીર હતું.

રજની અતિશય સુંદર હતી.

દીપશિખા શી સીધી તેની નાસિકા હતી.

—ગાલ નહીં બહુ ફુલેતા કે બેઠેલા !

—તે ગોરી હતી પણ અંપકવરેણી હતી.

—તેના હાથ લાંબા, સુડોળ અને લીસા રહેજ રહેજ ચળકાટ મારતા હતા.

તેનું વદન ગોળમટોળ હતું.

તહેના કાન ન્હાના સંગીતકલારસિક રમણીનાં સૌન્દર્યને રસાળ બનાવે તેવા વાટીલા હતા.

તહેનાં કઠિન કુચ-જેની દાંડિયો ઉઠી નાંખી છે એવાં ઉંઘાં પાડેલાં ન્હાનાં જે કમલો જેવાં ખીન્નેલાં જાગૃતાં હતાં.

ઉંઘમાં અસ્તવ્યસ્ત ચર્મ ગયેલાં વસ્ત્રોથી તહેનું છૂપાવી રાખેલું સૌન્દર્ય કામરૂં કામરૂં-દષ્ટિને વેંચાને દુર્લભ જેવા ભાગો આગળથી પણ અનાવાસે ઉઘાડું પડી ગયું હતું-જે તપરતીને કે સંયમીને અભાવમાન કરે એટલું રૂપાળું હતું !

પેલી વ્યક્તિએ ઉંઘતી રજનીના ગાંભીર પર હાથે હાથે હથેળી ફેરવવા માંડી !

—તેજ પળે તેપણ કામરૂં કામરૂં-નમમાં વિરહતી હશે તેવીજ તહેણે અર્થનિદ્રામાંથી કહ્યું.

—“હાથ !—”

—અને ગાંભીરની ગુલાબી પતિયા પર હાથ ફેરવનાર વ્યક્તિને ગિલગિલિયાં થઈ આવ્યાં !

તે ખીજી કાંઈ વધુ એટલા કરે તે પહેલાં તે રજની જાગી ઉઠી અને હાથ ફેરવનારનું કાંડું ઝાલી લઈ-હાથ પર હથેળી ફેરવી ઝોળખવાનો પ્રયાસ કરતી બોલી ઉઠી,

“કાણ ?—મહનમિત્ર ?—”

—પકડાઈ જવાની ખીકે વ્યક્તિ વધુ ન બોલી પણ—

“હું !” કહ્યું—મનમાં અગડ્યો, “ભૂતનાથ !”

—એટલામાં સહામેનું દાર ફટકેનું કે ખુલ્લું અને પ્રધાને બોલતાં બોલતાં ઓરડામાં ઘાંસભેર પ્રવેશ કર્યો,

“સાલા ! બેશરમ !—હજુ ત્યારનો અહીં બરાઈ રહ્યો છે ?” કહી એક બે ઘોલો પહેરાવી દીધી !

“કાકા !—કાકા !—” તે ધૂનતો હતો.

“મૂવો ત્હારો કાકા ને તું ! સાલા ! બદમાશ ! મ્હારી છોકરીઓને ખરાબ કરવા ભરાઈ રહ્યો’તો રાતનો ?—નીકળ !—બહાર નીકળ મ્હારા ધરતી !—જો, હવે મ્હારા ધરમાં ટલ્યો તો ત્હારો ટાંટિયોજ કાપી નાંખીશ !” કહી બોચીમાંથી સાહી એને દાદર તરફ ધકેલ્યો.

તે પણ એવો ગભરાઇ ગયો હતો કે કાકા શુંનું શું કરી નાંખશે તે-કિંમો કિંમો ધૂજતો ધૂજતો વિચારતો હતો !—

—પણ ધક્કો મળતાં તો તે ઉલ્ટો ખૂશ થયો અને દાદર બેતાંજ સડસડ તે નીચે ઉતરી પડ્યો—તહેણે મુઠ્ઠીવાળી ધર તરફજ ન્હાસવા માંડ્યું !—ધોંસભેર ન્હાસતાં ન્હાસતાં રસ્તામાં તે એક બાયડીને પણ અથડાઇ પડ્યો—જે ગાળો દેતી હતી !

જેણે જાત જીવન ઘડી કિંમું કર્યું છે તેવી કુટુંબની શ્રમજીવી મુરખખી સિવાયની કાંઈ વ્યક્તિને સહવારમાં વહેલી પથારી છોડી દિશા થઇ જવાની બહુવા ટેવ હોતી નથી !—કારણ તે મુરખખી છે—કુટુંબનો ભારવટિયો—મોભ છે.

—કુટુંબના મુરખખીએ સંપૂર્ણ શ્રમ અને જાતમહેનતથી પેસા અને પ્રતિષ્ઠા પ્રાપ્ત કર્યાં હોય છે એટલે કેટલે વીસે સો થાય છે ત્હેની ખચર—ત્હેની ગમ ત્હેની સહમજ કે ત્હેની પરવા ત્હેના સિવાયના અન્ય કુટુંબીજનને હોતીજ નથી !—અને હોય પણ ક્યાંથી ?—

કારણ કે પેસાપાત્ર માયાપને ત્યાં જન્મ લેઈ તેઓ ગર્ભશ્રીમન્ની માનદ પહોંતે પ્રાપ્ત કરી ચૂક્યા હોય છે !—કુલચુલ જેવું કાટ્યું કાટ્યું જીવન ગુજરી રહ્યા હોય છે !

—અર્થાત મોટું ઉકવું—જે વખત ખાવાપીવા સિવાય કાંઈપણ નેતિક યા તો નેમિત્તિક ધર્મકર્મ નહીં કરવું—ચરના ગરીબડા નોકર ચાકરો ઉપર ઉભા દુકમો બળવવા કે તે વેંડિયા મૂંગા ઢોરો પર ત્હેમનો ગુન્હો થતાં અમાનુષિક ત્રાસ વર્તાવવો—પોતા કરતાં ઉતરતી નીચી ગરીબ સ્થિતિના માણસો તરફ ઘૂણા—નિરસ્કાર અને સ્વગભરેલી

કરડી નઝરે જોવું-પોતાના જેવી સરખી સ્થિતિના સદ્ગૃહસ્થને મળતાં પોતે ત્હેના કરતાં પણ વધારે મ્હોટો અને વૈભવશાળી છે એ બતાવવાનો પ્રયાસ કરવો-છાછરી પોતી અને ક્ષણિક ઉદારતાનું આજુ-આજુ પસાર થતા લોકસમાજને દર્શન કરાવવા ભિક્ષુક-દરિદ્રીને-હસતે મ્હોટે કણ આપી મળુ મનાવવાનો પ્રયાસ કરતું દાન કરવું--

-આ બધો લેમનો-પૈસાદારોનો-ગણુધા ગર્ભશ્રીમન્તોનો નિત્ય-જીવનનો યાન્ત્રિક કાર્યક્રમ હોય છે--

--જેમાં સંપત્તિ અને સત્તા છેવટ સુધી ટકો રહી હોય તેા મરણની છેલ્લી ઘડીસુધી એ ક્રમમાં મીનમેખ જેટલો પણ ફેરફાર થતો નથી !--

કાકા-મત્રીજનના ઘોંઘાટથી રોજ કરતાં આજે ધરનાં બધાં માણસો બેઢેલાં જંગી ઉડ્યાં !

નોકરો પણ દોડદોડ કરવા લાગ્યા !

મ્હોટા ધરના નોકરો પણ વણીવાર શેડને માથે છાણાં થાપે એવાં લાંઠ અને બની રહેલા હોય છે !

તે રહમજે છે શેડાણી એટલે શેડ ! શેડાણીનું મન રાખ્યું, તમિયત સાચવી, ત્હેનાત ઉડાવી-એટલે ઘી-ફળાં !

ધરનાં માણસો જંગી ઉડ્યાં એટલે પ્રધાન પોતાના નિત્યકર્મમાં ગૂંથાઇ ગયો કારણુ ત્હેને જલ્દી જલ્દી પરવારી શકરાજના મહાલયે પહોંચી જવું હતું-વિશ્વગુપ્ત તથા હિમગિરિને જેર કરવા હતા-રાતના ભોંયરામાં ધકેલી દીધેલાં મુસાફિર અને માયાની ખગર લેઇ નાંખવી હતી !

પ્રકરણ ૧૧ મું.

પાટલીપુત્રની પરિક્રમા.

ચન્દ્રગુપ્તને વિશ્વગુપ્ત, મદનમિત્ર, વેદવાણી વિગેરેને મળવું તે હતું પરંતુ એથી વધારે ઉત્કણ્ડા પાટલીપુત્રની પરિક્રમા કરી લેવાની હતી કારણ ભવિષ્યના તહેના નિયત કાર્યક્રમમાં તહેને એ પરિક્રમા અત્યંત ઉપયોગી નીવડે એમ હતું.

જે સમયે પ્રધાનજીએ પોતાનાજ ઘરમાં પોતાના ભત્રીજાને ઘોલધાપટ કરવા માંડી હતી તે સમયે આપણા મુસાફિર-રાજગૃહીને મહારાજ-આખી રાતની જૂખ મટાડવાને કનિષ્કકતારના મકાનોની પાછળ ઉત્તરદિશામાં આવેલા પાટલીપુત્રના ઇશાનખૂણાના કનિષ્કચોકમાં એક હલવાઈની દુકાને ઉભો હતો. હલવો એટલે ગુજરાતનો શીરો.

હલવાઈ દુકાનદારે પાંચ સાત પૂરી ઉપર એક અડધો ઝારો હલવો કેળનાં પાંત્રાં પર મૂકી મુસાફિરને આપવા હાથ લંબાવ્યો.

એક હાથે હલવાનું પત્રાણું લેતાં બીજે હાથે તે ગળવામાંથી પેસા કાઢવાનો પ્રયાસ કરતો હતો.

તેણે એક નિષ્ક કાઢ્યો અને દુકાનદારના હાથમાં મૂક્યો.

દુકાનદાર સહવારમાંજ જોવાને દુર્લભ એવા એક સુવર્ણ નિષ્કના દર્શન કરતાંજ ખૂશ તો થયો પણ જરા લેતાં ખંચાયો !

તેણે પૂછ્યું, “ક્યાં રહેવું?”

મુસાહિરે જવાબમાં કહ્યું, “આ નિષ્ક હ્યો !” ભત્રા હવવાઇમે નિષ્ક હથેળીમાં તો લીધો પણ તે નિષ્કનો રૂપામે એકીટશે જોવા કરતો હતો—કારણ તેણે પોતાનો ગ્રીન્દગીમાં આવા કીમતી સિકકાના આ બીજી વાર દર્શન કર્યો હતાં !

તે એવી વર્ષનો હતો અને હજુ બીજા વીસ વર્ષ જીવી એક સૈદ્ધા પૂરો કરવાની તીવ ઇચ્છા રાખતો હતો.

તેને કપાળે ડાબી ગાજૂના લમણાના ખૂગા પર એક રસોળી હતી. જ્યારે કામથી નવરો પડતો ત્યારે તે તેને ડાબા હાથે પંસાડવા કરતો ! તેને ઘણા વેંઘોએ તે બાલકુલ આસાનીથી મફત કાપી આપવા વારંવાર કહ્યું હતું—પણ કાઢવું એણે માન્યું ન હતું—અને તેને વધવાજ દીધી—વધી વધી એટલી તો મ્હોટી થઇ કે જાણ એક ન્હાનું જુવાન જન્મરખ ! તે એને માટે ખૂબ ગર્વ લેતો હતો અને કહેતો હતો, “એ તો મ્હારા મ્હોટા ભાણેજની નિશાની છે ! એ મ્હારા શરીરમાંથી ખહાર નીકળી ત્યારે તો હું એકાર મરી ધન્ય વળગ્યો !—પાંચમીથી પરવાર્યો—છટ્ટી લાગ્યો—એ કાજગરીએ તો મ્હારા વંશનો વસ્તાર કીધો છે !—એને કાપું ?—ઉંદું—! હું મ્હોટો થઈશ તેમ તેમ એને પણ પંપાળી પંપાળી મ્હોટી કરીશ—હું મરીશ

૧ ૧ વરાટકા = ૧ કોડી

૨૦ વરાટકા = ૧ કાકિણી (દમડી)

૪ કાકિણી = ૧ પણ (પૈસો.)

૧૬ પણ = ૧ દ્રમ (પાવણ.)

૧૬ દ્રમ = ૧ નિષ્ક (ચાર રૂપિયા.)

ત્યારેજ એ પણ મુક્તિ પામશે !”

તેણે નિષ્ક્રમે એકાદશે જોતાં કહ્યું, “મહારી પાસે છૂટા નથી !”

મુસાફિરે કહ્યું, “મહારે છૂટા નહીં જોઈએ !”

ત્યારે તો તે વધારે વિસ્મય પામ્યો અને જોડ્યો, “તો આપ કાણ છે તે તો કહો !”

“બ્રાહ્મણ છું !”

“પણ અમારા પાટલીપુત્રના ગામજો તો આવી મરોડદાર મૂંઝે રાખતા નથી !”

ચન્દ્રગુપ્ત જવાબમાં હસ્યો અને જોડ્યો, “મહેને બ્રાહ્મણવાડાનો રસ્તો બતાવશે ?”

“હા-હા-આ મહારી દુકાનને જમણે હાથે ખાંચો દેખાય ત્યાંથી જવાશે-અને આ સહામે ખાંચો દેખાય છે ત્યાંથી પણ જવાય છે-પણ એ જાણ બધી વસ્તી સારી નથી !”

“કેમ ? એ જાણ કાણ રહે છે ?”

“કલાલવાડો એ તરફ આવ્યો—સુરાબવન પણ ત્યાંજ ! તેની પાછળ ભંગી, ચમારલોકનો શુદ્રવાડો આવ્યો !”

“પછી ?”

“પછી શું ?—પછી ઇશાનખૂણાની ગલીમાં વળી જતાં ગામના ઉતાર-વારાંગનાઓનાં મકાનો આવશે !”

કનિષ્કકતારની પછી તે આવેલા સુંદર મકાનને આંગળીથી ચીંધી ચન્દ્રગુપ્તે પૂછ્યું, “આ શાનું મકાન છે ?”

હલવાઈએ કહ્યું, “એ નાટ્યમન્દિર છે !”

—અને ચન્દ્રગુપ્ત એ સાંભળતો સાંભળતો પૂરી-હલવાનો છેલ્લો ફાળિયો મહોદામાં મૂકવા જતો હતો—એટલામાં હલવાઈની દુકાનની

પાછળની ચન્દ્રચોક તરફ જતી ગલીમાંથી ઓચિન્તુ સણસણાટ કરતું એક તીર આવ્યું-જેણે તહેના છેલ્લો ફાળિયો ભરી રહેલા હાથનો પંઝો વીધી નાંખ્યો હોત-પણ તે ચમક્યો ને આવો ખસી ગયો એટલે તીર તહેની બાજુમાંથી છરતું પસાર થઈ ગયું !

હવવાઈ સાથેની વાત અન્ધ કરી તરતજ તે દુકાનના જમણા હાથના ખાંચામાં જોતજોતામાં તો અદૃશ્ય થઈ ગયો !

થોડીકવાર થઈ એટલામાં તો ચન્દ્રચોક તરફ દોડતી જતી ગલીમાંથી બે સૈનિકા જેવા જાણના માણસો બહાર હવવાઈની દુકાન આગળ આવી પહોંચ્યા અને પૂજપરજ કરવા માંડ્યા.

“પેસો હમાણાં અહીં ઉભો હતો તે કય વૃત્તી ગયો ?”

હવવાઈને એક દ્રમ્મતી દીમતના હવવાના બદલામાં મળેલા એક નિષ્કે અણગમણ બની જવા કહ્યું ! તહેણે બેરવા પીંજ જવાય આવ્યો, “મહતે પૂછો છો ?”

“તો કાને ?”

“મહતે ખબર નથી !”

“બુઢા ! જો જુહું બોલ્યો છે તો મરીજ ગયો જાણજે !” સૈનિકાએ જોયું કે બુઢો નામકકરજ જાય છે એટલે તહેમણે સૈનિકના રવાબથી તહેને જરાક ધમકાવવા માંડ્યો !-પણ બુઢો કેં એવા રવાબથી ડરી જાય કે બની જાય એવી કાચીબુટ્ટી નહોતો ! તહેણે પણ કપાત્ર પરની પોતાની પ્રાણપ્યારી રસોળી પંપાળતાં પંપાળતાં જમણા રવાબથી પ્રત્યુત્તર દીધો,

“જવ,—આધા જવ ! ડરી જાય એ ખીજત !”

“એટલે ?” સૈનિકનો પિત્તો ખસ્યો !

“એટલે ઉલ્લુ છો !”

“શું કહ્યું ?”

“કહ્યું ને સાંભળ્યું !—મૂખ લાગી હોય તો બખ્ખે પૂરી ને લોચો શીરાનો આપું ?—નકામું માથું શું કામ પકવતા હશે મહારા બાઈ ?—હું તે હલવોપૂરી વેચુ કે એવી ખખરો રાખતો રહું ?—અને ખખરો રાખવાનો ગુપ્તચરનો જો હું બન્ધો કરવા માંડીશ તો—બલાબાઈ !—ત્હમે પછી શું કરશો ?” એમ બોલી બુદ્ધાએ એક એક પૂરી પર થોડોક હલવો મૂકી તે સૈનિકોને ખાવા આપી—અને ત્હમને બોલતા—ફફડતા બખડતા બન્ધ કરી દીધા !

ખોતાની ઝીન્દગીમાં ડોસાએ એવા તો કેંક તીસમારખાંઓને મીઠા હલવાપૂરીના મારથી સીદ્ધાસટ બનાવી દીધા હતા ! જ્યાં હલવાપૂરીનો માર પડ્યો કે મ્હોદુંજ બન્ધ !—આ સૂત્ર અનુભવે ડોસાને શીખવ્યું હતું !

સૈનિકો હલવોપૂરી ખાઈ રહ્યા ને હેલ્લો ફાળિયો બોકડાની માફક ચાવતાં ચાવતાં જરાક ગૂંગણું નાકમાંથી એક સૈનિક બોલ્યો, “નોં તારે કાંકાં !—અમે તં જઈશું ! તમે ઝારે ખખરજ નંથી આંપતાં સારે—”

“સારે શું મહારાબાઈ ?—હ્યો—બીજો થોડો થોડો હલવો આપું ?”

“એ ના—ના !—બહુ થ્યું ! મીકાં ઝાડનાં તે મૂળ વઢાય વાઈ ? હ્યો સારે રાંમ રાંમ !—અમારે લાયક કામકાજ બતાવજો !”

જે ઘડીએ ડોસો એક સૈનિકની સાથે વાર્તાલાપમાં ગૂંથાયો હતો તેજ પળે બીજો જરાક ત્રાંસમાં ઉભેલો સૈનિક ડોસાની દુકાન પરની મેડીની આરી તરફ કાઢક વસ્તુ તરફ તાકી તાકીને જોયા કરતો હતો—તે પણ ડોસાની તથા સૈનિકની નઝર ચૂકવીને !

ત્હેણે જરાક આંખ પટપટાવી—

મ્હોદાનો ચેનચાળો ફર્યો—

—અને ખારી તરફ જોઈ પોતાની જમણી આંખ જોરથી દાખી !

જેનો હસને મોઢે—શરમથી આળસથી અંગ મરડી-જમણા હાથથી ઓઢણીનો છંડો ઉંચો કરી દક્ષિણ સ્તનદર્શન દરાવી-વધારે જોરથી ડાખી આંખ દબાવી-કામીનેજ શોભે તેવો નહોતો વ્યભિચારી જવાબ વાળ્યો !

પણ કાળજીથી વાત પકડાઈ ગઈ !

ડોસાએ અન્તેને જોઈ લીધાં !

તે દુકાનના કંઠેડા પર સંકેત નીચો નાંચો અને કરડી આંખ કરી-ખારી તરફ જોઈ ગળ્યો,

“રાં—! ઘરમાં ટળે જ કે આવીને હાડકાં જોખરા કરે ?” પછી રૌનિક તરફ જોઈ ગુસ્સાથી ઘુરક્યો, “અને શું મદારાભાઈ ! ત્હમે પણ મદારો શીરો ખાઈ મદારું જરીયનું ઘર ભાંગવા નીકળ્યા છો ?—માથે ઘોળાં આવ્યાં તોય શરમ નથી આવતી ?—આંખ તો હરામ ચરકા દયાંથી શીખી લાગ્યા છો” ?

એક સૈનિક બોલ્યો, “તો બેસો કાકા !”

બીજો બોલ્યો કે જેને હરામ ચરકા પડ્યો હતો તે—“હજુ તો ત્હમારા કરતાં ન્હાનો છું !”

ડોસો આ જવાબથી ઉકળ્યો, “તો સાત્તા ! અદમાશ ! ચોદા ! —આવ, આવ—આમ આવ !—ત્હારી માને ધાવ—!”

અન્તે ત્યાંથી નાડા અને પ્રાહ્મણુવાડાની ગલીમાં ઘૂસ્યા !

સૈનિકો ગલીમાં ઘૂસ્યા અને ત્હેમની પૂંડ કરતાંજ બીંતની આડમાં છૂપાયેલો ચન્દ્રગુપ્ત જહાર નીકળી પડ્યો અને હજીવાઈની દુકાન સહામેના સુરાભવનમાં ઘૂસી ગયો !

અરજુદત્ત ત્હેની પાછળ ત્હેની શોધ માટે માણસો-ગુપ્તચરો

છોડશે તે શંકા ત્હેની સાચી ફરી !

પ્રભાતમાં રાજગૃહીનો મહારાજ પ્રાણ અચાવવા ખાતર વારાંગના માયાના મકાનમાં આશ્રિત અન્યો હતો !

—અને અંપારે અગ્નરમાં પ્રાણ રક્ષા માટે તે દારૂના પીઠામાં— સુરાભવનમાં ભરાઈ ગયો !—તે ધારત તો અન્નેને કાપી ફેંકી દેત—પણ એમ પગલે ને ડગલે કાપાકાપી કરવી અત્યારે ત્હેને પાલવે એમ ન હતી—કારણ ત્હેને થોકુંક પાટલીપુત્ર જોવું હતું !—એ રંગીલા નગરનો રંગરાગ અનુભવવા હતો !

તે વારૂણીપીઠમાં પેઠો અને પીઠાનો માલિક એની કદાવર, ઉંચી, પડછંદ, હથિયારોથી સજ્જ કાયા જોઈ—મૂછોનો મરોડ જોઈ રહેજ અમકયો—ખંચાયો પણ ખરો !

પ્રકરણ ૧૨ મું.

વારૂણીપાંડમાં.

વારૂણીપીડના ચમકેલા માલિકને સ્વસ્થ કરવા તહેલું ગજવા-
માંથી એક નિષ્ક દાઢી દુકાનના ગલ્લાની પેટી પર મૂગે મોઢે મૂકી
આગળ ચાલવા માંડ્યું—અને એક છેવટના ખૂણામાં એક લીધી !

એકની સહામે ગોડવેલી પાત્રપીડ પર તે અદ્યવાળી—તે પર
માયું ટેકવી બેઠો હતો ! તે વિચારતો હતો,

“સુરા, શ્યામા, શતરંજ અને શમશેરની આરાધનામાં—સમાધિમાં
શૂરા ક્ષત્રિઓએ માથાં આપ્યાં !—અને શત્રુઓનાં માથાં કાપ્યાં
પણ ખરાં !—

હસુંઆએ એમની આંખોમાંથી યુદ્ધનો ધખધખ કરતો અગ્નિ
પ્રગટાવ્યો હતો !—જેણે કાપુરુષોનાં કાળજાં સ્વાહા કર્યાં હતાં—સાધુઓની
રક્ષા કરાવી હતી—શયતાનોને જીવતા સળગાવી મૂક્યા હતા—ગર્દન
પર ધર્મની ધૂંસરી ધારણ કરાવી હતી ?

શયતાન સુરોએ તહેમનાં સાન અને જીન જૂલાવ્યાં હતાં !—સામ્રાજ્ય—
લક્ષ્મીને દુભવી હતી—તેમના દેવ જેવાં હૃદયોમાંથી પ્રગ્નના કલ્યાણની
પ્રાણગંગા સૂકવી દીધી હતી—જગદમ્મ જેવી સતિયોના શિયળ લૂંટવાની

દુષ્ટ બુદ્ધિ સૂઝાડી હતી-પણ તેમાં કરવા જત સતિયોના શાપથી તેઓ રાજપાટ વિનાના બની કમેતે રઝળી મૂવા-ભલી બિચારી પ્રજાને પરદેશી સત્તાની ગુલામીની સાંકળ પહેરાવતા ગયા !—

—શ્યામાઓએ તો જગતનાટકના પડદા ચિતર્યા છે—એ ના હોત તો કલાઓ કરમાઈ જત-કવિતા કલાની સાહિત્ય-ગંગા સૂકાઈ જત-માનવધર્તિહાસનાં પાનાં ફેરાં લખ્યાં વિનાનાં પડી રહેત-બહા પંચમહાભૂતની મીઠીથી ખરડાયલા લાય ધોઈ નવરા બેસી બગાસાં ખાત-કાં તો કંટાળી પાછા નારાયણના નાભિકમલમાં પેસી જત-શ્યામાઓએજ શૂરાઓને તાર્યા છે અને શયનાતોને માર્યા છે !

લોહી તરસી તલ્વાર !—

પરશુરામનો ફરશી !—

એણે યુગયુગે યુદ્ધદાક્ષિણ્યે અવતાર લેઈ માનવજીવનનું સર્વસ્વ સ્વાહા કર્યું છે !

એજ તલ્વારની તુમાખી પર ક્ષત્રિયોએ-ગણવાનોએ સામ્રાજ્યો સ્થાપ્યાં અને એજ તલ્વારનાં તેજ ને પાણી ઊતરી જતાં ગુમાવ્યાં !

તલ્વારનાં અણિયાં પર ચાંચિંગાગીરીથી હિંચકાયલાં સામ્રાજ્યો ઘડીબરને માટે તેજસ્વી અને વૈભવશાળી લાગ્યાં છે.

બુદ્ધની યાદ આવતાં મૂંઝવણ છૂટે છે-શમશેરોખી અગ્નિશત્રુ મ્હને પળે પળે આશા અને ઉત્સાહનું અમૃત પાઈ ઉભો કરે છે—પરન્તુ કંઈલા અને ધર્મની મૂર્તિ અશોક મ્હને પાપપુણ્યની ધમકી આપે છે—જતાં અગ્નિશત્રુ અને અશોક મ્હારી નજર સ્હામેથી ઘડી બરને માટે પણ દૂર જતા નથી !—મ્હને અન્તે ગમે છે !”

એની વાડણીપાત્રપીઠની પાસે પીઠાંતો એક અનુચર આસા ઉઠાવવા તત્પર જણાતો હતો-વિચારમાળા તૂટતાં ઓચિંતી તેની તરફ ચન્દ્રગુપ્તની નજર ગઈ-એટલે તેણે પૂછ્યું, “નાગરિક ! શું લાવું?”

નિદ્રામાંથી ઝમકો ઉઠતો હોય તેમ ચન્દ્રગુપ્તે અનુચરને કહ્યું,
“કેમ ઉભો છે ?—કાનું કામ છે ?”

તહેની સ્થિતિમાં કે તહેણે ઉભા રહેવાની હાલમાં કૈંજ ફેરફાર
ન પડ્યો—પણ ફક્ત તહેને એ હાથ ભેગ્યા અને ફરી પૂછ્યું,
“નાગરિક ! શું કાનું ?”

તહેની દશા અન્યમનસ્ક હતી એટલે તહેણે અનુચરનું—ખીડાના
નોકરનું વાક્ય સાંભળ્યું કે નહીં તે તો કાણુજાણે પણ તે જગાક
વધારે ટટર અને જગૃત થયો અને કમરપટા પર હાથ નાંખી—તડવાર
ખાન બહાર ખેંચતાં ખેંચતાં બોલ્યો, “લે, લે આને ધાર કરાવો
આવ !” ફરી તહેણે અંગરખાનાં ગળવામાં હાથ નાંખ્યો અને એક
નિષ્ક કાઢી આપતાં બોલ્યો, “લે, આ નિષ્ક પામે રાખ !—”

તડવાર વાફીપાત્રખીડ પર પડેલી જોતાંજ અનુચર એટલે એ
ડગલાં—“નાગ—રિક—રિક !” કરતો પાછળ ભડ્યો—

અને અણુજાણતાં પાછળ બેઠેલા આહકને અથગાઇ પડ્યો—
આહકના હાથમાંનું વાફીપાત્ર પડી ગયું અને તે પણ રહેઠાંમાંજ
પડતાં બચી ગયો—એટલે ખિજવાટથી ઉભા થઈ જઈ તહેણે અનુચરને
એક સામટી બેચાર પાંચ ઘોડો પહેરાવો દીધી !

તહેની સાથેજ બેઠેલો આહક પણ ચડબડી ઉઠ્યો, “સાક્ષા !
મધેડા ! આંધળો છે ? જોતો નથી ?”

ઘોડો ચઢાંડી દેનાર વ્યક્તિ સહામે અનુચર જગાક મિજબજારી
આંખે તાકી રહ્યો હતો. જે વ્યક્તિ તરફ તે તાકી રહ્યો હતો તહેનો
શરીરનો રંગ દાજળ જેવો કાળો હતો અને મ્હોઢાં પર શીળીનાં
આડાં હતાં !

એક અઢના નોકરનું પોતાની સહામે તાકવું તહેનાંથી ન સહન
થયું—એટલે તહેણે ઉભા થઈ એક ખીજી ઘોડા ચઢાંડી દીધી—અને

સંગીતના આરોહ-અવરોહની માફક ચઢતા ઉતરતા અવાજે ગુસ્સાથી બોલ્યો, “ગધેડા ! ઝાળખતો નથી ત્હારા નાગરિકને ?—પાટલીપુત્રના કવિ પરમેશ્વરનું નામ કાણુ નથી જાણતું ? માણસ મહને નમે છે કોડી-મંકોડી મહારા પગ નીચે ચગદાઈ મરવામાં માન સહમજે છે !—જૂપતિ મહને મહદમાનથી વન્દન કરે છે—ભંગી મહારી જુકી જુકી ખુશામદ કરે છે ! આંધળા ! મહારી નજર સ્વામેથી આવે જા !”

હ્યા ખાવા જેવો નોકર ! ધુંધવાયો હતો. એ-પણુ કરે શું ?—જો પેટ ત્હંને પજવતું ન હોત તો તે આંધો ચઢાવી બતાવી આપત કે બળ કાનામાં છે ?

છતાં જતાં જતાં, “ત્હારી માનો પરમેશ્વર કવિ—!” એટલું તે મનમાં બમડ્યો—તે વખતે ત્હંના કુલેલા લોક પર એક ગુણુપાટ ભરાય એટલો ગુસ્સો જાગ્યો હતો !

બીજો નોકર નવાં વાણીપાત્રો મૂકી ગયો અને પોતાની અધૂરી વાત ત્હંમણે આગળ ચલાવી.

“પરમેશ્વર ! કવિરાજ !”

“હં—બોલો પછી ત્હમે પેલું શું પૂછતા હતા હમણું ?—ત્હમારો પ્રતિજ્ઞ આ ધાંધલમાં ધોવાઈ ગયો !” તે ન્હાને ન્હાને ઘૂંટડે સીસ-કારા સહિત થોડો થોડો વાણી પીતો હતો અને થડો થડો પોતાની પાછળ ડાબી બાજુએ બેંકેલા ચન્દ્રગુપ્ત તરફ તિરછી નજરે જોવા કરતો હતો.

“હું એમ પૂછું છું કે—કવિરાજ ! ત્હમને મહારામાં એકેક રાજ્ય થવાનું લક્ષણ દષ્ટિગોચર થાય છે કે નહીં ?”

કાજળ જેવા રંગે કાળા—અને અધાંચ સ્વેત વસ્ત્રો જેણે ધારણ કર્યાં છે એવા પાટલીપુત્રના પ્રખ્યાત પરમેશ્વર કવિયે જવાબમાં કેવલ મન્દ મન્દ સ્મિતજ કર્યું ! કાળા—મેલા ગુલાબી રંગની છાંટ-

વાળા હસતા હોહની વચમાં જણાતી ત્હેની સફેદ દૂધ જેવા સરખા ઘાંતોનો પંકિતથી અત્યંત તે ભાગ્યશાળી જણાતો હતો-પણ સાથે સાથે ડાળા, ડોળાવાળી ખીલકુલ સફેદ આંખો અને હસવાથી જણાતા સફેદ ઘાંતોથી અને ડાળામેંશ શીંગીનાં ચાકાંવાળાં મ્હોઢાથી તે ભૂત જેવા જણાતો હતો !-રાતે જો અન્ધારે રહામે મળ્યો હોય અને હસતો હોય તો ખીલ લાગે !

સ્થાની વ્યક્તિયે ફરી પૂછ્યું, “કવિરાજ ! હસો છો કાં ?-પ્રશ્નનો જવાબ આપો ના ?”

“હા રહો-જવાબ આપું !” કહી ત્હેણે બડીમરતે માટે હાથ-માંનું વાણીપાત્ર વાણીપાત્રપીડ પર મૂક્યું અને બોલ્યો, “રાજા તો નહીં પણ કાલિદાસ !—મ્હને ત્હમારામાં પ્રધાન ધરાનાં તક્ષણો ચોકખાં દેખાય છે !”

“શું દેખાય છે ?” પ્રધાનપુત્રે આતુરતાથી પૂછ્યું.

“શું-શું વળી ? ચોક તો ત્હમારી વાંદરા જેવી ગતિ મ્હને કહે છે કે ત્હમે પ્રધાન ધરાને લાયક છો !”

“એમ ?”

“હા-હા !-અને સિંહ સરખી જંઘા હોય અને ઉત્તાગ ગતિ હોય-કાં તો મત્સ્ય જેવી ગતિ હોય તેજ રાજા તો થાય !”

“ત્યારે મત્સ્યગતિ ઉત્તમ ?”

“હાહું !-એમ નહીં-ટૂંકમાં હાથી જેવી, વૃષભ જેવી ગતિવાળા માણસો ભાગ્યશાળી હોય છે—અને હરણ, અશ્વ, ઉંટ, બકરો, સસલું કાગડો, ધુવડ, કૂતરું, મેંસ, ગધેડું કે સુવર જેવી જેમની ચાલવાની ગતિ હોય ત્હેમને અત્યંત દુઃખી-દરિદ્ર જાણવા !”

“ઓ હો-હો ! એકલી ગતિ ઉપર આટલું બધું વિવેચન ?”

“અર, કાલિદાસ ! ગતિ-ગતિ શું કરો છો ?—કુકડા જેવું ચાલે

લેને માથે કલંક ચઢે-અને સુવર જેવું ચાલે તે સુવર જેવો કુકર્મો હોય-એને કાઈ સાથે પ્યારજ ન હોય !”

“—અને ત્યારે—?—”

“—અને ત્યારે શું?—પૂછવું હોય તે ખેલાશક પૂછી લ્યો!—અત્યારે મહારા હૃદયહિમાલયમાં જ્ઞાનગંગા પ્રકટી ઉઠી છે !”

“ત્યારે ગતિ સિવાય રાગના બીજાં શું લક્ષણ—?”

“અરે, ગતિ તો એ ચાલે ત્યારે જણાય આપી તો આટલી નજર નાંખી લેવી કે એનામાં પાંચ વસ્તુ લાંબી અને પાંચ વસ્તુ—”

“કેમ અટક્યા?—પાંચ વસ્તુ શું?”

“એ નેત્ર, એ હાથ અને નાસિકા લાંબા હોય તે રાગ !” એમ બોલી તહેણ ચૂપકીયા પાછળ બેઠેલા ચન્દ્રગુપ્તને નેનસેનથી અતાવ્યો અને તેની દિત્તમ આકૃતિનું નિરીક્ષણ કરવાનું સૂચન કર્યું.

કાલિદત્તે ધ્યાનપૂર્વક ચોરનજરથી નિરીક્ષણ કરતાં કહ્યું, “પર-મેશ્વર !—બરાબર દીર્ઘ લોચનો, દીર્ઘ આહુ અને દીર્ઘ નાસિકા—હા આ-વાત સોના જેવી !”

બન્નેનાં વાણીપાત્રો અનામતે અને હલાહલ પડ્યાં હતાં !

“—અને જોયું એનું મસ્તક, લલાટ ને હૃદય કેવું વિશાળ છે ? ખાંધ અને છાતી આગળ પડતાં છે !—કાલિદત્ત ! એ માણસ કોણ હશે ? તલ્વારની ધાર સાથે તો રમત કરી રહ્યો છે ! એની કાળ કટલી પડજન્દ છે ?”

તલ્વારની ધાર જોડે રમત કરતા અને કંકે હિંગા વિચારમાં ગરક થઈ ગયેલા ચન્દ્રગુપ્તે એક ખૂંખારો ખાધો—અને કવિ-રાજ બોલ્યો,

“જોયું એના નાદનું ગામ્બીય ?”

અપોર ચઢતો હતો !

પાટલીપુત્રના આ કનિષ્કકતારના વાણીપીઠમાં રહવારથી તે અપોરે જન્મવાનો સમય થતાં સુધી-આવા બુદ્ધિમાનોનો અખાડો જન્મતો હતો.

આખા બ્રાહ્મણવાડમાં-એટલે કે પાંડિતપુરીમાં કવિરાજ પરમેશ્વરનું કાર્ત્ત્ત્વ નામ ન લે !—અને જેનાં તે એનાં કાળા મોઢાં તરફ નીચી ડોકીએ, નિરંજી નજરે, મોઢુંજ મચકાડી, લૂગડાંનો છેડો સંકારી પસાર થઈ જતાં !

પાટલીપુત્રમાં ચાર પીઠ !

—દક્ષિણમૂળામાં વાણીપીઠ !

—અગ્નિમૂળામાં વિદ્યાપીઠ !

—નૈઋત્યકોણમાં રાજપીઠ !

—અને વાયવ્યે ધર્મપીઠ !

પાટલીપુત્રમાં પદાર્પણ કરી આપણા રાજગૃહીના મહારાજે એક રાત અને અડધા દિવસમાં રાજપીઠ અને વાણીપીઠની ખજર તો લેઈ નાંખી !

—અને કનિષ્કકતારની ગ્રામ્યાત વાણીપીઠના એ પુરાણા ગ્રાહકો પ્રધાનપુત્ર કાલિદાસ અને કવિરાજ પરમેશ્વરે વાતમાં તે વતમાં પડી રહેલાં વાણીપાત્રો પી ખાલી કરી દીધાં !

ખાલી વાણીપાત્ર પાત્રપીઠ પર મૂકતાં મૂકતાં કાલિદાસ બોલ્યો, “પરમેશ્વર ! આજે પિતાજી ખૂબ ઉકેળેલા માલૂમ પડે છે !”

“પણ એવું તે શું ‘મન્યુ’ છે ?”

“એ શકરાજને મોઢે જતાં જતાં દર્પણમાં જોઈ મૂઠો પર તાલ ફાટી પડ્યો તો તો કાલે ને રાત્રીના નામ કહી નીકળી ગયો !”
અને પેલી-આ પેલી માયાને મારે પણ અચડતા હતા કે રાત

સુધીમાં એને સળગાવી ન દઉં તો મ્હારે પાણી ન પીવું !”

“પાણી ન પીવાની કડક પ્રતિજ્ઞા ?—પણ એ શું બન્યું છે ?”

“મ્હને આખી વાત ખબર નથી—પણ સ્થવારે ચન્દ્રચોકમાં કાંઈકે સિંહનું માથું ભાલા પર રોપ્યું હતું !—મ્હને પૂરેપૂરી વાત કે વાતના ભેદની ખબર નથી—પણ પિતાજીની આજ્ઞાની હીલચાલ રહસ્યમય લાગે છે !—મરવા મારવાના સોદા જેવી કૈંક વાતો બની છે !”

“ચાલો, જે થશે તે સાંજે ના ?—સાંજે નાટક જોવાનું મળશે !”

“નાટક શું ?”

“કેમ, ત્યારે બીજું શું ? આમ માયાનું મકાન સળગતું હોય—લોકો હોહા કરતા હોય !—આગનો લાભ લેઈ લોકોના વારાંગનાઓએ લૂંટેલા માલની અદમાશોની લુંટાલુંટ ! આ બધો નાટક નહીં તો શું ?”

“જો-જો-જો પેલો ઉઘ્યો !”

ચન્દ્રગુપ્તે એકાએક ઉભા થઈ જઈ ખડીંગ કરતીકે મ્યાનમાં તસ્વાર નાંખી—જેના અવાજ માત્રથી વારૂણીપોકના સ્થવારના સભ્યો જરાક કમરમાંથી ઉંચકાયા—ખીધા !

—અને એ વારૂણીપોકને પાછલે દારેથી ચાલતો થયો.

અને કાલિદાસ બોલ્યો,

“કવિરાજ ! ત્હમારો રાજલક્ષણુવાળો રાજવી શૂદ્રવાડામાં—લંગિ-ચોની પાસે જાય છે !”

તે હસી પડ્યો !

પ્રકરણ ૧૩ મું.

વિશ્વગુપ્તના ઘર આગળ

અપોરે જ્યારે ચન્દ્રચૂન ચુનચરોના વિન પંઝામાંથી છટકી જઈ આશ્રય પૂરતોજ વાફાંખીપીઠમાં ભરાઈ ગયો ત્યારે પાટલીપુત્રના રાજવાડામાં આવેલા શકરાજના મહાસયની ઉત્તરે—

ઉપમન્ત્રી વિશ્વગુપ્તના મકાનમાં શકરાજનો શાળો હિમગિરિ ગાદીતક્રિયા પર બેઠો બેઠો પાનપટ્ટો જમાવતો હતો.

—અને વિશ્વગુપ્તના મકાનના ઓટલાના એક ખૂણામાં રાજવાડાના રહીશોનાં બાલકો-વિધાયલી એક રાત્રી કૂતરીનાં ગલ્લડિયાં સાથે રમત કરી રહ્યાં હતાં!

આજુબાજુની ન્હાની ન્હાની શેરિયોમાંથી કાષ્ઠક સ્ત્રીપુરૂષો વખત છેને આવળ કરે-તે સિવાયનું આડાચપાડાશનાં મકાનોમાં વાતાવરણ શાન્ત લાગતું હતું.

ડંડીને લીધે અપોર છતાં પણ બારી-બારણાં ઘડીક આડાં કરી લોકો જાંપી ગયેલાં જણાતાં હતાં.

બાલકોને પણ ડંડી તો લાગતી હતી પણ રમતમાં તલ્લીન બાલકોને એ પીઠ વચના માણસોની માફક સતારી શક્તી નહોતી!

એક બાલક કબૂતરખાનાના થાંભલાની નીચે બેસી-એક લાલ ગલુડિયાંને ખોળામાં બેસાડી કાન ખેંચતું હતું. ગલુડિયું ચીસો પાડતું તેમ તેમ એ બાલકને કાન વધારે ખેંચવાનો ઉત્સાહ અને ઉમળકા આવતાં-અને ગલુડિયું જેમ જેમ એના ત્રાસમાંથી છૂટવાનો પ્રયત્ન પ્રયાસ કરતું તેમ તેમ એ એને પોતાની ગંધની વચમાં વધારે નેરથી દાખી ગાળતું અને પજવતું !

બીજું બાલક વિશ્વગુપ્તનાં મકાનના ઓટલે ચઢ-ઉતર કરતું હતું. તે એક કાળા અચ્ચાંને-ગલુડિયાંને ઓટલા પર ચઢાવી સાંથી ઘડકા મારી નીચે હસેલતું હતું નીચે ધીમ દધને પડતાંજ ગલુડિયું તો “ચૌ-ચૌ ચૌ” સ્વરે ચીસો પાડી મૂકતું પણ પેલું જીદીલું બાલક ફરીથી એને ન્હાસતું પકડી લાવી એનો એજ પ્રયોગ ફરી ફરી એને સતાવતું હતું !

ત્રીજું બાલક પોતાના પગે ગેલ કરવાને આવના ગલુડિયાંએને લહેમની પૂંછડીઓ ખેંચી દુઃખ દેતું હતું !

ચોથું બાલક ગામતેમ દોડાદોડ કરતાં ગલુડિયાંએની બીજકુલ પાસે જઈ-લહેના મ્હોઢામાં મ્હોઢું બાલી લહેમનો આંખોમાં આંગળિયો ખોસવાનો નિર્દય નાટક ખેલી રહ્યું હતું !

પાંચમું બાલક એક ઓટલાના ખૂણામાં ટાંટિયા લંબાવી રાગની માફક ખેડું હતું-ચારે બાજુના ત્રાસમાંથી છટકી ગયેલાં ફાઇક ગલુડિયાં લહેની પાસે દોડતાં દોડતાં આવતાં હતાં-અને લહેમાંયે એ બાલકની પાસે પહેલા તે ગેલવા પ્હોંચી જવાની શરત કરતા હોય તેમ દોડધામ કરી મૂકતાં હતાં—

અંધાં ગલુડિયાં એના ખોળાડપી સિંહાસન પર સ્થાન મેળવવાને પડાપડી કરતાં હતાં-પણ એ બાલરાગ અંધાંને હસતો હસતો પંપાળતો-અને પોતાના શરીરના જુદાં જુદાં સ્થાનો પર બેસાડતો-ઉતારતો હતો !

ખીજાં બાલકાને જોતાં ગલુડિયાં ઝટઝટ દોડાદોડ કરી-રક્ષણ માટે માની સોડમાં ભરાઇ જતાં—

—પણ જ્યારે આ બાલરાગને આધેથી આવતો જોતાં ભારે તો ઉદ્ધુ ધાવવાનું પણ છોડી દેતાં અને તહેનો તરફ દોડતાં દોડતાં આવી-તહેના શરીર ચોમેર ફદાફદ કરી મૂકતાં !

બાલક વ્યક્તિસ્વાતન્ત્ર્યનું પાકું પૂજારી છે !—તે કાષ્ટપણ સંજોગોમાં પોતાપણાં ઉપર-વ્યક્તિસ્વાતન્ત્ર્ય ઉપર લા સહન કરી શકતું નથી !

એ જગતના દગ્ગને સહમણ શકતું નથી-હિંમ છે-શુદ્ધ છે અને તેથીજ જગતની એ ધારે છે ભારે દિપેક્ષા અવગણના રૂઢતથી કે હાસ્યથી કરી શકે છે !

પાટલીપુત્રના રાજવાડામાં ગલુડિયાં સાથે ખેત્રતાં બાલકો પાટલી-પુત્રના ભારિ નાગરિકો છે—

અને વર્તમાન પાટલીપુત્રના નાગરિકોનાં તો ગ્હોટાં ઉપરથીય માંખ નથી ઉડતી !

શક-સત્તાની શેઠમાં દબાયેલો નાગરિક વ્યક્તિસ્વાતન્ત્ર્ય મૂલી ગયો હતો !—આખી પ્રજાનું ખમીર ખેરવાઈ ગયું હતું—દબાતા ચંપાતા બાલવાની દરેકને ખૂરી આદત પડી ગઈ હતી !

એક ગલીમાં બે વ્યક્તિયો ઉભી ઉભી વાતચીત કરતી હતી,

“તહેં સાંભળ્યું ?”

“શું ?” ખીજાએ પૂછ્યું.

“શું ?” જવાબ આપતાં પહેલાં ત્રણ ત્રણવાર તો એણે સાવચેતી અને પોતાની સહીસલામતીની આરંભાનૂ તઝર ફેરવી-પછી બોલ્યો,

“આજે રાતે—”

“ફહેને-અટકે છે કેમ ?”

“હો રહે !” લેણે નાક પર આંગળી મૂકી કહ્યું, “કાઈ આવે છે !”

એટલામાંજ ગલીમાંના કામી માણુના ન્હાના ખાંચામાંથી એક સખ્સ ખહાર પડ્યો—અને લેમની બાજુમાં થઈ પસાર થઈ ગયો !

ફરી પેલાએ વાત શરૂ કરી.

“આજે રાતે ઘણું વળવાતો છે !”

“શું કહે છે, અચ્ચા ?”

“ત્યારે સાંભળે છ શું ?—રાજગૃહીનો મહારાજ પાટલીપુત્રમાં—” બોલનાર એમિન્ટો ખંચાઈ ગયો. સ્હામાએ પૂછ્યેજ રાખ્યું, “રાજગૃહીના મહારાજનું શું—કહેને ?—ત્હને બહુ બહીક લાગે છે !—કાંઈ ખાપોયે નથી ! શું રાજગૃહીનું શું પછી—”

“હવે જાણી મર—કાંઈ આવે છે”

—અને ખરેખર એક બીજી વ્યક્તિએ ગલીમાં પ્રવેશ કર્યો.

—જે લેમની તરફ જતાં જતાં પણ વારંવાર પૂંક ફેરવી જોતી હતી—છૂપી વાત કરવાના તલસાટમાં બાધાંબાધાં જણાતાં લેમના ગભરાટવાળા મ્હોઢાં તરફ !—અને તે પણ પસાર થઈ ગયો.

ફરી બન્ને રાહદારીઓએ વાત શરૂ કરી.

છૂપી વાતના ઇન્તરદારે વાતના કપાઈ ગયેલા છેડા ગાંઠી વાત આગળ ચલાવી.

“રાજગૃહીના મહારાજ આવ્યા છે—અને તે પણ કાલે રાતના—આજ સહવારે પેલા પતંજલિયોક આગળના દાર આગળ દારપાળનું મુઠ્ઠું પડેલું હતું—”

“હા—” માથું ખંજવાળતાં ખંજવાળતાં વાત સાંભળનારે શંકા કરી, “—પણ એને અચારા ગરિમને કાણે મારી નાંખ્યો હશે ?”

“રાજગૃહીના મહારાજે—”

“હા—રાજગૃહીના મહારાજ આવા દારપાળો સાથે પટાખાજી ખેલે છે?”

“અરે, મૂરખા! —પટાખાજી જીતી?—મેહી રાત્રે આવ્યા તે ન પેસવા દીધા એટલે મારીને મહારાજે રસ્તો કર્યો!”

“—પણ દારપાળને—”

“મૂરખોજ રહ્યો!—વાતનું મૂળ સ્લમજતો નથી તે—”

“હા-હા-ચાલ, ભાઈ! દારપાળને!—પછી શું? મહારાજ પાટત્રી-પુત્રને સર કરવા આવ્યા છે?”

“ઉલ્લુ છે ઉલ્લુ!” તાત કહેવારે વાત સાંભળનારની અધીરાઈ પર ઉછળી પડ્યો, “ખૂડચત્ર!—વાતજ મૂળે જાગતો નથી ત્યારે વચમાં વચમાં પટાખાજી શા મેળ કરી મરે છે?”

“ચાલ, ભાઈ! લે, હવે નહીં ઓલિયે-મૂંગા મૂંગા સાંભળીશું!—પછી શું?”

“એ એક મ્હોટું કામ કરવાને આવ્યા હતા.”

સાંભળનાર ઉલ્લુ, મૂરખ તે ખૂડચત્રની ગાળો ખાઈ એવો તો ધરાઈ ગયો હતો કે તહેલે ફક્ત “ઉ”—કારાજ ભણ્યો.

“એમના બાપને છોડાવવા એ આવ્યા છે—કાંઈ કહે છે છોડાવ્યા—કાંઈ કહે છે શકરાજે એમને પણ કેદમાં નાંખ્યા છે—ખરી વાત ભગવાન જાણે!”

“—અને પેલું સિંહનું ડોકું જોયું?”

“કયું?—ચન્દ્રચોકમાં ભાલા પર રોપ્યું હતું તેજ તે?—હા-તે તો આપણા મહારાજે કાલે સિંહનો શિકાર કર્યો હતો તે આજે પોતાની બહાદૂરી પ્રગતે દેખાડવાને માટેજ ભાલા ઉપર રોપવામાં આવ્યું છે!”

“એમ વાત છે?—”

“હા--અને પેલી વાત જાણે છે?”

“ક્યા?”

“પંડિતપુરીના બ્રાહ્મણોએ ક્ષત્રિયોની રહાયથી આજે વૈષ્ણવમાગ શરૂ કર્યો છે.”

“ક્યાં પણ?”

“વેદશાળા આગળના પતંજલિચોકમાં-પંડિતપુરીની બહાર.”

“પણ યશ કરવાનો તો મહારાજનો મનાઈ હકમ છે!”

“બ્રાહ્મણ તો કહે છે અમે તો અમારું નિત્યકર્મ કરવાના અને એની આડે જે આવશે તેનું માથું લેવાના કે પછી માથું આપવાના!-અમને શકનાર એ શૂદ્ર કેણ?”

“શકરાજને શૂદ્ર કહે છે?”

બીજાએ પાસે મોઢું લેઈ જઈ કાનમાં કહ્યું, “કહે છે શું-પણ છેજ!-શંખરાજના શકરાજ થઈ બેઠા-એ તે ક્યા ક્ષત્રિયવંશીના નખીરા છે વળી!-સિથિયન એના દાદા!-હાં, વાર બીજી વાત જાણે છે?”

“શું?”

“પરમેશ્વર કવિને જોયો છે?”

“જોયો જોયો હવે પેલો કૃમડો!”

“પણ કૃમડાનું બેરું જોયું છે?”

“પેલા દૂધીમહારાજની દીકરીની વાત કરે છે?”

“હા-હા-અબ્બોહિની-પરમેશ્વરની બેરી—”

“જાણે ઇન્દ્રના ધરની અપ્સરા-!-એક વખત જુએ તે લટકે!”

“પણ તેનું તારે શું?—સાલા!—કોઈ તારો બાપો સાંભળી

જશે તો ઉંધી ઘાણીએ પીણી નાંખશે એવી વાતજ જવા દે !”

“પણ સાંભળવા જેવી છે !”

“આંહ-મ્હારે નથી સાંભળવો !”

પણ ટૂંકી છે-પ્રધાનજનો દાકરો અમ્મોધિની પર આશક—”

ત્હને ઉલ્લુને જ્યાં ત્યાં આશુક-માશુકનાં જોડાંજ જળુ—”

અન્ને વાતમાં એવા તો તહલીન બની ગયા હતા કે સ્થળ, સમય અને સંબોગને પણ વિસરી ગયા હતા !

એક ન્દાનકડા બનાવે સરસ જામેલી વાતમાં રસભાંગ ક્યો.

તે અન્ને જે સ્થળે ઉભા ઉભા વાતચીત કરતા હતા-ત્હેની બરાબર ઉપર વિશ્વગુપ્તના મકાનના આગિયે કબૂતરાંને પાણી પીવાને એક કુંડું આંધિલું હતું

એક કબૂતર તે ઉપર ઉડતું ઉડતું આવીને બેકું-કુકું પાણીથી જલાજલ ભરેલું હતું-તે મૂલ્યું અને ત્હેમાંથી બેપાંચ ચાંગત્રા પાણી પણ જલકાયું-જે નીચે ઉભા ઉભા વાત કરતા અન્ને રાહદારીઓ ઉપર પડ્યું-ત્હેમાંના એકે ઉંચું જોયું-જોવાને કે કાણે પાણી રેડ્યું.

તે વલ્લું મોંઢાટું કરીને ઉંચું જોઈ રહ્યો હતો—

—તેજ પળે-તેજ ઉપરની આરીએથી કાઢકે ચાંચેલા પાનનો ફૂચો રસ્તા પર નાંખ્યો—

—જે રસ્તા પર પડવાને અહલે બરોબર-પેત્રા ઉંચું જોઈ રહેલા રાહદારીના સ્હેજ પડેળા કરેલા મોંઢાટાની ગોખલીમાંજ પડ્યો !

—અને પેલો “થુ-થુ—” કરતો બરાડ્યો, “અરે, કાણ છે ઘરમાં ?”

આરીમાંથી એકજણે ખહાર ડોકિયું પણ કયું અને સ્હેજ કરડા-કાથી પૂછ્યું, “શું છે ?”

“જરા જૂઓ તો બરા મ્હારા બાપ !—”

“તે અહીં કેમ ઉભા છે ?”

“આ જરા વાત કરતા’તા !”

ખીજનએ થોડીવારે બારીમાંથી બોલનારને ઓળખ્યો એટલે
તેણે ખીજનનો જરાક હાથ દબાવ્યો,

“જાનો મર—”

“અંહ !—” ઝાલેલો હાથ તરછોડી છોડાવી લીધો.

“અરે, ઉલ્લુ !” કાનમાં પાસે જઈ કહ્યું, “નથી ઓળખતો
મહારાજના સાલાને ?”

“કાણ ? —હિમગિરિ ?”

“હા —હા—”

એટલામાં તો પાછળથી કાંઈ લકુરામે આવી બન્નેને બોચીમાંથી
પકડી ગલીની બહાર હડસેલી મૂક્યા.

એકનું તો પગના અંગૂઠામાં જરા ઘોતિયું બરાયું તે એક
ગોડિમકું પણ ખાઈ ગયો.

ખીજને મુઠ્ઠોવાળી નાઠો.

પ્રકરણ ૧૪ મું.

વિશ્વગુપ્તના ધરમાં.

જેમ જેમ એક પુરુષ સ્ત્રીના પ્રેમમાં ચકચૂર બની મરી રીટ છે—પોતાનું સર્વસ્વ સમર્પણ કરી જાનમૂલો બને છે તેમ તેમ સ્ત્રી ત્હેને વધુ ને વધુ પાગલ બનાવી આંધળો કરી મૂકે છે !—

—અને જેમ જેમ એક સ્ત્રી પુરુષના પ્રેમમાં પાગલ બને છે—ગાંડીધેલી થઈ જાય છે તેમ તેમ પાપાણુહૃદયી પુરુષ ત્હેનો નિષ્કુરતાથી ઉપહાસ કરે છે—ત્હેના તરફ વધુ બેદરકાર બને છે !—અને તેમ કરવામાં તે આનન્દ માને છે—કેટલેક અંશે ગ્હોટાઈ રહ્યો છે !

જે બારીએથી રાહદારીઓના ઉપર પાનનો ડૂંચો પડ્યો તે બારી વિશ્વગુપ્તના મકાનની હતી.

—અને પાન યુકનાર શકરાજનો સાળો હિમગિરિ હતો.

તે વિશ્વગુપ્તને મળવા આવ્યો હતો—પણ વિશ્વગુપ્ત ધરમાં નહોતો—જતાં તે ત્હેની રાહ બેતો બેઠો હતો—કારણ તે વિશ્વગુપ્તનો દિલોગ્ગન હોસ્ત હોવાનો દાવો કરતો હતો !

—પાટલીપુત્ર આખું કહેતું કે બાઈ, બન્નેની એક ગાંઠ છે !—બન્ને મિત્રો છે !

બારીએ પાન ધુંકી હિમગિરિ ઓરડામાં પાછો ફર્યો અને ખુલાખાટ ઉપર બેઠો. ખુલાખાટની બરોબર સ્થાનેની દીવાલ આખી અરિસાના કાચથી મઢી લીધેલી હતી-એટલે ખુલાખાટ ઉપર બારણાંથી પૂંક કરીને બેઠેલો માણસ પણ બારણામાંથી ફાણ ઓરડામાં આવ્યું તે સહજે સ્વમજી શકતો.

ખુલાખાટની જમણી બાજુ પર બીજા ઓરડામાં જવાનું દાર હતું. એ બારણું અત્યારે અન્દરથી વાસેલું હતું. અન્દર કાંઈક પાણીની ઢોળમઢોળ કરતું હોય જાણે-એવો અવાજ સાંભળાતો હતો.

હિમગિરિએ આવતાંની સાથે ખૂબ પાડી ત્યારે પણ કાંઈએ જવાબ આપ્યો નહોતો!-ઘરના નોકર-ચાકરો પણ આજે તો ઘરમાં જણાતા નહોતા!—

તેણે એક કપના કરી કે વિશ્વગુપ્ત નોકરચાકરને લેખને ભગવતીની જરૂર શોધ કરવા નીકળી પડ્યો હતો.

પાણીના લોટા પર લોટા ઢોળાતા સાંભળી તે ઉભો થયો-અને જરા પણ અવાજ ન થાય તેમ ધીમે પગલે ખુલાખાટની જમણી બાજુએ આવેલા બારણા તરફ પગલાં માંડવા માંડ્યો.

બારણાં પાસે આવ્યો અને આસ્તેથી-ધુંટણોનાં કે નળાનાં હાડકાંના કડાકા કે નસોનો ઝીણો કચકચાટ ન થાય તેમ કમરમાંથી સાવચેતીથી ખૂબ સાચવીને નીચો વળ્યો-ધુંટણ પર બે દબેલીએ ટેકવી અને બારણાંની ફાટ આગળ એક આંખ લેઈ જઈ કેંક જોવા લાગ્યો—પણ તે જોતો હતો તે ડાંબીબાજુની બારણાંની ફાટ કચરાકસ્તરથી પૂરાઈ ગઈ હતી એટલે તેણે જમણીબાજુના બારણાંની ફાટમાં નજર બાલી !

તેણે જેવું ધાર્યું હતું તેવુંજ કેંક તેને જોવાનું મળ્યું હતું—તેનું મન અને આંખો તે દેખાવ વધારે રસથી જોવાને અધીરાં

અચીરં થઈ રહ્યાં હતાં—પણ ત્હેને કેક યાદ આશુ એટલે તે ધુટણ પરના ટેકવેલા હાથ ઉઠાવી લેઈ એટ ટટાર ચર્મ ગયો.

તે દીવાનખાનામાં પેસવાના આરણ્ય તરફ ગયો. આરણ્યની બહાર ડોકિયાં કરી જોઈ લીધું અને આત્રી પણ કરી લીધી કે કાઈ નથી અને હમણાં તરત કાઢ આવી ચઢે એમ પણ નથી લાગતું—એટલે ધીમે રહીને ત્હેણે દીવાનખાનામાં આવવાનું દાર વાસ્યું અને પાછો પેલા ઝુલાખાટ પાસેનાં આરણ્ય આગળ પહેલાંની મોકકજ ધુટણ પર હાથ ટેકવો ઉભો અને આરણ્યની ફાટમાંથી એક અતિશય રસભરેલો દેખાવ જોવામાં તે તહીન બની ગયો !—

ત્હેની ફાટમાં જોઈ રહેલી એક આંખ હસી ખીજી આંખ ત્હેણે બન્ધ રાખી હતી કારણ તે વિના આરણ્યની ફાટમાંથી જોવા બગેબર ફાવે પણ નહીં—સહેજ ત્હેનાં એક ફફડા અને તે મનમાં તે મનમાં જ બગડ્યો, “એના પગની પ્લાની સિવાય અત્યારસુધી હું ફેંજ જોવા પામ્યો નહોતો !—પાણીનો અવાજ કાંતે પડ્યો ત્યારથીજ મ્હેં તે ‘ધારી લીધું’તું કે કાંઈ નહોતો જોઈ છે !”

—ત્હેનાં અન્દરના સૂક્ષ્મ મને ત્હેને કહ્યું, ‘હિમગિરિ !—વિશ્વ-ગુપ્ત તો ત્હારો દિલોગ્તન દોસ્ત થાય છે—અને મિત્રની પત્નીનાં લાજ શરમ છોડી એજ જોઈ—”

—ફરી ત્હેના માયાવી, જાડા-જંગલીજટ મનને કહ્યું, “આવી જોવાનો તક ફરી ફરી નથી મળવાનો !—થું એનું રૂપ છે !” ત્હેણે કામી પુરુષની માફક—ત્હેનાથી ન રહેવાયું એટલે એક સસકારો બેઠ્યો—અને જરાક ઓઠનો ધીમો અચકારો પણ બોલી ગયો !

ત્હેણે આરણ્યની ફાટમાં જોયું કે તે હવે વસ્ત્ર અદ્ભુતવાને નહાઈ રહી છે એટલે ઉભી થઈ જવાની તૈયારી કરે છે !—તે ઉભી થઈ ગઈ !—વસ્ત્રોની વળગણી ઉપરનું વસ્ત્ર લેવા આગળ વધી—તે પૂંક ફરી

ઉભી હતી અને ઉંચીનીચી થઈ ભીનું ડીઝ નાડા કડકાંથી લૂંછતી હતી—

તે વસ્ત્રો પહેરી રહીં છાંસુથી નિર્વજ્જ દિમગિરિ બધું જોઈ રહ્યો—અને તહેને આરણું ઉઘાડ્યાં આરણું તરફ આવતી જોઈ એટલે તરતજ ઠાવકા—ડાહ્યોડમરો ખની જઈ ઝુલાખાટ પર બેસી ગયો. આરણુંની સાંકળ ખખડી અને અવાજ સાથે આરણું ખૂંધ્યાં. વિશ્વ-ગુપ્તની પત્ની ગરિમા તહેમાંથી ખહારના દીવાનખાનામાં આવી અને દિમગિરિ તરફ જોતી બોલી, ‘તહેમે ક્યારના આવ્યા છો ?’

“ઓહોહો—ક્યારનો !” તે કામી માણસ ગરિમાની આંખો તરફ તાકી તાકીને જોઈ રહ્યો હતો !

લગ્નમણીના છોડની પતિયો જેવાં ગરિમાની આંખોમાં પોપચાં શરમચી અને જરાક બયથી નીચાં નમી ગયાં તે આગળ બોલો,

‘એ તો ભગવતીની શોધ કરવા નિસરી પડ્યા છે—પ્રભુ જાણે કય રેયે આવશે વાર ?’

“શું ત્યારે ભગવતીનો કેંજ પત્તો ના લાગ્યો ?”

“તે તો મહેને બાઈ માણસને શી ખમર ? એમનાં બાંધખંધ તહેમે એટલે મહારા કરતાં તહેમે વધારે જાણો !”

ગરિમાને દિમગિરિ જોડે છૂટી બોલવાની—વાતો કરવાની ટેવ તો હતી પણ તે ચે પોતાના પતિ વિશ્વગુપ્તની હાઝરીમાં !

પોતાના પતિની ગેરહાઝરીમાં પોતાના પતિના મિત્ર દિમગિરિ સાથે આમ એકલાં એકાન્તમાં વાતચીત કરવાનો ગરિમા માટે આ પહેલોજ પ્રસંગ હતો !

તે દિમગિરિને પોતાના પતિના મિત્ર તરિકે ઓળખતી હતી—તહેને ઘણી વખતે જોઈની આંખો કામી લાગી હતી—જે તહેને નહોતી ગમતી એમ ખહારના દેખાવથી ઘણીવાર બતાવ્યું પણ હતું !

તહેનો પતિ વિશ્વગુપ્ત તહેના આવા વર્તનથી તહેના ઉપર ઘણોજ ખૂશ રહેતો—અને કેટલીક વખતે શિખામણ અને સૂચના રૂપે ગરિમાને કહેતો પણ ખરો કે જો, ગાંડી !—કોઈ દિવસ મેલી મા બનોશ !—સાચવજો !—ઐરું મરી ગયું છે !—ઐરાં વગરનો છે !—ડ્યારેક શું કરી એસે તે ન કહેવાય !—તું ક્યાં સહમજતી નથી વાર !—આ તો દૂંકમાં કહેવાનું તહેને એટલુંજ કે બહુ લપ્પનછપ્પન કર્યા જેવો માણસ નથી !—ખપ જેટલી વાત !—રાજકાળમાં તો આરે બાજૂનાં લફરાં રચ્યાં—કોઈક દિવસ દારડિયાનું પણ કામ પડે—વળી કોઈક દિવસ દેવાળિયા જુગારીની પણ કામ કઢાવવા પૂરતી દોસ્તી કરવાની જરૂર પડે—તો વળી કોઈક દિવસ જેને ધોળે દિવસે બોલાવતાં પણ શરમ લાગે—સકાય થાય તેવા રાંડોને ત્યાં રખડનાર ખરાખ માણસની પણ અમારે તો અમારા સ્વાર્થ પૂરતી લાખખન્ધી કરવી પડે !—પણ તું શું સહમજ !—આ બધું કહેવાનો—શિખામણ આપવાનો સાર માત્ર એટલોજ કે અમારા બધા લાખખન્ધોને તહારે સાચ્યા દિલના સાફ માની ન લેવા !—અમારે મરદ માણસને તો આ ક્રીન્દગીનો બ્યવહાર નિભાવવાને માટે—કામ કાઢી લેવાને માટે ખરાખ અને સારા બન્ને જતના માણસો સાથે સમ્યન્ધ બાંધ્યા વગર છૂટકો નહીં !—માટે સાંભાળજે—કોઈની તરફ તાકી તાકીને જોવામાંજ લોકોને રસ પડે છે—આનન્દ આવે છે—અને એમ તાકી તાકીને જોવામાંજ કેટલીક વખત લપસી પડવાનો ભય રહેલો છે !—એ ક્ષત્રિય છે અને આપણે બ્રાહ્મણ છીએ એટલુંજ યાદ રાખવું ખૂબ જરૂરનું છે !

વિશ્વગુપ્તની પત્ની ગરિમા પોતાના પતિરાજનું આવું લાંબુ લાંબું લાપણુ સાંભળી કદિ કદિ તો ગુસ્સે પણ થઈ જતી—અને જરાક છણકાથી ફૂગાયલી લીંબુનો ફાડ જેવું કટાણું મ્હોદું કરી—ગાલ ફુલાવી—દાઘરા જેવું મ્હોદું આડું કરી બોલતી,

“તે અમે તે કેવા છીએ ?”

“—પણ આ તો સહેજ કહું છું—એમાં આટલી બધી ખિન્નપણું જતી હશે?” આવું વિશ્વગુપ્ત કહેતો.

—સારે તો વળી તે વધારેજ હેઠાઈ જઈને છણકો કરતી અને પાતને ધમકાવતી હોય તેમ ફડફડ પાણી કુટે એમ બોલતી,

“—ના, તે પણ અમને એવું નહીં કહેવાનું!—ત્હમને બહુ વારેધડિયે શંકા આવ્યા કરે છે!—અમે તો કાંઈના તરફે નથી જોતા!—મન થાય તો ત્હમનેજ ના જોઈએ?—ત્હમારા સિવાય અમારે કાણ બીજું છે જે અમારી ઉપર શંકા—?”

વિશ્વગુપ્ત ધીમે પડી શાન્તિથી અને ઠાવકાઈથી કહેતો, “શંકા નહીં—પણ આ તો જરા સાચવવું જોઈએ એટલુંજ!”

“તે અમે ક્યાં કાંઈના તરફ ત્રાંસુ પણ જોઈએ છીએ તે—”

“અહાં—એમ નહીં!”

“તો પછી?—”

“આ તો એની લોકવાયકા સારી નથી!”

“ત્હેમાં પણ મ્હારે શું?”

“ગરિમા!—મ્હારે શું—મ્હારે શું? ન કર!”

“તો પછી મ્હને શું કામ એ બધું એકુંજૂકું સંભળાવતા હશે?”

“તું મિજાજ ન કર!—મ્હારા શબ્દો કાંઈક દિવસ યાદ આવશે કે ના, એ કહેતા’તા એ ખરું છે—”

“ના, તે!—એ ખરું તે ખોટું હું કેં ન સ્મરજું!—ટૂંકી વાત એકજ કે—ત્હમને પસન્દ ન હોય તો એવા માણસને ધરમાંજ ન આવવા દેશો!”

“તે એમ તે કેં અને—અમારે તો લાખખોનું કામ પડે—આવે તો ખરાજ સ્તો!—અમે તો રાજદારી પુરુષ રહ્યા! અમારું જીવન પણ ત્હવારની ધાર ઉપર!—ગરિમા!—એક વાત કહું?”

“ઉંહુ !—”

તે આમ બોલી છલકા કરતી તે વખતે પત્નીમાંજ પોતાનું સર્વસ્વ બેનારો પ્રેમાળ પતિ વિશ્વગુપ્ત ગરિમાને બાથમાં દબાવી લેતો અને ગૌર કપોલ-પ્રદેશ પર ઓઠ ચપસાવી દેહ કહેતો, “ગરિમા !—આપણો ગામડાનો ધુમટો તાણુવાનો રિવાજ સારો તો ખરો !”

“બેઠ પાછી જૂની વાત લાવ્યા ?”

“હા-તકરાર ઓછી !”

“વારૂ, ત્હમારી મસ્કરી હશે તો કાલથી ધુમટો તાણીશ !—મ્હારે શું ?—લોકો ત્હમારી મસ્કરી કરશે !”

“કે ?—”

“મન્ત્રીજી મેળા છે !”

પ્રકરણ ૧૫ મું.

સંજોગોનો સપાટો !

માણસમાં બધું છે.

સારું એ છે તે નરસું પણ.

અનુકૂલ સંજોગો એને જગતની પાસે સાધુ કહેવડાવે છે—

—અને પ્રતિકૂલ સંજોગો એના એજ માણસને—એના એજ બહુરંગી, તરંગી દુનિયાના માણસો તરફથી બદમાશ, ચોટ્ટો, લુચ્ચો, ખૂની, વ્યભિચારી, ખરાબ માણસ—આવા આવા ખતાબો અપાવે છે !

હિમગિરિ આડીતડી વાતો કરી પરવાર્યો એટલે તહેણે-પ્રેમના નાટકમાં કામ સાધી લેવાને બહાનારૂપે ગણાતી માંગણી કરી,

‘વારે ત્યારે-ભા-ભી !-પાણી-બાણી તો પાણો કે નહીં ?’

આ સિવાય પહેલાં “તહમે” શબ્દ વાપરી વાતચીત કરવાની ટેવવાળા હિમગિરિએ આજે પહેલીજ વાર “ભાભી” શબ્દનો સંજ્ઞા-આતાં ઉપયોગ કર્યો ! આટલું “ભાભી” બોલતામાં તો તહેના ઓઠ, જીભ અને ગળું પણ સૂકાઈ ગયાં !

અનુકૂલ સંજોગોમાં “ભાભી” આશ્રયનું સ્થાન છે—અને પ્રતિકૂલ સંજોગોમાં કાઈકવાર ભયનું સ્થાન નીવડે છે !

ગરિમા પતિના મિત્રનો સત્કાર કરવાને પાણી લેવા ગઈ-પાણીનાં પાણિયારા સુધી પહોંચતામાં તો તહેના મનમાં હઝારો સારા-નરસા વિચારો આવી ગયા !-તહેને હિમગિરિનું “લાભી” શબ્દનું સમ્બોધન ગમ્યું પણ હતું !-પણ તહેના મનમાં કૈંક મૂંઝવણ આવતી હતી-તે પ્યાલોમાં પાણી રેડતી હતી તહેમાંનું અડધું તો પાણિયારાના થાળા પર ઢોળાઈ જતું હતું—દારણ તહેનું ચિત્ત ઠેકાણે નહોતું—તહેની નજર સ્થામે હિમગિરિની હસતી કામાતુર આંખો તરવરતી હતી !

તહેણે પાણી લાવી હિમગિરિને આપ્યું—રહેજ-રહેજ તહેનો હાથ ધ્રુજતો હતો !

હિમગિરિએ પાણી લેવાને હાથ લંબાવ્યો—પણ એની કામી આંખો તો ગરિમાના સુન્દર ચહેરાનેજ તાકી રહી હતી ! એણે પાણીનો પ્યાલો ગરિમાના હાથમાંથી લેતાં લેતાં—ગરિમાનો પ્યાલો પકડેલા હાથનો અંગૂઠો જરાક દબાવ્યો—અને હાથમાંનો પ્યાલો લેતાં જરાક જરાક વાર પણ લગાડી—

—ગરિમાનું શરીર અને ટાંટિયા ધ્રુજતાં હતાં !

પોતાના પતિ વિશ્વગુપ્તની શિખામણુ-જેને એ ટકટક માનતી હશે-તહેનો અર્થ આજે અને અત્યારે વખત છે ને સહમજી હશે કે—એકાન્તમાં એક પરપુરુષને હાથોહાથ એક પાણીનો ફક્ત પ્યાલો આપવામાં પણ કેટલો ગંભીર ભય રહેલો છે ?

—તે સહમજી બધું.

—પણ સંજોગો ખરાબ ઊભા થયા હતા !-જે બન્નેને લાપટ મારવાને તલપી રહ્યા હતા !-બન્નેને એકમેકમાં લપસવાની પળો પાસે આવતી હતી !

—દરેક માણસને એ મન હોય છે !

—એક ઉંચું મન રોજ સાચોજ રસ્તો બતાવે છે !

-- ત્યારે બીજું નીચું મન-તહેને સાચા રસ્તા પરથી પળે પળે ખરાય રસ્તે જવાનો ઉશ્કેરણી કરે છે !

દુનિયાના સોમાંથી નજાણું માણસો ઉપર નીચું મન વિજય મેળવે છે—અને નીતિમય જીવનમાંથી લેમને અનીતિમય જીવનમાં ઘસડી જાય છે !

ઉંચા સૂક્ષ્મ મનનું કહેલું સાંભળી તે મૂજબ વર્તન રાખનારા માણસો ઘણેખરે બાગે ચોગી પુરુષો-કાં તો મનુષ્યોમાં માનવમણિ હોય છે--પણ તે વીરલગ્ન !

લિમગિરિએ પાણી પીધું ત્યાંસુધી ગરિમાની લેના તરફ ઉંચું વેંતવાની હીમત ચાલી ન્હોતી—લિમગિરિની પગની પ્લાનિયો તરફજ તે વેંતેલા રહી હતી.

પાણી પીને પ્યાલો પાછો આપવાને લિમગિરિએ ‘હો—’ કહ્યું લેના જવાબમાં પણ લેણે નીચી નઝરેજ પ્યાલો પાંજા લેવાને હાથ લંબાવ્યો અને તેજ પળે-અદમાશ કામાતુર લિમગિરિએ એક હાથે પોતાના હાથમાંનો પ્યાલો આપ્યો અને બીજા હાથે ગરિમાનો બીજો ખાલી હાથ પકડ્યો.

-- હાથ પકડી પોતાના તરફ લેણે ગરિમાને ખેંચી.

ગરિમા લિમગિરિના હાથમાંથી પોતાનું શંકુ છોડાવવાનો પ્રયાસ કરતી બોલી, ‘અરે--ઓ--મ્હને છોડો ! --મ્હને--છોડી દો ! --છોડો--કાષ્ટ જ્નેશે-ઓ, લિમગિરિ !—મ્હને છો-ડાને !—કાષ્ટ જ્નેશે!’

“ગરિમા !—”

‘મ્હને છોડી દો !—’

“ગરિમા !-કાષ્ટ જ્નેતું નથી !” એમ બોલી એણે કેં બીજી મસ્તી-ચેષ્ટા કરવા પ્રયત્ન કર્યો જેનો ગરિમાએ ઇન્કાર કર્યો--વચમાં હાથ આડો ધર્યો.

કામથી વધુ ને વધુ વ્યાકુલ બનતો હિમગિરિ બોલ્યો, “અસ કે ?—ગરિમા !—મ્હારું કહ્યું માની જા !—જો તારા ને મ્હારા વિના બીજું કામજ નેતું નથી !—અને ત્હને જ્યારથી જોઈ લ્યારથીજ તારાં રૂપથી તો કામજ થઈ ગયો છું !”

‘મ્હને હિમગિરિ છાડી દે !’

હિમગિરિ એને આથ ભરવા માગતો હતો

હિમગિરિએ ત્રીજી એટા કરી. ગરિમાની પાતળી કમર નીચેના નિતમ્બ પર પોતાના જમણા હાથની ઝડપથી હથેલી ફેરવી—

—અને દીવાનખાનામાં પ્રવેશ કરવાના દાદર પર એક કબૂતરનાં અન્ધાંને એક ગિલાડીએ પોતાના પંખામાં ઝડપી લીધું—

દાદર પર એક રાત્રી ગિલાડીએ કબૂતરનાં ભોળા નિર્દોષ અન્ધાંને ઝડપી લીધું—શિકારજ કર્યો !

—અને દીવાનખાનામાં એક કામાતુર રાત્રી ગિલાડીએ એક ભોળા પતિપરાયણા દલિયોને સંજોગવશાત્ ફસાવી તંદેનું શિવળ લૂંટવાની તૈયારી કરી—

—એટલામાં દાદર ખખડ્યો.

—અન્તે છૂટાં પડે કે બનેલી વાત છૂપાવી શકે તે ખંડવાં તો એક ત્રિપુરુધારી એક વ્યક્તિ ઝડપથી દિવાનખાનામાં પ્રવેશ કર્યો.

પ્રકરણ ૧૬ મું.

અદેખાઈ આવે એવાં દમ્પતી.

એણે દીવાનખાનામાં પગ મૂક્યો અને દૃશ્ય જોઈ એની આંખો ફાટી-આંખોમાં અને મ્હોઢા પર એનો એટલો બધો ક્રોધ ઉભરાઈ આવ્યો કે આખા શરીરનું લોહી જાણે ત્યાંજ દોડતું દોડતું ન ધસી આવ્યું હોય એટલું બધું મ્હોઢું લાલમમ્મ-રાતુધમ્મ બની ગયું હતું !

તહેનાથી જોયું ન ગયું-ના સહેવાયું ! તે આવનાર બકિત વિશ્વગુપ્ત-ગરિમાનો પતિ !

તહેણે હિમગિરિને એક તમાચો ચ્હોંટી દીધો —

હિમગિરિ કેં પણ જવાબ આપે તે પહેલાં તો વિશ્વગુપ્ત કમર-પટામાંથી એક કટાર ફાટી તહેની છાતીમાં ભચ્ચહેતી કે ખોરી વાલી.

તે ધબ્બ હા જમીન પર ઢળી પડ્યો. ગરિમા તરફ પગલાં માંડતાં વિશ્વગુપ્ત બોલ્યો,

“—અને તલને પણ—”

ગરિમા મૃત્યુના ભયથી ન્હાસતી હતી અને બોલતી હતી. ‘પણ ન્હાઈ સાંભળો તો ખરા !—પણ—’

“મહેં તહને લાખોવાર મના કરી હતી છતાં પણ-છતાં-પણ-તેં તો—”

‘પણ મહારો વાંક નથી બધાના !’

‘હું તહારો બધો નહીં તે તું મહારી બધી નહીં !—હવે તો તહારો બધો આ મહારીકરી તહવારનો કરમો થા !—તું નવાસીને જનાર ક્યાં છે ?’

ગરિમા તહવારના ઝટકાના ભયથી એક ઓરડામાંથી બીજામાં અને બીજામાંથી ત્રીજામાં એમ ક્રમાનુક્રમે ઓરડા-ઓરડી બધી નવાસીના કરતી હતી.

—અને ખુશી તહવારના લાથે વિશ્વગુપ્ત તરેલી પૂંકે પડ્યો હતો !

ગરિમા એક ઓરડામાં ભરાઇ ગઇ અને તહેણે અન્દરથી સાંકળ ચલાવી દીધી !

વિશ્વગુપ્ત રાડ પાડતો પાછો ફર્યો. “—હું એ ઝોગડો સળગાવી મૂકીશ-પણ તહને નહીં છોડું !—કુ—ટા !—”

વિશ્વગુપ્ત બહાર દીવાનખાનામાં આવ્યો અને તહેણે બેથું તો હિમગિરિ ત્યાં નથી !—અને અચમ્બો તો એ હતો કે જ્યાં તે વાવડ થઇને ધન દહને-પડ્યો હતો ત્યાં લોહીતો એક પણ ડાઘ તો શું-પરંતુ લોહીનું એક ટીપું સરખું પડેલું જણાતું ન હતું !

તે ખૂબજ આશ્ચર્ય પામ્યો ! તહેણે પોતાના મનને પ્રશ્ન પૂછ્યો, “આ શું ?—ત્યારે શું ઘટારનો ઘા ખાલી ગયો ? મહેં એને ઘા કર્યો તે જગ્યાએથી એને લોહી નીકળ્યું હતું કે નહીં ?—અરે, તે પણ કોધમાં મહને જોવાની કુરસદજ ક્યાં હતી ?—પણ આ તો બારે થઇ !—બદમાશ !—મિત્ર દ્રોહી !—એક તો મહારં ઘર કલંકિત કરતો ગયો અને પાછો જીવતો ઝટકી ગયો !—એ હવે મહારો જીવનભરતો

કદો શત્રુ બનશે !—શકરાજ અને અરુણદત્તની પાસે જઈ મ્હારે માટે ઉંઘાચતાં પાટિયાં જરૂર ગોઠવશે !—તો હવે મ્હારે જીવતા રહેવું હોય તો કામપણુ હિસાબે પાટલીપુત્ર છોડી ન્હાસી જવું જોઈએ !—અને ભગવતી !—ભગવતીના શખનો ક્યાં પત્તો છે ?—લોકો તો કહે છે માયા પેલી-વેશ્યા ડૂબી મરી ! શખજ ક્યાં બતાવે છે ?—અને કહે છે કે શકરાજનો મનાઈ હુકમ છે ! તો ભગવતી ગર્ભ ક્યાં ? શિવ ! શિવ !—અને ગરિમા ?—ગરિમા શું ?—મ્હરી પત્ની છે—એવો ન્યાય હું કરીશ પણ જીવતો રહી આ બધાંનું વેર લેઈશ !—વેર લેવા પૂરતું પણ મ્હારે જીવતા તો રહેવું જોઈએ ! અને જીવતા રહેવાને ન્હાસીજ જવું જોઈએ !”

થોડાક સમય ત્હેણે વિચારમાં ને વિચારમાં આ ભીંતથી તે ભીંત સુધી એમ વાઘતી માફક આંટા માર્યા !—ત્હેણે બધી વાતોને શાન્તિથી ઉત્તરસુત્તર મનમાં ને મનમાંજ તપાસી—અને છેવટના નિર્ણય પર આવતો હોય તેમ એક નિશ્ચયાત્મક વાક્ય બોલ્યો, “હું એને માફ કરીશ !—પણ એ ગુન્હો કબૂલ કરશે તો !—” ત્હેને એક સમસ્યા શુક્રી, “—કાણુ જાણે એ શું હશે કે વરવહુ પોતપોતાના ગુન્હા એક બીજાની છૂપાવેજ છે ?—પણ એમ કરવું એક રીતે ધાગુંજ સાફ છે ! ન્યાયની દૃષ્ટિએ એક બીજાના સલામસલામી ગુન્હા કબૂલ કરાય તો તો રસ્તો સાફ થઈ જાય !—પણ ધરતીમારમાં આગ ઉડશે—લડાઈ થશે—એ બ્હીકે વર કે વહુ જુવાનીની ગળ્લાપચ્ચીસીમાં કરેલી પોતપોતાની બદમાશી—કુમારાપણામાં કામદેવતા ન રોકી શકાય એવા વેગને લીધે થઈ ગયેલી ભયંકર મૂલો કામ કામને સલામસલામી કહેવાની હીમત કરતા નથી !—અને છતાં પણ માની દ્યો કે કામ સતા થઈ પોતે જુવાનીના જોમમાં કરેલી ભૂલો કહી પણ દેવતા સામાન્ય રીતે સરેરાસ મનુષ્યસ્વભાવ એવો છે કે જે એવી વાત શાન્તિથી સાંભળી—સહન કરવાની મ્હોટું મન રાખી ગળી જવાની કે માફ કરવાની શક્તિ નથી ધરાવતો !”

તહેણે બીજી દિશા તરફ ડગલાં ભરવાં માંડ્યાં—અને તે બોલ્યો,
 “સાચો મરદ તે છે—પ્રભુ થવાને લાયક પતિ તે છે—જે પોતાની
 પત્નીના ગુન્હાઓ ઉદાર મનથી માફ કરે છે—અને સાચી પત્ની
 ગૃહલક્ષ્મી પણ તેજ છે જે પતિની ભૂલોને—પતિના કલંકોને મ્હોટું
 મન રાખી ગણી જતી છે !—એક બીજાને મારી આપરીજ જોઈએ !—
 મહેં અસારસુધી આખી જીન્દગીમાં જે નથી કર્યું તે આજે કરી
 બતાવું !—શાસ્ત્રો તો કહે છે કે એક વખત પણ પરપુરુષનો સ્પર્શ
 થતાંજ સ્ત્રીના પતિવ્રતનો ભંગ થઈ જાય છે !—શાસ્ત્રો સાચાં છે
 કારણ એમણે મનુષ્યના જીવનને વધારે નક્કર બનાવવા નીતિનો
 માર્ગ બતાવ્યો છે—પણ હું હામાનો વિશાળ માર્ગ લેવા માંગુ છું !”

તે એક ઓરડાના દાર સહામે આવી ઉભો હતો તહેણે બારખાનું
 કહું બખડાવ્યું અને ટૂંકે કહ્યો, ‘ગરિમા !—ગરિમા !’

અન્ધ ઓરડામાંથી કાઢીએ જવાબ ન આપ્યો.

તેને થયું પત્ની રીસાઈ ગઈ !—એટલે આશ્વાસનભર્યો બીજો
 ટૂંકે કહ્યો, ‘ગરિમા !—મહેં તારી ભૂલ માફ કરી દીધી છે—બારણું
 ખોલ !—’

ઉદાર પતિને કાને પત્નીનો સ્વાસ સરખો ન સંભળાયો ! એટલે
 તે વધુ મૂંઝાયો અને ઓરડાની પાછળના જાળિયામાંથી ગરિમા થું
 કરે છે તે જોવાને અધીરા પગલે ઉપડી ગયો !

માની—માનભૂખી ગરિમા પોતાની ગમ્ભીર ભૂલ સહમજી શકી
 હતી !—તેને પતિને મ્હોટું બતાવતાં શરમ આવતી હતી !—

—કારણ એકજ પતિની હુંકારી બાથમાં ભરાઈ કે લપાઈ
 જવાનો—એકજ પ્રાણપતિના ખોળામાં સૂવાનો કે આજોટવાનો—
 એકજ હૃદયસ્વરના રંગવિલાસમાં રાચવાનો—આનન્દ માણવાનો જે
 આર્ચરમણીને જન્મસિદ્ધ અવિકાર મળ્યો છે તેને આવી ભૂલ થતાં—
 પતિને મ્હોટું બતાવતાં શરમજ આવે એ કુદરતોજ છે !

શરમ લેતે ન આવે જે વેશ્યા છે ! પ્રકાર જે-ધરગથ્યુ અને બળ્લર ! ધરગથ્યુ પતિ ઉપરાન્ત એક ઉપપતિ કરી બેસી રહે-અને બળ્લર તો હજારો મરદોની બાથમાં ચંપાય-જે નગરનારી કહેવાય-નિર્લજ્જ નફકટ ગણાય !

ગરિમા આર્યરમણી છે !

ઓચિન્તા ઉભા થયેલા ખરાબ એકાન્તના સંગેગોતે લીધેજ તે ઘડીબરતે માટે વિશ્વગુપ્ત પતિને જૂલી-પરપુરુષ હિમગિરિના પંજામાં ફસાઇ ગઇ !

વિશ્વગુપ્ત પાછળતે જાળિયે આવ્યો અને ગળિયા-સળિયા ઝાલી દોકિયું કરવા ઉપર ચડ્યો.

લેણે જોયું અને તે કમ્પી ઉઠ્યો !

તે દોડ્યો-કુહાડી લાવ્યો અને જાળિયાનું લાકડાંનું ચોકકું તે વડે ચીરી નાંખ્યું-જાળિયું હચમચાવી ખદાર / ખેંચી કાઢી આધું ઉસેટી દીધું—પોલી બાકાં જેવી બની ગયેલી બારીમાંથી તે ઝટ ઓરડામાં ફૂટી પડ્યો અને ગરિમાનાં ગળા પર હાથ નાંખ્યો,

“ગરિમા !-આટલું બધું ?-ફાંસો ખાવા તૈયાર થઇ ગઇ ?”
એમ બોલતાં બોલતાં બહાલસોયા પતિએ પત્નીના ગળામાંથી લૂગડાં તો ઘાસેલો ફાંસો કાઢી નાંખ્યો અને ખૂબ પ્રેમથી એક હાથે પત્નીને પોતાની પાસે ખેંચી ધીમેથી નરમ અવાજે બોલ્યો,

“તેં તને તારી જૂલ માફ કરી છે ! ગરિમા ! મહારી-ગરિમા ! આવ !” કહી વિશ્વગુપ્તે ગરિમાને બાથમાં દાખી લીધી.

બહાલસોયા ઉદાર પતિની પ્રેમાળ બાથમાં—પતિની છાતી પર માથું ચાંપી ગુન્હેગાર પત્ની-ગરિમા ઘૂસકે ઘૂસકે ચોધાર આંસુ સારતી હતી-વિશ્વગુપ્ત તેની ચોટલાની લટ પસવારતો બોલતો હતો,

“મહારી—રોધત ના ! છાતી રહે !”

પ્રકરણ ૧૭ મું.

વિલાસ અને વિનાશ !

રાજાઓ પણ આપણા જેવાજ માનવી છે ! આપણે જે આંખો છે-એમને કેં બોચીએ ત્રીજી આંખ નથી !—

—પણ સાચા રાજવીઓ—કે પછી પ્રજાના પ્રતિનિધિઓ રહે.—
એનાં હૃદયવાળાં હોય છે કે હૃદય-નોચનો બેઠે ભૂલી જઈને
આખા પ્રજાસંબંધ વિશ્વપ્રેમથી ભીની વિશાળ દષ્ટિથી પાળી શકે
છે-અને એના એજ રાજવીઓ સંકટની સલામે સંગઠિત પણ
બની શકે છે !

અનુભવ માત્રે જે હૃદય હોય છે !

—પણ સાધુસન્ન, યોગીઓ ઓલિયાઓ, પરમહંસો કે ગત
જન્મના યોગમુદ્ધ યોગીના જેવીજ નિર્મોહી ને નિર્જેષ વૃત્તિવાળા
સાચા રાજાઓ જ ન્તે હૃદયને જે હાથમાં રાખી શકે છે-વાપરી શકે
છે અનુભવી શકે છે !—

—પણ જ્યારે એ સર્વ મહાપુરુષો રાજાઓ વિપવવાસના બધાં
વિલાસના શાસ્ત્રમાં કાઈક દુર્ભાગી પણ સરકી પડે છે-લપસી પડે છે
કે ગરતી પડે છે-ત્યારે તે સામાન્ય મનીષ જની જાય છે એક

સુંદર, આતશય કામળ, સાગર જેવું વિશાળ હૃદય ગુમાવે છે-અને પ્રગ્નનો ટોટો પીસનાર-સિતમગર-નૃદમની આગ વરસાવનાર-સાંકડું, સ્વાર્થી અને શયતાન હૃદય કાયમ રહે છે—

—જેને ગરીબ દુઃખી પ્રગ્નનું લોહીજ ખોખે ખોખે પીવું ગમે છે !-એ હૃદય કેં પછી રાગનું હૃદયજ નથી હોતું-પણ શયતાનનું !

—સુખદુઃખના ખાડા-ટેકરાવાળા જીવનરૂપી હિમાલયની શોભા રૂપ પવિત્ર અને નિર્મળ પ્રાણુગંગાનો રમ્ય કિનારો ભૂલી જઈ-પછી એ રાજવી-શયતાનની આંખો વડે પોતાના જીવનનો માર્ગ કાપે છે-ભામટા યત્ની ખેડેલા ખાચલાઓને ભમાવવાનો સનાતન-કાલથી ધન્યો લેઈ ખેડેલો શયતાન-ભૂલેલાને વધુ ભૂલાવે છે-મોતની ખીણો ખતાવે છે-જરાક નીચા વળી ખીણુ જોવાને ડોકવા કહે છે અને લાગ જોઈ હડમેલો મારી તહેને હતો ન હતો કરી મૂકે છે !

—પારકાની બુદ્ધિથી જીવનશતરંજ પર મનનું મ્હોરું ગમે તેમ સ્વચ્છન્દથી ચલાવનાર-ઉપરના વર્ણનાં ચોકડાંમાં ઝરોઝર ઓડવાઈ રહે એવો-વર્તમાન પાટલીપુત્રનો રાજવી શકરાજ અત્યારે પોતાના પ્રધાન સાથે ખેસી પોતાનાજ મહાલયમાં એક વિલાસગાથા ઉપર વિવેચન ચલાવી રહ્યો છે.

વિવેચન તહેના પર વિજય મેળવે છે.

“અરણહત્ત ! માયાએ તો હદ કરી !”

“કેમ મહારાજ ! એમ કેમ ખોલો છો ?”

સો ઉંદર મારી ગિલ્લી પાટ ઉપર ખેડી હોય એવો ભાવ-

વિભાવથી વિમૂષિત પ્રધાને પ્રશ્ન કર્યો.

“વાર-પણ માયા શું વેશ્યા છે ?”

“તો ખીજું શું ?—”

“ખીજું શું એમ નહીં !—”

“તો કેં એને ગૃહલક્ષ્મી પણ કહેવાય વાર ?-વેશ્યા તે વેશ્યા

મહારાજ !”

“પણ મહને બહુ પજવી નાંખ્યો !”

“શું કહો છો મહારાજ ?”

“અરે—મહારો તો નાકે દમ ચાલી ગયો !”

“હી !—હી ! હી ! હી !—” કૃતિમ દાસ્ય કરતો કરતો અરુણદત્ત બોલ્યો, “આપ જેવા કામકલાચતુર નરને—જે છે તે—ગળે કે—આ તો મહારાજની શક્તિ—ચુક્તિ માટે મહને માન છે—હં—હં—ગળે કે હંકાવે એ હું માનીજ નથી શકતો !—અને તે પણ સિદ્ધ જેવા—કામશૂર શકરાજને ?—અહં !—હું માનુંજ નહીં !”

‘માન કે ન માન પણ મહને એ વેશ્યા તો નજ લાગી !’

“તો—?”

‘જગદમ્બાનો અવતાર !—’

“હી ! હી ! હી !—જગદમ્બા—”

“હસ નહીં !—સાંભળ,—મહેં એને જોઈ ત્યારે કામનો મહને કાલજવર ચ્હલ્યો—અને—અને—એના શરીરને સ્પર્શ કર્યો તે મહારાં રોમેરોમમાં આગના ભડકા ઉડ્યા !—અને—અને—”

‘અને શું પછી—?’

“કં નહીં !—” જરાક દાંતોને કચકચાવી—ઓઠોને ચપસાવી—કડક અને ફાટી આંખોથી પ્રધાન તરફ ઘડીકભર એટીટશ માંડી શકરાજ બોલ્યો.

જીવનભર સમયવર્તી અને સતત સાવધાન રહેનાર અરુણદત્ત પળને પારખી ગયો—કૃતિમ દયામણો ચ્હરો કર્યો—એ હાથ જોડ્યા—પછી ગદ્ગદ સાદે બોલ્યો,—

“મહારાજ—મહારાજ—મહને—”

‘બસ !—બહુ થયું—’ શકરાજનો પિત્તો ખસ્યો.

“પણ—પણ સેવકને—”

તિરસ્કાર અને ગુસ્સાથી ભારેલી કડક આંખોથી પ્રધાન તરફ જોતો-જરાક જરાક ગરદન હલાવતો શકરાજ બોલ્યો, “સેવક ?-ઉં-મહારી સ્થામે ઢોંગ ન કર !”

“ઢોંગ ?—”

“—ધૂર્ત !—બદમાશ !—સેતાન !—”

શકરાજના ગુસ્સાએ ગુણાકાર કર્યો.

“આ પાટલીપુત્રને માટે મ્હેં કાયા ઘસી નાંખી છે-કાળાના સફેદ થયે ગયા !” પ્રધાન પાસે ગમડાવી જવાખની રાહ જોવા લાગ્યો.

“કાણ કહે છે પાટલીપુત્રની સેવા કરતાં ત્હારા કાળાના સફેદ થયા છે ?—આવાં કાળાં કુકર્મો કરતાં કરતાં કાળાના સફેદ થયા છે—મરને હવે તું છેતરી શકનાર નથી !—કાલે રાત્રે ત્હેં મહારી-ત્હારા માલિકની મશ્કરી કરી છે ! ત્હનો બદલો ત્હને શું આપવો ત્હનો તો હું હજુ વિચાર કરી રહ્યો છું—”

“મહારાજ ! કાઈકે આપના કાન ભંભેર્યો છે !”

“મરને તું કાયા કાનનો કહે છે ખરું ને ?—”

“હું મહારાજને કશુંજ કહેતો નથી-ફક્ત એટલુંજ જણાવવા રજા લઉં છું કે મરને મશ્કરી પ્રિય નથી !—હું કાઈની પણ મશ્કરી કરતો નથી અને કાઈ મહારી કરે તો હું સહન પણ કરી શકતો નથી !”

“તો તું મહારી-માયાનો વાતમાં રસપૂર્વક ઉંકારા કેમ ભણ-તો’તો ?—કાલે રાત્રે મહારે મકાને માયાને નામે ભળતી સ્ત્રીને કાણે મોકલો હતી ?”

“મ્હેં !—”

“અસ થયું !—”

“તો આપ ન જ માનો જુદજ દરો તો મહારે કહેવું પણ શું ?”

“અરુણદત્ત !—હવે હું બદલાવા માંગું છું—મરને મહારી વિલાસિતા

જોડે હવે વેર આંધવાનું મન થયું છે-પરાધિનતા દાને કહેવાય તે પણ હું સહમજી ગયો છું-મહેં શું કયું છે અત્યારસુધી તે હું જાણું છું-અને પસ્તાઈ છું-હવે શું કરવું જોઈએ ત્હેનો વિચાર કરી રહ્યો છું!-મહેને છેતરનારાઓના હવે છક્કા છોડી નાંખવાનો મહેં દૃઢ નિશ્ચય કર્યો છે!”

“મહારાજ ! શાન્ત થાવ !-જ્યારે આપે મહારા સમક્ષ હૃદયજી ખોલ્યું છે-તો પછી મહારે મહારેં હૃદય આપનાથી સહેજ પણ છૂપાવવાની જરૂર જણાતી નથી !-હું કા તો રાતની આવતમાં આટલુંજ જાણું છું કે—”

“સાચે સાચું કહે-હું ત્હારો ગુન્ડો માફ—”

“પણ હું ગુન્ડેગારજ નથી !-ગુન્ડેગાર તો વળી ત્રીજીજ વ્યક્તિ છે.”

“તો ખોલ કાલે રાત્રે મહારા મહેલે આવનાર કુમારિકા કાણુ હતી?”

“જગદમ્યા !—”

“મહારેં કહેલું ન કહીશ !”

“પણ એ સિવાય રાતની આવનારી કુમારિકાને બીજી ઉપમા અપાય એવીજ નથી—!”

“તો મહેં એને જગદમ્યા તરિકે વળુંવી ત્યારે તું હત્યો કેમ ?”

“મહારાજ ! ભારતવર્ષના વિશાળ સામ્રાજ્યનું પ્રધાનપદ કરનારને અણિના અવસરે પોતાના માત્રિકનું એટલું પણ ખાણી માપવાનો અધિકાર ન હોય ?-આપને સીધું પૂછત તો આપ મહારા પર બીજે ભરાત-એટલે કળેકળે આપનેજ મુખે વાત જાણી લીધી-હવે હું વાતનો ભેદ કહું ?”

“હું !-કહો !-અત્યારસુધી તું-ના તૂંકારાથી મહારો ત્હારો તરફનો તિરસ્કાર દર્શાવ્યો હતો-હવે હું ‘ત્હમે’ કહીશ !”

“મહારાજ ! એક બાજુ છોડીદાર તિરસ્કાર અને બીજી બાજુ ચોપદાર અપમાન ત્હેની મધ્યમાં સત્તાનું સિંહાસન !”

“એ શું ?-ન સહમજીયું !”

“જગતમાં માનનીય પદવી ભોગવનારાઓનેજ અપમાનની અસિ પરથી અણીશુદ્ધ ચાલ્યા જવાનું નિમાયું હોય છે ! અપમાનની આતશબાજની વચ્ચેજ-કામઠીનાં બનાવેલાં ચોકકાંને ફરવું પડે છે-તે પણ પ્રમાણપુરઃસર-વેગથી અને શાન્તિ તથા ધૈર્ય-સ્થૈર્યથી !”

“વારૂ, પછી પેલી વાતનું શું ?”

“વાત જાણે એમ બની છે કે જેને મહારાજે માયા ધારી હતી તે માયા નહોતી !”

“તો—?”

“વિશ્વગુપ્તની દીકરી.”

“હું ?—”

‘સાક્ષાત્ જગદમ્યા જેવી ભગવતી !’

શકરાજનું હૃદય ભક્તિભાવથી ઘડીકભરને માટે ભરાઈ આવ્યું— તે આંખો બંધ કરી-અન્તરીક્ષ તરફ-જેડેલો હથેળી-નમસ્કાર ઉંચો કરી બોલ્યો, “ભગવતિ !-જગદમ્યા !-ત્યારા સ્પર્શમાત્રે હું પલટાઈ ગયો છું !” તહેણે આંખો ખોલી.

તે આગળ બોલ્યો, ‘વારૂ, પણ ત્યારા મહાલયે ભગવતીને મોકલી કાણે ?’

“સત્તાના લાભીએ !—”

“કાણે ? દિમગિરિએ ?—”

“ઉંહું ! દીકરીના આપે !” ભગવતીને મોકલનાર કાણુ છે તે અણગુદ્ધ જાણે છે-એણે ભાવિ લડતના ભાવિ વિજયને ધરાયજ અનુલક્ષીને-તાકીને મ્હોરે ગોઠવ્યું !

“કાણે વિશ્વગુપ્તે ?—”

“જી, મહારાજ !”

“તો અરુણદત્તજી ! એક વાત પૂછું ?-પૂછતાં ઘણીજ શરમ આવે છે !”

“શરમાય ને કરમાય-મહારાજ !”

“તો અત્યારસુધી મહેં જે ઉપહાર ભોગવ્યા તે-તે—”

“હું આપને સંપૂર્ણ રીતે સ્હમજી ગયો છું !-પણ-મહતે પણ રપટ કહેતાં આપની પેઠેજ શરમ આવે છે—”

“પણ મહતે જાણ્યા વિના એન નહીં પડે !”

“તો-તો જાણે કે-મહારાજ ! એ ઉપહાર નહોતા !-પ્રજ્ઞનીજ મા-દાકરીઓ આપને ચરણે ધરવામાં આવતી હતી !”

“પણ તો મહતે તો એમ કહેવામાં આવતું કે આ રૂપરત્નો મહારાજને મટેજ ખાસ પરદેશથી ખરીદવામાં આવ્યાં છે !”

“માથું કાને વ્હાલું ન હોય મહારાજ ?”

“તો શું માથાંની બહીકે મહતે પ્રજ્ઞની મા-દાકરીની આગર લૂંટવા દીધી ?—ત્હમે તો કહો છો પાટલીપુત્રનો અમે ઉત્કર્ષ કરવાના છીએ-અને તે માલિકને આટલા અન્ધારામાં ગખી ?-હું ત્હમને પૂછું છું-ત્હમે મહતે એ વિલાસની વાટે વંદી જતાં કેમ ન રોક્યો ?-એમ ક્યું હોત તો પ્રધાન તરિકે ત્હમે આજે દીપો છો તેથી પણ વધુ ઉજળા લાગત !”

સાથ ગૂંચવાયો !—

પ્રધાન કેંક ઘડીને જવાગ આવે તે પહેલાં તો ત્હણે સ્હામેથી મહારાજના સાળા હિમગિરિને આવતોન્નેયો —

મહારાજ પણ બોલ્યા, ‘હમણાં વાત અન્ધ રાખજો !’

પ્રકરણ ૧૮ મું.

પંડિતપુરી અને ધર્મસંધ

ત્રીજી વ્યક્તિનું આવવું પ્રધાનને બાણજ ગમ્યું—એટલે બનેલી સાળાનો સત્કાર કરે તે પહેલાં પ્રધાનજીએજ કહ્યું “ઓહોહો !—પધારો !—પધારો !—પધારો !—હિમગિરિજી !—અત્યારે રાત પડવા આવી ત્યારે ક્યાંથી વાર ?”

ગિરિજા બાપા હિમગિરિએ પ્રત્યુત્તર દીધો, “મહેને કહેતાં જરા સંકાય થાત—પણ આપેજ પ્રેમ કર્યો એ ઠીક થયું—હું વિશ્વગુપ્તને ત્યાંથી આવું છું.” એટલુંજ બોલી—હિમગિરિએ મુખાકૃતિ વધુ ગમ્ભીર કરી—હોક લપટપાવવા માંડ્યા.

પ્રધાને હિમગિરિની સાથે પ્રેમમાત્રા શરૂ કરી તે વાત—શકરાજ મહારાજને પણ એક દિસાએ તો ગમીજ ગઈ કારણ તે સ્વીયજને—સગાંસમ્બંધીઓ સાથે નિકટ પરિચયમાં આવવાની ટેવનો વિરોધી હતો—અને વળી તહેમાંય હિમગિરિ તો ઈરીનો બાપ—ટૂંકમાં હિમગિરિથી શકરાજ બેઠાએ તે કરતાંય વધુ દૂર રહેતો હતો.

—છતાં વિશ્વગુપ્તનું નામ શ્રવણ કરતાંજ બનેલીને સાળાને તરીકે જોવાનું જરાક મન થઈ આવ્યું—તેણે પૂછ્યું “હિમગિરિજી !

વિશ્વગુપ્તને અને આપને હીક બન્ધબેસ્તી આવી ગઈ છે !”

“મહારાજની વ્યવસ્થાજ એવી છે એટલે બીજું થાયે શું ? —”

‘તલમને ફાવે તો છે ના ?’

‘બદમાશોનાજ મકમાં સાધુઓને ઉતારો આપ્યો હોય પછી બિચારા સાધુઓને ફાવે કે ન ફાવે—પણ તહેજે તો પોતાના કામ પૂરતું ફવડાવ્યેજ છૂટકા !—મહારાજ અમારી આવી વિધિ છે !’ આટલું બોલી હિમગિરિએ મ્હોટું દયામાગું કરી દીધું—કારણ ભાઈશ્રીને વિશ્વગુપ્તની વિરુદ્ધમાં વાતો કરવી હતી—તરી બાજુ બિચારવી હતી.

પ્રાણજીએ સાળા—બતેવી કરતાંય વધુ ગામ્બીર વારણ કરી વાતને વચમાંથીજ ઉંચડી લીધી

“મૂળમાં વાત એમ છે મહારાજ !—કે પેંડો માણસ બાજુગર છે—બેલાડી છે ત્યારે આપણા હિમગિરિજ બિચારા સીવા સાદા માણસ છે !’ તરતજ તહેજે હિમગિરિ તરફ ગર્જન ફેરવી અને કહ્યું. “જે જે વાત બની હોય તે કલો-કરવાની જરૂર નથી !”

“અરજુદત્ત ! હું કરતોજ નથી ! ધારું તો એવાં મગતરાંઓને તો પગ નીચે કચરી નાંખું !—નામનિશાન ભૂંસી નાંખું !—પણ જવાદો—એવું નથી કરતો એમાંજ સાર છે !—જતાંય દૂકમાં મહારાજને એક વાત કહી દઉં—વિશ્વગુપ્તની સાથે હવે મ્હારે નહીં બને—બન્યું ત્યાંસુધી બહુ બતાવી રાખી—હવે નહીં !—”

અરજુદત્તે શાન્તિ અને સન્તોષનો શ્વાસ મૂક્યો કારણ તહેને બેઠતું અને ગમતું તેવુંજ ફેંક બની રહ્યું હતું—એવા તહેને આંઠા ભાસ થવા લાગ્યો.

“પણ બન્યું છે શું ? અમને તો કંડો જરા ?” શકરાજે વાતનું મૂળ જાણવાની આતુરતા દર્શાવી.

‘વાત જાણે એમ બની ગઈ કે હું એની ગેરહાજરીમાં એને

ત્યાં મળવા ગયો—અને-અને-થોડીકવારમાં તો એ આવી પણ પહોંચ્યો—અને-અને-જાણે જે છે તે એની ગરિમા—મહારાજને કહું જે એ એની કામળગારી સ્ત્રીનું નામ છે—તહેણે-તહેણે મહારા પર આળ મહાવ્યું !—”

“તહારા જેવા સીધા સાદા સાધુપુરુષ પર ?” પ્રધાને ખીલેલા ક્ષત્રિયને વધુ ખીલવવાને વક્રોક્તિનો માર્ગ લીધો.

“હા—હા—મહારા પર—મહતે આખું પાટલીપુત્ર ઝોળાએ છે—અને મહારાજ ! એને ?—આ એકલા પ્રધાનજીજી પિજાને છે !”

“હવે ભગવતીની વાતનો આંકડો જરૂરે મહારાજને—” પ્રધાને વીંતલી વાતને પાકી કરવા મહારાજને યાદ આપી.

“હા—હા, એ પણ દીક યાદ કર્યું ! એમાં પણ દાળમાં જ કાળું છે મહારાજ !” હિમગિરિને મહારાજના—ખીગતની જ વાતો સાંભળી માની લેવાની ફટવવાળા મગજ પર એક નવા ખીલો ડોકી વાત દસાવવાને દીક વાગ મળી ગયો—તહેણે વાતને આગળ એવવા માંડી, “મહારાજને એના સત્તાલોભની ખગર રી !—મધરાતે ચોરની માફક ઘૂસી જઈ પ્રધાનજીની પણ ગળચી દાળી આવ્યો—તો—અને—”

“અને શું ?—હું જ કહું છું—હિમગિરિ ત્યાં નહોતા !—એટલે ગિચારા આખી વાત શું જતણે વાડ ?—એ તો જો મહારો ભત્રીજો વેળાસર નાંધી પહોંચ્યો હોત તો મહારાજને અરણ્યત્તની કીન્દગી માટે સદાને માટે જ હાથ ધોઈ નાંખવા પડ્યા હોત !—અને એની દીકરીને મહારાજની પાસે એજેજ મોકલી આપેલી—તે પણ એક મહાન સ્વાર્થસાધનની દષ્ટિથી !—”

“અને—અને મહારી અસહ વાત તો અધૂરીજ રહી ગઈ—”

—ગળચી દસાવવાના પ્રસંગમાં હિમગિરિ નહોતો એ તૂકકે હિમગિરિને ગમી ગયો અને તહેણે બોળાને તો એમજ લાગ્યું કે—

જાણે પ્રધાનજીએ મહારાજની સમક્ષ તહેણે કરેલો એક મ્હોટો ગુન્હો છૂપાવી તહેનું આખાદ રક્ષણ કરી લીધું છે.

—અને પ્રધાનને થયું કે આ ભડભડિયાએ જુદાગાને પસાર થઇ જવા દેવામાં આનાકાની ન કરી એ પોતાની મુત્સદ્દીગીરીની એક અચૂક જીત જ થઇ છે !

—અને શકરાજની નજરે શક-સામ્રાજ્યની ઇમારતના પાયા હચમચી ઉઠેલા જોયા—તહેતા આખા શરીરમાં ઝડપથી એક કમ્પારી વધ્ધરી-પસાર થઇ ગઇ !

—અને પ્રધાન સહસા બોલ્યો,—

“મહારાજને અસુખ —”

“હું-અસુખ તો નહીં પણ સુખ ક્યાં છે તે અમે શોધવા નીકળી પડ્યા’તા-વાર. લિમગિર ! ત્હમારી અધૂરી વાત કહી નાંખો-પછી અમારે ખીજાં કામો આટોપવાનાં છે તે—”

“હં-પછી તો મહારાજને વિદિત થાય જે વિશ્વગુપ્તે મહારા પર ખન્ઝરથી-”

“ધા ?-ધા ક્યો ?” આખી વાતનું કુતૂહલ પ્રધાનજીની આંખમાં જ જાણે ઉભરાઇ આવ્યું.

“જી-આ રહ્યું તે હથિયાર !” એમ કહી લિમગિરિએ આસનોની મધ્યમાં પડેલા એક તામ્ર-ગાજડ પર શસ્ત્ર રજૂ પણ કરી દીધું અને આગળ બોલવા માંડ્યું, “એ તો મ્હેં બખ્તર ન પહેયું” હોત તો મહારા એ ઓચિન્તા ધાથી રામજ રમી જાત !—અને તે પણ ભણું થજો પેલા કર્ણપિશાચિયા જોશીનું કે એણે મ્હને પાંચ દિવસ આગમચજ ચેતાવી દીધો-કે બખ્તર પહેરી ફરજો-પાંચમે દિવસે આફત ઉતરશે-હતા ન હતા થઇ જશે !-”

“અને ખીજી વાત મહારાજને નહીં બખ્તર હોય ?—અને કહે

પણ કાણુ ?—” પ્રધાનશ્રીએ એક નવીન જ સમાચાર સંભળાવવાની તૈયારી કરી—

—તેજ પળે કક્ષની પાછળની ઝારીએ કાપકે ડોકિયું કર્યું—
એક ચિરચો પત્થર નાંખ્યો—અને ડોકું અદૃશ્ય થઈ ગયું. પ્રધાનશ્રી
જોવાને ઉઠ્યા તો ખરા પણ જીલે મ્હોઢે પાછા ફર્યા.

ત્હેણે કહેવાની વાત પડતી મૂકી-પાછલી ઝારિયેથી ફેંકાયલો
પત્થર ઉંચકી લીધો-પત્થરને એક તાડપત્ર વીંટલું હતું-સાચીને તે
ત્હેણે ઉકેલ્યું-અક્ષરો પર ઉડતી નજર કરી લીધી.

અધીર મને અને નયને શકરાજે પૂછ્યું, “અરણુદત્ત શું છે એ ?”

“હું મહારાજને કહેવા જતાં તો એવોજ એકાદ સન્દેશો તાડપત્ર
કહે છે.”

“શું ?—”

“વિશ્વગુપ્તની પેલાં વાત કહું પછી—”

“ઉંડું-પેંહલી આ વાત કહો !”

“મહારાજને જી ન કરવા વિનંતિ છે કારણ આ વાતને અને
મહારી વિશ્વગુપ્તની વાતને કેંક સમ્યન્ધ છે !”

“શું ?”

“ગંગાને સ્થામે કાંઠે એક સંઘ છે !”

“મૌદ્ધોનો ?”

“પેંહલી દ્રષ્ટિએ એમજ લાગે !”

“પેંહલી કચી ને ખીજ કચી ?”

“એનું નામ ધર્મસંઘ છે !”

શકરાજને સહમજ ન પડી એટલે ત્હેણે ફક્ત ઉંકારા જ બાણી
શાન્તિથી વાત સાંભળવા માંડી.

“ઉં—પછી ?”

“વિશ્વગુપ્ત એને મદદ કરે છે.”

“પણ ધર્મસંઘને કાળુ મદદ ન કરે?”

“મહારાજ ! નામ છે ધર્મસંઘ—પણુ—”

‘પણુ—?’

“પણુ અન્દર શયતાનો વસે છે !”

“શયતાનો ?—”

“પાટલીપુત્રના માથાંફરેલ જુવાનો !”

શકરાજના મહાત્રયના કક્ષમાં આ વાત ચાલતી હતી જે સમયે—
તે જ સમયે સન્ત્રીની મિત્રાવટ અને સન્ધિથી એવો જ એક પાટલી-
પુત્રનો માથાંફરેલ જુવાન શસ્ત્રાગારની દીવાલો પર લટકતી તસ્વારો
સાથે કૈંક અટક્યાળું કરી રહ્યો હતો અને પૂંછી રહ્યો હતો.

“તલને ચોકકસ ખગર છે કે આ તસ્વારો મહારાજના શરીર-
રક્ષક સૈનિકાનીજ છે ?”

“અનન્તને ખોટું કહી મદાર માથું ધડ પર શી રીતે સલામત
રાખી શકું ?”

“વાર ત્યારે—” એમ ખોલતાં ખોલતાં ત્વેણે અગાજ ન થાય
તેમ મ્યાનમાંથી તસ્વારો ખેંચી લીધી અને બીજી નવીન દરેક મ્યાનમાં
પરોવી દીધી.

સન્ત્રીએ સહજ કુતૂહલ ખાતર પૂછ્યું,

‘પણુ અનન્ત ! આજે દંગલ શું છે ?’

‘ધર્મસંઘના આચાર્યની મના છે—ફક્ત સોંપેલું કામ કરી પાછા
ફરવાની સૂચના છે !—લે—ત્યારે હું જાઉં છું—પણુ જોજો વાત ન ફૂટે !”

“અનન્ત ! હું ધર્મસંઘનો પ્રતિજાપદ્ધ સૈનિક છું !—શુખે સિધાવો !”

યુવકની વાત સાંભળવા જેવી હતી —

—અને અરૂણહત પાળુ મહારાજને સાંભળીને થાદ રાખવા જેવું—

સચેત થઈ રહેવા જેવું કૈંક કહી રહ્યો છે, - એમ પોતે માની રહ્યો છે !

‘ મહારાજ ! પાટલીપુત્રના જુવાનો હમણાં હમણાં બહુ જ બહેંક્યા છે - શકરાજના રામરાજની નિન્દા કરવી એ તે નકટાઓનું કામ છે - મહારાજની સત્તને ઉથલાવી પાડવાનો આ બધો સરંજામ છે - વિશ્વગુપ્ત આવા ભામટાઓને પૈસાની છૂટે હાથે મદદ કરે છે - શું કરે ? - જો મહારાજ ચાલતું હોય તો એવા રાજદ્રોહીઓને - ”

શકરાજ વિશ્વે અને ગજે, -

“ચાલતું શું હોય ? - ગરદન મારો - એને જીવતો સળગાવી મૂકો ! - અરુણદત્ત ! - હિમગિરિ ! વિશ્વગુપ્ત જીવતો પાટલીપુત્રમાંથી ન્હાસી છૂટશે તો તે બદલ ત્હમારાં બંનેનાં માથાં ધડ પરથી ઉતારી લેવામાં આવશે ! ”

“મહારાજ ! - ”

“મહારાજ ? નહીં ! - ત્હમે હવે સચેત બનો ! - નહીંતર પ્રધાનગીરી પર પાણી ફરી વળશે ! હં - નાર, આ તાડપત્રમાં શું છે ? ”

“તાડપત્રમાં - તાડપત્ર - પત્રમાં - ”

“પત્ર - પત્ર શું કરે છે ? ” -

“મહારાજ ! મહારી અવસ્થા તરફ તો - ”

“અવસ્થા અને અનુભવ તરફ તો નજર કરીને પ્રધાનગીરી સોંપી છે - સામ્રાજ્યવલ્લભીને હાનિ પહોંચાડનારા - માથું ઉંચકનારા માતેલા સાંઢોને નાથી દો - પ્રેમ એ પ્રજાપાલનનું શસ્ત્ર છે - અને પ્રજા કુપ્રજા - નફરત બની સામ્રાજ્ય રહામે માથું ઉંચકે - ત્યારે ત્હને કચડી નાંખવાનું - સીધી કરવાનું સાધન, શસ્ત્ર - અસ્ત્ર ત્રાસ છે ! ”

જીવનમાં - પ્રધાનગીરીના ગાળામાં - અરુણદત્તે શકરાજને આજે પહેલીજવાર ત્રાસતરસ્યા ક્ષત્રિય તરીકે નિહાળ્યો - વિલાસી છતાં વિચ-

ક્ષણ અને મુત્સદી અરુણદત્તને સ્થામેની ખારીના અન્તરિક્ષમાં નામના જ પરમભદ્રાર્ક શકાદિત્યની સત્તાનો કાળિયો કરી જવા—હાથમાં કાલદણ્ડ લેઈ ઉભેલો શંકર-ગણ-પતિ ભેરવ જણાયો અને ત્હેને જરાક અડખડિયું આવ્યું—પણ કાયાને રિથર કરી સંભાળી લીધી.

“શકમણિ !—”

‘હિંદુ-શકમણિ અમે નહીં-શકમણિ તો તક્ષશિલામાં બેઠો છે—હં-તાડપત્ર શું કહે છે ?—સન્દેશો કહેવામાં આવેલી વાર શી ?’

તક્ષશિલા નામ શકરાજના મુખમાંથી બહાર સરતાં જ અરુણદત્ત ના પેટમાં કકડતું તેલ રેડાયું ! કારણ—

“સન્દેશો પણ તક્ષશિલાનો—”

“શું તક્ષશિલામાં કેં અનિષ્ટ બતાવ બન્યો છે ?—”

“જી-મહાક્ષત્રપ-મહાકુમારને—”

સર્વ હિમત ભેગી કરી ઝપઝપ અરુણદત્ત તાડપત્રનો સન્દેશો વાંચવા મંડ્યો,—

“આ સન્દેશાથી અમે શકસત્તાના કર્તાદર્તાને ખબર આપીએ છીએ કે—”

સન્દેશો વંચાર્થ રહ્યો છે એટલામાં બે દૂતોએ ક્ષણમાં પ્રવેશ કર્યો અને સામરિક અભિવાદન કર્યું. શકરાજની ત્હેમના તરફ નજર ખેંચાઈ.

“ક્યાંથી આવો છો ?”

પ્રધાન વચમાંજ બોલી ઉઠ્યો “ગુપ્તચર! ખાતાંના દૂતો છે !—”

બોલતા અરુણદત્તને વચમાંથીજ કાપી નાંખી શકરાજે જરાક ઝાંસિયું-ઝાસિયું કરી કહ્યું, “ત્હમે ન બોલો !—હું ત્હમને નથી પૂછતો !—એમનેજ કહેવા દો !”

“અમે દૂતો છીએ !—”

“એ તો જાણ્યું—પછી ?”

“પંડિતપુરીમાં—”

“પંડિતપુરી ક્યા ?” શકરાજે અરુણદત્ત તરફ જોયું.

“મહારાજ ! બામણાઓએ એમની વિદ્વાતાનું પ્રદર્શન કરાવવા એ નામ રાખ્યું છે—આફી તો આખું પાટલીનગર એને કંગાલપુરી કહે છે—”

“હાં—પછી ?—”

“પંડિતપુરી —”

“પંડિતપુરી નહીં—કંગાલપુરી કહે !-રાજદ્રોહી પંડિતોને પંડિત કહેવા કરતાં કંગાલ કહેવા વધારે ઠીક છે—હાં—”

“કંગાલપુરીમાં બ્રાહ્મણો યજ્ઞ કરે છે—”

“અરુણદત્ત ! અમારા રાજ્યમાં યજ્ઞની મનાઈ નહેતી કરી ?”

“કરી’તી નહેંજ હંદેશ પિટાબો’તો કે—”

“કે કરી વાત નકામી લાગાવો ના !-પણ તો પછી આ બ્રાહ્મણો યજ્ઞ કરેજ કેવી રીતે ?”

“મહારાજ !—”

“નહીં કશું નહીં !—એમના ફરેલા મગજને દંડુક્રિયાના મારથી ઠેકાણે લાવો—આવી અવ્યવસ્થા અમે નહીં ચલાવી શકીએ—હાં—પછી ?”

હૃતે જોસવા માંડ્યું.

“પ્રધાનજના દીકરા કાલિદત્તજી અને પરમેશ્વર કવિ એમને યજ્ઞ ન કરવાનું અને બંધ કરવાનું કહેવા ગયા—પણ હું રહ્યો એટલે માનેજ શેના ?—એમણે તો હિસ્કરાઈ જમ-માર મારી કાલિદત્તજી તથા પરમેશ્વર કવિનો ખોરફટો કરી નાંખ્યો !”

શકરાજની નજર હિમગિરિ ઉપર પડી,—

“હિમગિરિ ! તુમે ઉઠો—સો બસો ઘોડેસ્વારો લેઈ ત્યાં પહોંચી જાવ—અને અમારી તુમને કુત્ર સત્તા છે—તુમને જરૂર જણાય તે માર્ગ લેજો—જાવ, જલ્દી જાવ !”

‘આ ચાલ્યો મહારાજ !—’ કહી સામરિક અભિવાદન કરી હિમગિરિએ વિદાય લીધી.

પ્રકરણ ૧૯ મું.

તક્ષશિલા અને મહાકુમાર.

—અને બીજા દૂત તરફ નજર કરી મહારાજે પૂછ્યું, “તું શું ખબર લાવ્યો છે ?”

“ચન્દ્રગુપ્તનો પત્તો નથી !”

“અમે કહિયે છીએ હજુ એ ગયો નથી !—તકેદારી રાખજો—બળવાખોરનું બીજ છે !—મળે તો જીતે પકડજો—એના આપનું માથું પડાવી લેજો—વાર, જાત્ર—”

સામરિક અભિવાદન કરી દૂતો ગયા—અને શકરાજે પ્રધાન તથા તાડપત્ર પર પાછી આંખ ઠેરવીને પૂછ્યું,—

“વાર,—તાડપત્રનો સન્દેશો જલ્દી કહો !—”

“મહારાજ ! તાડપત્રમાં મહાક્ષત્રપ—રાજકુમારને ધમકી આપી છે—”

“કુ—”

“જો તક્ષશિલાની આજુબાજુની દુષ્કાળથી પીડાતી એકૂતપ્રજાને રાજબંક માફ નહીં કરવામાં આવે તો ત્હેનું પરિણામ વિપરીત આવશે—”

“એટલે ?—”

‘એટલે-એટલે એટ-લે બ-બળવો કરશે ખેડૂતો-પણ—”

આગળ બોલ !! પ્રધાનને વચમાંજ ખાળી શકરાજે કહ્યું

“અરજીદાર ! પણ-બણ રહેવા દો !—વારૂ, અને આ ધમકી આપનાર મુવા છે કાણ ?”

“પે—પેલો ધર્મસંધ !”

“હં-ધર્મસંધ આવું કામ કરે છે ?”

‘મહારાજ ! નામ ધર્મસંધ અને કામ સીધી ને સરળ ચાલતી રાજસત્તામાં બોળી પ્રજાને ઉશ્કેરી બખેડા, ટંટા, ફિસાદ ને બળવા બગાડવાનું કરે છે !”

“એ સંતાનસંધનું સ્થાન ક્યાં આવ્યું ?”

“તે શોધવાનો પ્રયાસ દસ વર્ષથી ચાલે છે-ગંગાને સ્વામી કાંઠે છે-પણ સ્થાનનો પત્તો નથી !”

‘હં-ત્કમે નમાલાઓ હજુ તહેનો પત્તો નથી મેળવી શક્યા ?—” શકરાજ ફરી ખિન્નવાદ ગયો.

—પણ એટલામાં પ્રધાનનીજ જાણે બહારે ન ચઢતો હોય તેમ એક દૂતે પ્રવેશ કર્યો-મહારાજને સામરિક અભિવાદન કર્યું-અને કમ્મરની ભેટમાંથી એક વાંસની જૂગળી કાઢી-મહારાજના સમક્ષ પડેલા બાજક ઉપર મૂકી દીધી-શકરાજે તહેના તરફ જોયું અને પૂછ્યું,

“ક્યાંથી આવે છે ?”

‘તક્ષશિલાથી મહારાજ !”

‘તક્ષશિલાની આજુબાજુ પરિસ્થિતિ કેવી છે ?”

“મહારાજ ! હું મહાક્ષત્રપનો સન્દેશો લેઈ નીકળ્યો ત્યારે સન્તોષજનક ન હતી અને—”

‘અને શું ?-જાહેરી કહે !”

“તક્ષશિલામાંજ બળવો ફાટી નીકળ્યો છે—મહાકુમારે પાડવેના સન્દેશામાં સવિસ્તર ખીનાતું બ્યાન કરેલું છે મહારાજ !” આટલું બોલી સન્દેશવાહક દૂત અદ્યવાળી શાન્તિથી ઉભો.

શકરાજે ભવાં સંકુચિત કરી પ્રધાન તરફ જોયું અને સત્તાવાહી અવાજે આજ્ઞા કરી

“અરુણદત્ત !—”

મહારાજે પ્રધાનને સંબોધન કર્યું તે પછે તે વળી ક્રાંત ગહન વિચારવંશમાં દૂર દૂર ખેંચાઈ રહ્યો હતો—તે સહસા નિદ્રામાંથી સંજાળો જાગતો હોય તેમ ચોક્યો અને સહસા અતિવિનય અને આર્દ્રતાભરી-દયામણું સ્મિત કરતી આંખો-શકરાજ તરફ ફેરવી હાથ જોડી બોલ્યો,—

“મહારાજ !—”

“અરે, ખરે અણીને અવસરે ત્હમારું મર્કટ મન ક્યાં રખડવા નીસરી પડે છે તે અમને નથી સહમજાતું ?”

“હું પણ એજ વિચાર કરી રહ્યો હતો !”

“શું વિચાર ?”

“તક્ષશિલાના આજુબાજુના પ્રદેશ વિષે શી વ્યવસ્થા કરવી તે બાબતનો—”

“અરે, તલ તક્ષશિલામાંજ બળવો થયો છે એમ આ દૂત કહે છે—ત્હમે હવે ચિત્તભ્રમ ન બનો !—વૃદ્ધાવસ્થાથી ભાંગી ગયેલી કમ્બર ઉપર પણ હું ત્હમને તદ્વાર બંધાવીશ !—ત્યારેજ ત્હમારી સેવા સંપૂર્ણ થઈ ગણાશે—સહમજા ?—શું સહમજા ?—”

“તદ્વાર બંધાવીશ—”

“બંધાવીશ શું ?—કહેા કે બાંધીશ !”

“બાંધીશ—બાંધીશ—મહારાજ !—અને અણીને અવસરે બતાવીશ

કે અરુણદત્ત પણ માથું આપી સામ્રાજ્યની સેવા કરી શકે છે !”

‘વારુ, નાનિકા જોલો તે સન્દેશો વાંચો !’

પ્રધાને આજ્ઞા થતાં ઝટ બાજઠ પર પડેલી વાંસની નળી ઉઠાવી લીધી જોલી અને તેમાંથી સન્દેશો પાઠવતું તાડપત્ર બહાર કાઢ્યું—અક્ષરો પર ઝડપથી તે આંખ ફેરવી ગયો—અન્દરના સન્દેશાના શબ્દો વાંચી ત્હેનાં ગાત્રો શિથિલ થઇ ગયાં—અત્યારે ઘડીઘડી ખોવાઇ જવાને ખેડેલાં સાન-ભાનનો સહજ ચમકારો થતાંજ તે પાછો સ્વસ્થ બની ગયો—અને જરાક અવસ્થાને અંગે-છાતીની કમજોરીને લીધે ગળામાં બાઝતી કફની ખખરી-ખૂંખારી-ગળું સાફ કરી ખોલ્યો,

‘મહારાજ ! સન્દેશામાં કુમાર મહાક્ષત્રપ લખે છે કે તક્ષશિલામાં—તક્ષશિલા વિશ્વવિદ્યાલયના વિદ્યાર્થીઓએ તક્ષશિલાની પ્રજાને ઉશ્કેરી મંડોટો બળવો જગાડ્યો છે—તે ઉપરાન્ત એ રાજદ્રોહી જુવાનોએ તક્ષશિલાની આજુબાજુ—અ સિકાની, અન્દ્રભાગા, વિતમ્તા, ઐરાવતી, વિપાશા અને શતદ્રૂને કાંઠે વસતી પ્રજાને પણ ઉશ્કેરી છે—પ્રજાએ બળવો કર્યો છે—બળવામાં વધારે સંખ્યામાં ભાગ લેનારા ખેડૂતો અને ગુલામો છે—મહત્તે બરોબર ખબર નથી પણ લોકવાયકા કહે છે કે ઉશ્કેરાયેલી પ્રજાએ રાજ્યની માલિકાનાં ઘણાં મકાનોને આગ લગાડી છે—અને સાંભળવા પ્રમાણે ત્યાંના વિષયપતિ શક્રસેનનો શિરચ્છેદ કર્યો છે !—”

“જોયું તે અરુણદત્ત ?—”

“શું મહારાજ ?—”

‘શક્રસેન ખોડકાની દશા ? અમે ના કહેતા’ત’ કે સત્તાનું સૂઝાન ચલાવવામાં ખોડકાઓએ માથું ન મારવું જોઇએ—પણ એ તો ધર્મ-પ્રચારની ધેવણા એને ત્યાં જોયી ગઇ !’

“અને મહારાજ ! એવીજ એક બીજી વ્યક્તિ પાટલીપુત્રમાં

પોતાની સત્તાની સોટી ચલાવી રહી છે !”

“પાટલીપુત્રમાં કાણ છે વળી એવો—સત્તાની ઉપરવટ જનાર ?—”

“બુદ્ધમંદિર મહારાજને જોયું હશે ?”

“જોયું—બુદ્ધજયન્તી નિમિત્તે દર્શનાર્થે ગયા હતા ! પાટલીપુત્રના ઉત્તર સીમાડે આવ્યું છે !”

“બરોબર—એજ—એજ—ત્યાંથી બે કાશ દૂર કપોતિક સંધારામ આવેલ છે—તેના મહાસંઘસ્થવિર બુદ્ધઘોષ—”

“અરુણદત્ત ! આજે આખા પાટલીપુત્રમાં તો શું પણ સારાય મગધમાં એના સરખો સાધુપુરુષ મળવો મુશ્કેલ છે !”

વિચક્ષણ અરુણદત્તે જોયું કે જેને માટે પોતે બસાતું બોલવાની તૈયારી કરી રહ્યો છે તેને માટે તો મહારાજને હેડે અસીમ માન અને સદ્ભાવ વસી રહ્યાં છે—તેણે વાત ફેરવી—

“મહારાજનું કહેવું મથાયોગ્યજ છે !—પરન્તુ ધર્માચાર્યો વા તો ધર્મ તરફના અટલ અનુરાગી યોગીપુરુષોએ રાજનીતિમાં માથું નજ મારવું જોઈએ !”

“એમ કેમ ?”

‘મહારાજ !—નથી તો તેઓ ધર્મને ધારી કે ઉદ્ધારી શક્તા—નથી તો તેઓ રાજસત્તા સંરક્ષો વા યોગ્ય માર્ગે દોરી શક્તા—અને એવા માણસોને મહાધર્માધ્યક્ષ-પ્રધાન ન્યાયાધીશનું કર્તવ્ય સોંપવામાં આવે તો તેનું શું શુભ પરિણામ આવે ?—બુદ્ધધર્માવલમ્બીને પૂરો ન્યાય અને જાણે કે—અન્યધર્માવલમ્બીને અધૂરો—કહો ને કે નહીંજ જેવો ન્યાય મળે !—પછી મહારાજ ! પ્રજામાં અસન્તોષ ફેલાય નહીં તો બીજું થાય પણ શું ?”

“મહાધર્માધ્યક્ષ સંઘસ્થવિર બુદ્ધઘોષને ઉદ્દેશી આ બધું પ્રવચન કરે છે ?”

‘હા-મહારાજ ! આ તો વાતમાંથી વાત યાદ આવતાં બોલાઈ જવાયું-પણ આપ રાત્રિધિરાજ જાણો છો કે અત્યારસુધી અરજીદત્તે સત્યનાજ પદલાંમાં પગલું માંડ્યું છે !’

“કેં એમની વિરક્તિનું પ્રમાણપત્ર આપી શકે છે ? અમને મહોંદાની લખાડ વાતો માન્ય કરી લેવાનો શોખ નથી એ ત્હમે યરો-બર જાણતા હો એમ નથી લાગતું ?”

“હીક મહારાજ !-પ્રમાણપત્ર આપું !”

“જુઓ સંઘસ્થવિરની સલામે બાથ બીડો છો એ બૂલી ન જશો !”

‘મહારે ક્યાં સંઘસ્થવિરનું સિંહાસન છીનવી લેવું છે કે હું ડર મહારાજ !-કંગાલપુરીના બ્રાહ્મણોએ મહારાજના હઠેરાની આજ્ઞા ઉપરાન્ત જઈ આ યજ્ઞ કર્યો અને રાગખાળ મચાવ્યું ત્હને બેદ જાણો છો મહારાજ ?’

“રાજદ્રોહીનાં અધ્યાંય કામો બેદ ભરેલાંજ હોય છે ! એમાં નવું શું કહ્યું !—”

“નવું એ કે કપોતિક સંધારામના કેટલાક સાધુઓએ મહીના ઉપર-બુધ્ધમંદિર આગળ આવેલા અશોકચોકની પાછળના તળાવ ઉપર એક ન્હાનું ધીંગાણું મચાવ્યું હતું—જેનો મનમાનીતો ધાર્મિક પક્ષપાતવાળો ન્યાય મહાધર્માચાર્ય કંડેલી લીધો-તે દિવસના પાટલી-પુત્રના બ્રાહ્મણો ધૂંધવાયલા ફૂંગવાયલા રહે છે—અતં અવસર પ્રાપ્ત થતાં—બુધ્ધસાધુઓની લાગણી દુખાય એવું એકાદું ધર્મવિરોધી કાર્ય ઉપાડવા તરફ ચર્ચ રહ્યા હતા—અને તેથી આ યજ્ઞ માંડ્યો—જેથી બુધ્ધસાધુઓ ત્હેમાં ભંગ પાડવા ઉશ્કેરે તો સહામસહામી અર્થ-અશ્મી ખેલી લેવાય—જૂનું વેર પણ વાળી લેવાય !”

“તળાવ ઉપર બુધ્ધસાધુઓએ શું કર્યું” તું તે તો ત્હમે કહ્યું

જ ના !”

“તળાવ ઉપર ન્હાવા ગયેલા બ્રાહ્મણોની બુદ્ધસાધુઓએ જનોઈઓ તોડી નાંખી હતી અને વધુમાં જરા ખોખરા પણ કર્યા હતા !”

“અરુણદત્ત અમે અમારા રાજ્યમાં બુદ્ધધોષને બ્રાહ્મણોની જનોઈ તોડી નાંખી-તંદેમનું આવી દુષ્ટ રીતે પીડન કરવાનો અધિકાર ક્યારેય નથી આપ્યો ! અને-શું આ વાત સાચી છે ?”

“વાતો બનાવવી તે પાટલીપુત્રના પ્રધાનનું કામ નથી—અને તે પણ મહારાજ સમક્ષ !—”

“અરુણદત્ત ! આજે અમને ઘણેજ લાંબે-ગાળે સહમજ્જય છે કે પ્રેમથી પ્રજાપાલન કરવાના ધર્મ સિવાયના બીજા એકેય ધર્મને પ્રાધાન્ય આપવું એ રાજાને માટે બેયકારક છે !—ત્રાહ, એ તન્ત્ર બદલવા-મહાધર્માધ્યક્ષની પદવી બીજી વ્યક્તિને સોંપવા તુરત પગલાં લેવાની જરૂર છે !”

“હા—સન્દેશો વાંચી લેઈએ મહારાજ !”

“—વાંચો !”

‘—શકસેનનો શિરચ્છેદ કર્યો છે—વધુમાં જૈનક. ભુકિત, કૌશામ્બી અને તીરભુકિતના સત્તાસંચાલકોએ ચમ્પાવને કિનારે એક કાળી રાત્રે સન્ધિપત્ર ઉપર સ્વહસ્તાક્ષરો આપ્યા છે—એ સન્ધિપત્રના કરારથી તેઓ સંકટ સમયે એકમેકને સહાય કરવાને બંધાઈ ચૂક્યા છે—તે ઉપરાન્ત આપણી શકસત્રામાંથી હમણાંજ સ્વતન્ત્ર થઈ ચૂકેલા પુરુષપુર તથા ગાન્ધારને પણ પક્ષમાં લેવાનો કુટિલ પ્રયાસ થઈ રહ્યો છે—સ્થાણેશ્વર તથા પ્રતિષ્ઠાનને પણ ફેસલાવવામાં આવ્યા છે—તથા અંગ-વંગ અને કામરૂપને લાલચમાં નાંખવાને હત પાડવા માં આવ્યા છે—દુકમાં તક્ષશિલા અર્થાત્ ઈન્દ્રપ્રસ્થ : સુધીનો સમગ્ર પ્રદેશ બળવાના અગ્નિની જ્વાળાગોથી ભમકી ઉડ્યો છે અમારી

પાસે જોટલું સૈન્ય હતું ત્હેના ન્હાના ન્હાના વિભાગો કરી હાલમાં તો ત્હેને યથાશક્ય સ્થળોએ પાઠવી દેવામાં આવ્યું છે—છતાં પણ અમારી એ ન્હાનકડી વ્યૂહરચના બળવો સમાવવામાં સફળ નિવડશે કે કેમ ત્હેની અમને તો શંકાજ રહ્યા કરે છે—કારણ એકલા તક્ષક શિલાનગરના રક્ષણ જોટલું સૈન્ય હતું ત્હેના નિરૂપાયે અમારે—ઉભી થયેલી કફોડી સ્થિતિને પહોંચી વળવાનો નિષ્ફળ પ્રયાસ કરવાને—ન્હાના ન્હાના નિર્માળ ભાગલા કરી નાંખવા પડ્યા છે !—અમારી અન્તિમ અભ્યર્થના એ છે કે જેમ બને તેમ જલ્દી કાર્મિક કુશળ સેનાપતિની સરદારી નીચે નવીન સૈન્ય પાડવવા કૃપા કરશો—જો એમ થશે તોજ વિફરેલી બળવાખોર પ્રજાને દાબી શકાશે. પાટલીપુત્રના સંરક્ષણનો ભાર અરણ્યદત્તજીની પાસેજ રાખશો—એમને ત્યાંથી ગમે તેવી સ્થિતિ ઉભી થાય તો પણ ન ખસેડવા એમાંજ રાજનીતિનું નૈપુણ્ય સમાયલું છે—એમનો અનુભવ પાટલીપુત્રમાં એઠે એઠે ધારે તો આખા ભારતવર્ષનાં મંદારાંને ફેરવી શકે કે મારી શકે એવો વિશાળ અને પાકટ છે ! મથુરા, માળવા અને સૌરાષ્ટ્રના એ ક્ષત્રપોને (સુબાઓ) સાચવવા જેવા છે.

હું છું—

પરમસૌગત મહારાજાધિરાજ
શકકુલાવતંસ શકાદિત્યનો
સદાસર્વદા આચાંકિત મહાક્ષત્રપ
(સ્વહસ્તાક્ષર)—મહાકુમાર સુનિષ્ઠ.

તક્ષશિલાના સુબા—“પ્રાન્તપ્રતિનિધિ”નો તાડપત્ર પત્રનો સન્દેશો પૂર્ણ થતાંજ અરણ્યદત્તે એક ઉન્ડો નિઃસ્વાસ મૂક્યો.

—અને સહસા હિમગિરિએ બેચાર બન્દી બનાવેલાં માણસો સાથે રાજબગનના ક્ષેત્રમાં પ્રવેશ કર્યો શકરાજને સામરિક અભિવાદન કર્યું—

“મહારાજ ! ગુન્હેગારોને જેર કરી પકડી આણ્યાં છે !”

“પણ આ યુવતીઓને કેમ લાવ્યો છે ?”

“યુવતી કહે છે એ ઠીક છે પણ—”

“પણ શું ?—આવાં કામળ શરીરો ઉપર આવાં કઠોર બન્ધનો ન હોય !—એમને બન્ધનમાંથી જલ્દી મુક્ત કરો !—બહાદૂરી બતાવવાનું બીજું સ્થાન ન મળ્યું કે સ્ત્રીઓ સાથે સંગ્રામ ખેલી આવ્યા ?—એમને તરત છૂટી કરો—જલ્દી કરો !—જલ્દી કરો !”

હિમગિરિએ જોયું કે સેવા કરી મેવા પામવા જતાં પોતે મૂર્ખ બન્યો છે—તેણે બન્ધીવાન બનાવી આણેલી સર્વ યુવતીઓનાં હાથની કાણીની ઉપરના બાગ પર બાંધેલાં રજજીનાં બન્ધનો છોડવાને ઢીલાં કરતાં કરતાં કહ્યું,

“મહારાજ ! વધુ બોલાય તો ક્ષમા કરજો—પરંતુ હજુ મહારાજ પાટલીપુત્રની બાહ્ય કન્યાઓને નથી પિછાનતા !—આ સર્વેએ શો ગુન્હો કર્યો છે તે આપ ક્યાં જાણો છો !—”

“શો ગુન્હો કર્યો છે ?”

“જે સમયે પતંજલિચોકમાં યજ્ઞ બન્ધ કરાવવાને સૈનિકાની અને બ્રહ્મણોની હંસાતૂંસી ચાલતી હતી તે સમયે આ બન્ધખોર યુવતીઓ આપણા ગંગાકિનારે આવેલા “યોદ્ધાગાર”માં આગ લગાડવાનો પ્રયાસ કરી હતી—એ તો સન્નગસેન હોય નહીં અને આ યુવતીઓ પકડાય નહીં !”

“યોદ્ધાગારમાં આગ—?—અને આ છોકરીઓ—?” શકરાજે આશ્ચર્ય દર્શાવતાં પૂછ્યું.

પ્રધાનના આસન તરફ ઉભેલી એક યુવતી બોલી ઉઠી—જેની આંખમાંથી આતશના તણખા ઝરતા હતા !

“યોદ્ધાગારમાં તો શું પણ હવે હમે તો આ શયતાનિયત અને હેવાનિયત ભરેલા શકસત્તાનાં હાડપિંજરને સળગાવી મૂકવાનો દ્વંદ્વ નિશ્ચય કર્યો છે—પાણી મૂકી પ્રતિજ્ઞા લીધી છે !”

યુવતીનો ઉચ્ચત જવાબ સાંભળી શકરાજની આંખો વધુ વિસ્ફારિત બની—તે લાલચોળ ફાટી આંખે અને ઘોઘરે જૂદમાટભર્યા અવાજે એક રાડ પાડી ખેલી ઉઠ્યો,

“બસ!—બંધ કર ત્હારી નફરત વાણી!”—તેણે અરણુદત્ત તરફ નમ્ર ફેરવી અને કચવાટથી પૂછ્યું, “આ કાની છે નિર્લજ્જ દીકરીઓ?”

“સારાય ભારતવર્ષમાં જે પ્રખ્યાત છે—તે પંડિત—સર્વશાસ્ત્ર-વિશારદ નિર્ભયાત્માનન્દના દીકરા વિદ્યાવારિધિ ચારુચન્દ્રની આ દીકરી છે—અને—અને—હું બૂલતો ન હોઉં તો એનું નામ શુકતારા છે!—અને—”

પ્રધાનના પ્રવચનમાં યુવતીએ વચ્ચેજ ભંગાણ પાડીને કાયલ જેવા મીઠા છતાં ઠસાદાર અવાજે કહ્યું, “અને—અને કરી—માનેદીકરી—ન બનાવો!—શુકતારા તો મ્હારી માનું નામ છે વાગીશ્વરી કહેવાય છે—જે સંગીતેશ્વરીનું ગાયન તથા વીણાવાદન શ્રવણ કરવા દેશ-વિદેશના સંગીતાચાર્યો દોડ્યા આવે છે—તે મૂર્તિમન્ત સંગીતેશ્વરી શુકતારાની હું તો દીકરી થાઉં—મ્હારું નામ છે હાસ્યમતી!”

પ્રધાને ડોકું ધૂણાવતાં ધૂણાવતાં કહ્યું, “વારૂ, વારૂ—જાણ્યું ત્હારું ડહાપણ!—જીલ બહુ લાંબી ન કરીશ નહીંતર કપાવી નાંખવી પડશે—અને આ ત્હારી સખિયો કાણ છે?”

“તે મ્હને શું પૂછે છે?”

“કેમ, ત્હને જવાબ આપતાં ભાર મ્હોંચે છે?”

“ભાર તો ત્હમને લાગશે મ્હારો ભારે જવાબ સાંભળી!—એ મન્ત્રદત્તના દીકરાની દીકરી છે સોમલતા!—એ પણ જૂદમી શકસત્તાનો કાલ છે!”

પ્રધાન જવાબ સાંભળી એવો તો ચ્હીઠાઈ ગયો કે તેણે હાસ્ય-મતીના ખેલને ચાળા પાડી ચીખ્યા, “—શકસત્તાનો કાલ છે—ચિખાવળી!—”

“તું ચિઆવળો !—” કહી યુવતી સહસા સળગી ઉઠી—અને વીરરસનું નાટક જોવામાં તલ્લીન બનેલા—જરાક જે ધ્યાન જેવા—બાજુમાંજ ઉભેલા હિમગિરિના કમરપટામાંથી તલ્વાર ખેંચવા—તહેજે મ્હાનની ખ્હાર જણાતી તલ્વારની મૂઠ પર હાથ નાંખ્યો—અને અડધી ખ્હાર ખેંચી પણ ખરી—પણ એટલામાં તો હિમગિરિએ સચેત બની તહેનું કાંકું જોરથી ઝડપી લીધું—

—એટલામાં એક નવયુવકે રાડ પાડતાં ત્વરિત ગતિએ ઓરડામાં પ્રવેશ કર્યો,

“ક્યાં છે એ કમળત-પાટલીપુત્રની કુલનારીઓની કનડગત કરનાર કનિષ્ક-કલંક ? અને ક્યાં છે પેલો કનિષ્કકતારની વારાંગનાઓમાં ફૂતરાની જેમ રખડનાર પાટલીપુત્રનો પિશાચમણિ ?” હાસ્યમતીના પિતાએ કક્ષમાં ગર્જન સાથે પ્રવેશ કર્યો.

જોમમાં અને જોસમાં આવતા નવજુવાનની દષ્ટિ—હોતી નીરખતી મહારાજના મહાલયના ઠાઠમાઠ કે વૈભવી ઘાટને—પણ તે તો સમડીની સોંસરી નજરે દૂંઢતી’તી જે બ્રાહ્મણશત્રુઓને !—શકરાજને સહામા સિંહાસને જોતાંજ તે તહેનેજ અનુલક્ષી તલ્વાર ઉગામી :ધા કરવા દોડતો આગળ ધસ્યો—પણ પ્રસંગોથી સાવધ બની જર્ઘ-શ્વાનચાપત્ય ધારણ કરી બાજુમાંજ ઉભેલા હિમગિરિએ શસ્ત્રકૌશલ્યથી પોતાના હાથમાંની તલ્વારથી—આવતી તલ્વારને રોકવાને એક એવો તો જોરદાર ધા કર્યો કે યુવકની મુઠીમાં પકડેલી તલ્વાર તૂટી—છટકી જર્ઘ મહાલયની બારીની ખ્હારના ગંગાના વહેતા જલમાં પડી વિલીન બની ગઈ !

અને બીજીજ પળે આઠ દશ શસ્ત્રધારી સૈનિકોએ કક્ષમાં ધસી આવી વિફરેલા યુવકને તથા યુવતીઓને બન્દીવાન બનાવી લીધાં !

પ્રકરણ ૨૦ મું.

દામિની અને મેઘ.

—અને રાજા શકાદિત્ય તથા પ્રધાન અરુણદત્તે સહજ શાન્તિનો નિઃશ્વાસ મૂક્યો !

સુગન્ધી દ્રવ્યમિશ્રિત અત્તરના દીવાઓ-મહાલયમાં ક્યારનાય પ્રકટી ગયા'તા-જેનો સૌગન્ધયુક્ત ધૂમાડો કક્ષમાં સાપોળિયાંની માફક ધૂમી આપ્યા વાતાવરણને મોહનિશાની સખિ મોહનિદ્રાની શુરખીથી મોહક બનાવતો હતો.

સાપોળિયાની ગતિએ જામણ કરતા ધૂમાડાને ઝીણી આંખે ન્યાળતાં ન્યાળતાં અરુણદત્તને કેંક વિચાર સ્ફૂર્યો અને તહેણે ઘડીકવારને માટે શાન્ત બની ગયેલા વાતાવરણમાં પ્રશ્નની એક કાંકરી નાંખી—વાર્તા-લાપના-સંગીતકારની તાનો જેવાં કમાનુક્રમે વિસ્તરતાં કુંડાળાં પેદા કર્યાં.

‘મહારાજ ! વિશ્વગુપ્તને માટે એક બે વાતો કહેવાની હજી થઈ આવી છે !—જો, મહારાજની માનસિક અવસ્થા સ્વસ્થ હોય તો કહું ?’

“તક્ષશિલાના બળવાની વ્યવસ્થાની પહેલી વાત—ખીજી વાતો પછી !”

“હું એજ વાત કહું છું કે ન્હાસીફૂરી એ તક્ષશિલાના બળવામાં સાથ ન આપે !”

“કાણુ ?—કોનો વાત કરો છો ત્હમો ?”

“વિક્કરેલા વિશ્વગુપ્તની.”

“તે ?—”

“પાટલીપુત્ર છોડી ન્હાસી જાય તો ભારે થઇ પડશે !”

“એની એજ વાત પાછી લાગ્યા ?—ના કહું જે ન્હાસી ન જવો જોઇએ ! ન્હાસી જાય તે પહેલાં એને જીવતો બન્ધખારણે સજા-ગાવી મૂકા !—એવા રાજદ્રોહીની જે વલેહ કરવી હોય તે કરજો—પણ માદ રાખજો—જીવતો ભાગી તો ન જ જાય !”

“એવા તે શા ગજ ધાલ્યા છે એના માથામાં કે એ જીવતો ન્હાસી જાય ?”

“અમને પણ એજ ભય છે !—જો હાથ ધસતાં ન થાય ! વાડ, મહાકુમારની મદદે કોને રવાના કરશે ?”

“એનો હું એકલોજ નિર્ણય કરું તે કરતાં તો આજે રાત્રે પંચમ શાસનપંચાયતના સદસ્યોને ભેગા કરિયે તો ઠીક પડશે !”

“એમાં પંચાયત બોલાવવાની શી જરૂર છે ?”

“પંચાયત તરફથી સૈન્યની આજની થડિયે અસ્તિત્વ ભોગવતી સાધન-સામગ્રીની તલાશ મળશે !—અને મહારાજને ખબર તો હશેજ કે નગર-સંરક્ષણ તથા સૈન્યની વ્યવસ્થા એ પંચમ શાસનપંચાયતનાજ હાથમાં છે !”

“વાડ, એ પણ ઠીક છે—જતાં ત્હમારી નજર કોના તરફ છે—છે—તક્ષશિલા સુધી આજુમાજૂનો હલ્લો વટાવી સહીસલાત પહોંચી શકે એવો કાણુ છે ?”

“મહાસેનાઅધ્યક્ષ સગ્નગસેન—અને એ સીધો ચાલે—ફૂરી ન જાય—

માટે એ બધાને માથે દૂતસ્વરૂપે હિમગિરિ.” પ્રધાને મહારાજનું માપવાનો પ્રયાસ કર્યો !

“હિમગિરિમાં અમને વિશ્વાસ નથી !”

“તો—મહારાજની સમ્મતિ હોય તો મ્હારો દીકરો કાલિદાસ જશે !”

“દીક છે—મહાકુમારનો બાલસખા છે એટલે એને હૈયે સુનિષ્ક્રમે માટે લાગણી વસે !”

“અને બીજું મહારાજ—” પ્રધાનજી કેંક આગળ પ્રવચન કરે તે પહેલાં તો એક દેવદેવીના યુગલ સમા યુવક-યુવતીએ કક્ષમાં પ્રવેશ કર્યો અને અનુક્રમે શકરાજ તથા અરુણદત્તને શિરસા વન્દન કર્યા તથા સુંદર મનોહારી અભિનયથી બંને પ્રશ્નની રાહ બેતાં સ્વસ્થ બેઠાં !

બડી પહેલાંનાં સંકટોથી મુખકાન્તિ પર છવાયલી વિષાદછાયા જૂંસી નાંખી શકાદિત્યે જરાક વધુ સ્વસ્થ બની સરિમત એક પ્રશ્ન પૂછ્યો,

“કાણુ છો ?”

“મેઘ—”

“દામિની !”

અરુણદત્તે વાતને વધુ સ્પષ્ટ કરવા પ્રયાસ કર્યો,—

“મહારાજ પૂછે છે કે વ્યવસાય શું કરો છો ?”

“કનિષ્ક ચોકના રંગાલયના સંચાલક છીએ !” મેઘે ગામ્ભીર્ય-પૂર્ણ પ્રત્યુત્તર દીધો.

દામિનીએ દમકાર કર્યો,—

“પરમભદ્રાક ! પરમમાહેશ્વર ! આપને નિમન્ત્રણ આપવા આવ્યાં છીએ !” દામિનીના સુમધુર-મોહક કણ્ડના નિનાદે શકરાજને વધુ

• વાર્તાલાપ કરવા લોભાબો—આકર્ષ્યો !

‘ અરુણદત્ત ! કનિષ્કચોકનું રંગા—?’

“જી, કનિષ્કમહારાજ સંસ્થાપિત !”

“અહ—નાટયામાર, નાટકશાળા !—આજે શાનું નાટ્ય છે ત્યાં ?”

દામિનીએ દમકારો કર્યો,—

“મહાભિનિષ્કમણ.”

“ઓહો—ભગવાનબુદ્ધ ફરી અવતરશે ?—પાટલીપુત્રના પ્રબળનો પાવન પાવન થઈ જશે !” ઘડીભરને માટે સત્તાની ઔધીથી વિરક્ત અને વિમુક્ત એવું શકાદિત્યનું જાલહૃદયજ ડોકિયું ન કરી ઉડ્યું હોય એવો પ્રકૃતિને ભાસ થયો !

“અને વધુમાં પાટલીપુત્રના આજે સદ્ભાગ્ય તો એ કહેવાય કે મહાધર્માધ્યક્ષ—કપોતિક સંધ્યારામના મહાસ્થવિર—બુદ્ધધોષ સ્વયં ભગવાનબુદ્ધના પ્રાતઃસ્મરણીય ચારિત્ર્યનો પાત્રાભિનય કરવા વચનબદ્ધ થયા છે !”

‘ ભગવાન બુદ્ધને અને સંઘસ્થવિર બુદ્ધધોષને અમારાં હજારો વન્દન છે !’ પ્રત્યેક પળે ભાવોનું જ્ઞેણ બદલતું શકરાજનું મસ્તિષ્ક ભગવાનના પ્રભાવે અને પ્રભુત્વે નીચું ઢળ્યું—નમ્યું !

—અને તેજ ધન્યપળે ચતુર અભિનેત્રી દામિનીએ પોતાના હાથમાં લટકતી—સ્થુલ સુવર્ણસૂત્રનિર્મિત કમનીય—કારુકાર્યવિશિષ્ટ કુસુમ—કરણમાંથી એક કુસુમમાળા બહાર દાઢી—મહારાજ શકાદિત્યની બુદ્ધપ્રભાવે નત બનેલી ડોકમાં આરોપી દીધી—

—અને મહારાજે સાનન્દાશ્ચર્ય નમાવેલી ગ્રીવા ઉંચી કરી એક મન્દસ્મિત કર્યું—જે સ્મિતની પશ્ચાદ્ભૂમિકા સ્નેહસંભ્રમથી ભરછક જણાતી હતી—અર્થાત્ પાટલિપતિની સ્મિતમંડિત આંખો—અભિનેત્રી દામિનીના તીવ્ર રૂપવારુણિનું દૂષી રીતે અનુપાન કરતી હોય એમ ગ્રીણુવટથી જોનારને લાગતું હતું !

વિશ્વગુપ્તની પાસિતા પુત્રી ભગવતીને માટે પ્રધાનને ઉધડા લેનાર શકાદિત્ય-અણુવિક્ક રત્ન, અણુસૂદ્યુ સુમન અને અણુચાપ્યા મધ જેવી મીઠી દામિનીની મદભરી રૂપવેલને પોતાના સાનિધ્યમાં લેતાંજ સાન અને જ્ઞાન મૂલ્યો હતો !

—તીવ્ર તિરસ્કાર વિના વૈરાગ્ય સમ્ભવતોજ નથી !

વૈરાગ્યનો જીરવો વસમો એવો વારુણ પીનાર વિલાસના વારુણને બહુધા અડતોજ નથી—

—અને વિલાસનો સાન-જ્ઞાનહારક સુરા પીનાર વૈરાગ્યના અનોખી પ્રકૃતિના મદિરા તરફ દષ્ટિપાતે કરી શકતો નથી !

વિલાસની અર્ધવાટે પહોંચેલા વિલાસીનો ક્વચિદ્ સંન્નિગ્ધશાત ઉદ્ભવતો વૈરાગ્ય ખરેખર બહુધા સ્મશાનવૈરાગ્ય સમોજ હોય છે !

શકાદિત્ય મહારાજની પાસુ અત્યારે એવીજ ત્રિશંકુદશા થઈ છે. મહારાજની આકુલબ્યાકુલ મદનવિક્ક અવસ્થાને ચતુર અરણ્યદત્ત પાછો ગયો હતો—

પદ્માર્ધ ન જવાય અને કુશળ કલાકારને વધુ ઓજસ આપે તેવા ચાતુર્યથી મેઘે દામિની તરફ એક તિરછી નજર નાંખી—

—તથા સાનમાં કહ્યું—

—દામિની સ્તમ્ભ—

—તહેજે કનકનિર્મિત કુસુમકરણમાંથી ચાર પુષ્પગુન્ધિત બાજુ-બન્ધો કાઢ્યા—

—મહારાજના સ્નાયુમધ્ય બાકુને તે બાંધવા-અને શોભાવવા તહેજે આગળ ડગલાં માંડ્યાં—

બીજા બે કુસુમ-બાજુબન્ધો લેઈ મેઘે પ્રધાનજીના હાથોને અલંકૃત કરવા આગળ પગલાં ભર્યાં.

પ્રધાને બાજુબન્ધ બાંધનારને રોક્યો.

વિરોધ કર્યો અને સસ્મિત જરાય ખોટું કે ઓછું ન લાગે તેવી અતિવિનયભરી વાણીથી કહ્યું,

“ભાઈ ! મેઘ !—ધરડી ઘોડીને લાલ લગામ શી ?—લોકો મશ્કરી કરે અમારા જેવા ધરડાની !—માથે પળિયાં આવી ગયાં—સન્યસ્તનાં સૂચનો થઈ ગયાં—એ તો સહમંત્રે કે મહારાજનાજ રોક્યા રાજકાજમાં અમે રોકાઈ રહ્યા છીએ—બાકી ક્યારનાય ભગવાં ન ધર્યાં હોય !—ઉંહં !—મહેને બાજુબન્ધ ન બાંધશો—ઉંહં !” ધીટ પ્રધાનના અવરોધને મેઘ મહાત નજ કરી શક્યો ! ત્હેના બાજુબન્ધો ત્હેના હાથ-માંજ ઝોલ્યાં ખાતા રહ્યા !

—પણ ત્હેનો મેઘને શોય નહોતો—

—કારણ દામિનીએ ત્હેનું કાર્ય પાર પાડ્યું હતું !

—અને હજુય દામિની મહારાજના હાથોએ બાજુબન્ધ બાંધી રહી નહોતી—

—કારણ એ વખત છૂટી પડ્યા—

—બાજુબન્ધ મહારાજના હાથો પર રહેવાને ના પાડતા હતા કે કાઠ હેતુપુરઃસર બાજુબન્ધ બાંધવામાં દામિની વાર લગાડતી હતી—ઢીલ કરતી હતી—

—તે ભેદ જાણે-ક્ષણજીવી તારામૈત્રક સાંધી રહેલાં મહારાજ અને ચતુર દામિની !

દામિનીના કામળ હાથોની કામળ આંગલિયોના સ્પર્શમાત્રે શકાદિત્યને આખે શરીરે કમ્પ વ્યાપી ગયો—અને ત્હેના કપાળ પર પરિસ્પેદનાં બિન્દુ બાઝી ગયાં—

કપાળે વળેલો પરસેવો લૂંછવા મહારાજે ખભા પરથી નીચે લટકતા ઝીણા ઉત્તરીયનો છેડો લેઈ હાથ ઉંચો કર્યો અને અનાયાસે—વિના પ્રયાસે ત્હેમનો તે હાથ—બાજુબન્ધ બાંધવા નીચી નમેલી

દામિનીના ન્હાનકડાં સ્તન-કન્દુકાને અડી-અથડાઇ કપાળ તરફ ચાલ્યો ગયો !—દામિની હસી પડી !

બાબુજીન્ધ બંધાઇ રહ્યા.

દામિની બોલી, “બસ, મહારાજ !—શકુલાવતંસ શકાદિત્યને અમારાં વન્દન છે !”

—અને પાછલે પગે પગલાં માંડતી ત્હેની ગાહ જોતા મેઘની પાસે જઈ ઉભી !

મહારાજે આનન્દઝરી આંખોએ અરુણદત્ત તરફ જોયું અને કહ્યું.

“અરુણદત્ત ! અમે તો રંગાલયમાં જઈશું !—” શકાદિત્ય પ્રધાનના મ્હોઠાં પર પથરાયલી સંકટની સમસ્યા સ્હમજ્યો હતો એટલે ત્હેણે ત્હેનું ખણ્ણ કરતાં આગળ કહ્યું, “અરુણદત્ત ! અમે આજની પરિસ્થિતિથી પૂણું માહિતગાર છીએ—છતાં વ્યથ્ર મનને મનાવવાજ આજે અમેએ જીવનમાં પ્હેલીજ વાર આમ કનિષ્ઠચોકના રંગાલયનો આશ્રય લીધો છે—બાકી જેમ તહમારું મન તેમ અમારું મન પણ તક્ષશિલાની પ્રતિકૂલ બનતી જતી પરિસ્થિતિ તરફજ વળેલું છે !”

અરુણદત્તે એક પણ સારો કે નરસો શુકન બોલ્યા વગર મહારાજનું સર્વ સંભાષણ શાન્તચિત્તે શ્રવણ કરી લીધું !

—અને—“મહારાજ ! રંગાલયમાં પધારી અમેને ઉપકૃત કરજો !

—જય ભગવાન ! જય બુદ્ધ !” બોલી મેઘ-દામિનીએ પણ વિદાય લીધી.

પ્રકરણ ૨૧ મું.

પોતપોતાના કામમાં—

શકાદિત્યનો મહાલય છોડી દામિની-મેઘે રાજવાડો અને ચન્દ્રચોક માં થઈને કનિષ્ઠચોક તરફ રંગાલયમાં જવાનો માર્ગ લીધો.

અન્ને યુવકયુવતી વાતો કરતાં કરતાં ત્વરિત ગતિયે માર્ગ કાપતા હતા.

“દામિની ! પેલા પિશાચને જોયો ને હું તો હતાશજ મધ ગયો.”

“મહેનય પહેલાં તો એમજ થયું જે મેઘદામિનોને ગર્જન-તર્જન કર્યા વિના જોલે મ્હોઢેજ પાછા ફરવું પડે !—પણ પછી તો—પછી તો—”

“પછી તો શું ?—”

“પછી શું વળી ?—મ્હેં બારીક નિરીક્ષણ કરી જોઈ લીધું કે એની આંખો આંધળી બની છે !”

“આંધળી ?—કોની ?—એની એટલે કોની ?”

“અરે, બલા-તહમે તો મેઘ તે મેઘજ રહ્યા !—આટલુંય ન સહમજયા ? એની તે વળી પેલા રૂપલિખ્ખુ વરુની-વિદ્રાસી શકાદિત્યનો !”

“એમ ”

“હજુ એમ પૂછો છો ?-અરે, એનું ચાલત તો મ્હને કાણુમણે—”

“હા-એમ કહેને તારે કે ત્હને જોતાંજ એ લદ્દુ બન્યો હતો !”

“લદ્દુ તે કેવો જેની વાત ન પૂછો ! બાજુબન્ધ બાંધતાં બાંધતાં મ્હને એણે થકવી નાંખી !-હું બાંધું બાંધું ને હાલમડોલ કરે-સ્નાયુ-ઓ કુલાવે-અને પાછો બાજુબન્ધ સરી જાય !-વધુમાં એણે એક એટા તો એવી અધમ કરી છે જે હું કદિ પણ નહીં જૂલી શકું !-હું એને બરોબર સહમણ !-પણ શું કરું-?-મેઘ !-મેઘ !-જો હું જાન બૂલું કે ગુસ્સો કરું તો આપણો રાષ્ટ્રસંગ્રામનો મહાયત્ને ભેગો કરેલો સરંગમ સળગી ઉઠે !-માતૃભૂમિની સ્વાતન્ત્ર્યસિદ્ધિને ખાતર આજે મ્હેં એ નરપિશાચના હાથે કરેલું અપવિત્ર એટાનું અપમાન પણ સહન કરી લીધું—”

“દામિની ! તું રડે છે ?”

દામિની કૈંજ ન બોલી.

“પણ મ્હને કહે તો ખરીકે-બોળી !-તું રડે છે શા મેળે ?”

“ઉંહું-હું ત્હમને એમાંનું કૈંજ કહેનાર નથી !” તે ચાલતી ચાલતી વસ્ત્રના છેડાથી ગાલ પરનાં આંસુ લૂંછતી હતી-તે આગળ બોલી, “અને-અને જો—”

“જો-શું ?-મ્હને તો કહે ગાંડી ?”

“રંગાલયમાં-ઉંહ-ઉંહ-ઉંહ !—” ત્હેનું નારીહૃદય હાથ ન રહ્યું ! તે ધૂસ્કાં ભરતી હતી-અને મેઘે રસ્તાની આજુબાજુ નજર નાંખી-કાંઈ નથી જતું આવતું જોઈ લેઈ ખભે હાથ મૂકી દામિનીની લાંખી અલકલટ પસવારવા માંડી-વધુ પામે જઈ એ બોલ્યો,

“હું આજે એને સિક્ષા કરનાર છું તે તો તું જાણેજ છે પછી આમ શું કરવા વિધ્વલ બને છે તું ?-ચાલ, જાની રહે-કાંઈ જોશે તો ત્હારી ને મ્હારી બન્નેની આજરૂ વેરાઈ જશે !”

“ત્હમે સિક્ષા કરો કે ન કરો—ત્હમે જો આજે દાવ ચૂક્યા તો એ દાવ હું ખેલીશ—પણ એ નરરાક્ષસને હું આજે છટકવા દેનાર નથી !—અને અસલ વાત તો એમ છે જાણે કે—હું કે’ ધર્મચંદની ભારતી નથી કે આવું આનું એકુંય ચલાવી લઉં !”

‘કેમ વાર, ભારતી કેવી છે ?’

“સુપણજ ભાવ પૂછે—એનો જોટો પાટલીપુત્રમાં નથી !—એની આંખો શૌર્યના અગ્નિથી સદાય સજગતી રહે છે એની’ હું ના નથી પાડતી—પણ એનું વર્તન બીજાને અનુકરણીય નથી !”

“દામિની ! આચાર્ય સ્વયં ઇચ્છે છે કે જ્યાં સુધી પાટલીપુત્રમાં આવી સૌ સૌ ભારતિયો પાકશે નહીં ત્યાંસુધી પાટલીનગરના આકાશમાં સ્વાતન્ત્ર્યનો સૂર્ય ઊગનાર નથી !”

“અને મેઘ ! આજે ત્યારે છેલ્લેલું મ્હારું પણ સાંભળી લો !—દામિની એકલીજ એમ કહે છે કે આવી ચારિત્ર્યહીન હઝારો ભારતિયો પાકશે તોપણ પાટલીનગર મુક્તિનો મિનારો ચણી શકનાર નથી !—ચારિત્ર્યહીન નરનારીઓ જસે સ્વદેશસેવાના યજ્ઞમાં બલિદાન બને—અને બનવાંજ જોઈએ—પરંતુ સ્વદેશ—યજ્ઞનો યાજ્ઞિક—નાયક—રાષ્ટ્રનેતા અચૂક ચારિત્ર્યશીલ હોવો જરૂરનો છે અને એમ જ્યાં જ્યાં નહીં હતું ત્યાં રાષ્ટ્રના વિશાળ જહાજો ભૂલના—જીવનકલંકના ખડકોને અથડાઈ ભાંગી ભૂકા બની મયાં આખા જગતે જાણ્યાં !”

‘દામિની !—’

“અં—”

“તું તો સામાન્યજીવનમાંય એક કુશળ રંગાલયની અભિનેત્રી—નટીની જેમ વાર્તાલાપ કરે છે—વાહરે, મ્હારી દામિની !”

“જ્યાંસુધી શકાદિત્યને સીધો નહીં કરી શકા ત્યાંસુધી આ દામિનીને ત્હમારી કહેવાનો અધિકાર આજે ત્હમે ગ્રામાળ્યો છે !—વાર પણ નિરાશ ના થશો—ત્હમે ચૂક્યા તો હું તૈયાર !—અને બાજુઅન્ધ

એને મેઘો પડવાનો છે !”

“એ તો બરોબરજ કહ્યું તહે—એની અસર એકાદ દંડ પછી બરોબર ત્રીજા કે ચોથા અંકની મધ્યમાંજ થશે એવી આર્યભટ્ટની ગણતરી હતી—આર્યભટ્ટ પણ વ્હાલો—મન્ત્રદત્તનો ખરેખરો ચેલો છે—જાણે અડધો મન્ત્રદત્તજ !—એટલું તો એના દીકરાઓ પર પણ એને હેત નહીં હોય !—વારૂ, હે જો રંગાલય પણ આવી પહોંચ્યું !”

મેઘ—દામિની રંગાલય આગળ આવી પહોંચ્યાં તેજ સમયે અરણ્ય-દત્તે શકાદિત્યના મહાલયમાંથી નિસરી પોતાના ઘર તરફ પગલાં માંડવા માંડ્યાં.

મહાલયની સ્થામે એક ન્હાનકડી દીપમાળ હતી—તે દીપમાળની થડમાંજ જમીન પર એક ફૂતરું ધૂળમાં આળોટતું હતું—જાણે તે પ્રધાનજીનોજ સત્કાર કરવાની રાહ ન જોતું હોય તેમ શ્રીમાનને સ્થામેથી આવતા જોવાંજ ઝટ આળોટતું બન્ધ થઈ ગયું—ફટ ઉભું થઈ ગયું—અને પોતાનાં કાન ફફડાવતું ફફડાવતું તહેમનીજ સ્થામે દોડ્યું !

આ અપશુકનિયાળ દ્રશ્ય જોઈ પ્રધાનજીનું મન બહુજ ખાડું—ખાડું થઈ ગયું—અને “હડે ! હડે !” કરતાંકને હાથમાંની—હાથીદાંત અને મુવર્ણજડિત મુખડની લાકડીથી તહેને એક જો ફટકા ચોંડી દીધા—ફૂતરું પણ એંચિન્તાજ પડેલા પ્રસાદથી જો પગની વચ્ચે પૂંજડી ઘાલીને “હેંએ—હેંએ—હેંએ—” ની ચીસો પાડતું પલાયન કરી ગયું !

તે ઘેર આવ્યો.

ધરના દરવાજે સાવધ થઈ ઉભેલા ઉક્ષ અને નાગ જો દારપાળો—એ હાથમાંની નાગી તલ્વારોનું સ્વસ્તિક રચ્યું—તહેની નીચેથી પ્રધાનજી પસાર થઈ ગયા—જતાં જતાં કહેતા ગયા, “નાગ ! તું ઉપર આવજો !”

પ્રધાનનાં પગલાંની પાછળજ “જી” કહી નાગ ત્વરિત ગતિએ ઉપર દીવાનખાનામાં પહોંચી ગયો.

નાગને જોતાંજ અરણુદત્તે કહ્યું. “તું જા, અને શેઠ બુદ્ધભક્તિ તથા વીરમતિને ખોલાવી આવ-અને-અને પછી જજો ગંગાકિનારે આવેલા યોદ્ધાગારમાં-શું સાંભળ્યું ?—”

“જી-યોદ્ધાગારમાં પછી જઈશ.”

“અને મહાસેનાધ્યક્ષ સગ્ગસેનને કહેજો કે પ્રધાનજીને વિના વિલમ્બે-જો સ્થિતિમાં હો તે સ્થિતિ એટલે કે જલ્દી આવીને મળી જાય !—અને ઉભો રહે—” કહી પ્રધાનજી બેઠેથી ઉભા થઈ ગયા અને બાજુના ખણ્ડમાં હાથમાંથી કૈંક લેઈ પાછા ફર્યા,

“લે, આ સંકેત આપજો !”

“જી”

“જલ્દી આવ !”

નાગ ગયો અને પ્રધાને ઘરના અનુચરને ખોલાવ્યો.

“વિભુ !—”

“જી” કહી વિભુ દોડતો આવ્યો.

“ભાઈ ક્યાં છે ?”

“જયજયવન્તીબહેનના ઓરડામાં હશે-ખોલાવું ?”

“હા, કહે કે બાપુને ઉપર જઈ મળો-અને તું જા-કાર્ધ આવે તો મહત્તે ખજર આપ્યા વિના દીવાનખાનામાં આવવા ન દંઈશ-જા, ધ્યાન રાખજો !”

વિભુએ જઈ ભાઈને બાપુનો સન્દેશો કહ્યો-સન્દેશો સાંભળવાંજ મિત્રયુગલ વાર્તાલાપ બન્ધ કરી ઉભું થઈ ગયું.

બન્ને ઉપર ગયા.

પરમેશ્વર કવિરાજે માથે પાટો બાંધ્યો હતો અને લેના દિલો-

જન દોસ્ત કાલિદાસે પગના નળાએ પાટો વીંટ્યો હતો—ધાયલ બન્ને થયા હતા યજ્ઞમણ્ડપના રમખાણમાં !

જુગલજોડીને આવતી જોઈ પ્રધાને કહ્યું, “આવ, કવિ !—દીક ત્હારા મિત્રને સોખતનો સ્વાદ ચખાડ્યો !”

“મુરખખી !—મ્હેં નહીં ! એણે મ્હને ચખાડ્યો—નહીંતર અમે તો ખેડા’તા અમારા ઘરમાં નિરાંતે—ત્યાં ભાઈશ્રી કહે છે કે કવિ ! ચાલ પેલા ફાટેલા આમણાએને સીધા કરિયે !—અને તે પણ પેલા વેદાન્તમણિ પંડિત ગંગાધરના ભાઈ કાવ્યકલાનિધિ ચન્દ્રમૌલિના દીકરા ભવભાલચન્દ્રે ભાઈના નળામાં એક સખત લાદીને ફટકા ચોંડી દીધો—મ્હેં પણ લાગ સાધી એક ખાનૂનાની લાદી ખૂંચવી લેઈ એનો બરડો ખોખરો કર્યો—એટલામાં તો ગંગાધરના દીકરા પદ્મનાભ અને ગદાધર ટોળામાંથી આગળ ધસી આવ્યા અને મ્હને ઓચિન્તોજ લપેટામાં લેઈ લીધો—એ તો સાફ થયું કે એટલામાં હિમગિરિજી સસૈન્ય આવી પહોંચ્યા અને કૈંકને પતંજલિ—ચોકમાં ધૂળ આટતાં કરી દીધાં—પણ મુરખખી ! એટલું તો હવે જરૂર ધ્યાનમાં રાખજો કે પાટલીપુત્રની કંગાલપુરીના પંડિતો—કંગાલ વેદિયા પ્લાહણો નથીજ—હવે એ પેલા ભામટાના ચેલા બનવા લાગ્યા છે—એટલે શાસ્ત્ર અને શસ્ત્ર બન્નેનો સમન્વય કરતા શીખ્યા છે !”

“કાણે ભામટો ?—ચેલા કેના ?”

“આ પેલા મન્ત્રદત્તા !”

“એના પણ હવે દિવસો ભરાઈ ગયા છે !—હાથ મ્હટ્યો કે એની વલેહ !—વાર, તારે હવે એક મુદ્દાની વાત કહું તે સાંભળી લ્યો !”

“હા—”

“જો, મહારાજનો હુકમ છૂટે તો કાલે કે પરમ દિવસે—મહારા ભાઈ સ્થૂમજોને કે એચાર દિવસે ત્હમારે બન્નેને—દલાવલશ્કર સહિત

તક્ષશિલા તરફ જવું પડશે-તો તૈયારી રાખજો-પાટલીપુત્ર હાલમાં જોડશે ના !—અત્યારે ત્હમે બન્ને રંગાલયમાં જાવ—મહારાજ ત્યાંજ ગયા છે ”

“નાટક જોવા ?”

“અં-પણ હું ત્હમને મોકલું છું બહુ મોટા કામને અંગે-જો કે પણ રંગાલયમાં અનિષ્ટ બને તો ત્હમારા બેમાંથી ગમે તે એક જણે આવી મ્હને તરત સન્દેશે પહોંચાડી જવો-લ્યો, જાવ ત્યારે સમય થયો છે !”

બન્ને મિત્રોએ રંગાલય તરફ જવાની તૈયારી કરી-અને બે નવીન વ્યક્તિઓએ દક્ષમાં પ્રવેશ કર્યો.

પ્રકરણ ૨૨ મું.

સંગીતેશ્વરી અને સંઘસ્થવિર.

પ્રધાનના કક્ષમાં આવનાર એ વ્યક્તિ હતી શેક બુદ્ધિભક્તિ અને વીરમતિ.

પંચમ શાસનપંચાયતના પાંચ સભ્યોમાંના એ એ સદસ્ય હતા પાટલીપુત્રના અગ્રગણ્ય ઐન્દ્રિપુરુષો ! પાટલીનગરનું શાસનચિત્ર આ રહ્યું.

નગર-પ્રમુખક સમિતિ દ્વારા નગરનું સંરક્ષણ થતું હતું. બધી મળીને શાસનપંચાયતોની સંખ્યા છ ની હતી. એક પંચાયત પ્રજાના જન્મ-મરણનો હિસાબ રાખતી-બીજી પંચાયત કર-વેરાની વસૂલાતની વ્યવસ્થા કરતી-ત્રીજી પંચાયતના હાથમાં હતી વ્યાપારવણજની વ્યવસ્થા-ચોથી પંચાયત પાટલીપુત્રમાં પ્રવેશ કરતી પરદેશી પ્રજાની દેખરેખ તથા ગુપ્તખજર રાખતી-પાંચમી પંચાયતના હાથમાં કાયદાકાનૂન અને લશ્કરીબલની લગામ હતી તે ચાર ભાગમાં વિભક્ત પૈદલ, અશ્વારોહી, રથ અને હાથીની સેનાનું યથાર્થ રીતે નિયમન અને સંચાલન કરતી-તથા છઠી પંચાયત માલની આવકજવક માટેના જહાજોનો પ્રમુખ કરતી હતી.

—અને બધીય શાસનપંચાયતોના શિરમોર જેવી એક રાજધાની

સમિતિ હતી-જેના સભ્યો કેવલ પાંચજણ-એક મહામાત્ર, મહા-ધર્માધ્યક્ષ, મહાસેનાધ્યક્ષ અને મહાકુમાર-છતાંય આ રાજ-ધર્મસમિ-તિમાં ચર્ચાયલા વિષય કે કોઇપણ વાદને અન્તિમ અનુમતિ માટે પરમસૌગત મહારાજાધિરાજ શકાદિત્યની સમીપમાં રજૂ કરવો પડતો-અને તેમ કર્યા સિવાય તહેને દાર્પમાં જડેતો મૂકવામાં ન આવતો.

આજે તક્ષશિલાના વિદ્વેલા અને વાયરે ચઢેલા મામલાને કાળમાં લેવા પ્રધાનને પંચમ શાસનપંચાયતનું અશરણ-શરણ લેવાની ફરજ પડી હતી !

અળદની ધુરા કરતાં પણ ખૂરી એવી એકદંથુ સત્તાની ધુરા વહન કરનાર પ્રધાનને :એની પંચમ પંચાયત જોડે પંચાત અને લમણાપાંશેરી ઝીકવા દો !

ખરો રસ તો રંગાલયમાં રેલાઈ રહ્યો છે !

“મહાભિનિષ્ક્રમણ”ના મધુર નાટ્યાભિનયમાં !

કનિષ્કચોકના રંગાલયની ઈમારતની આકૃતિ હતી અર્ધવર્તુલ-રકત મર્મર-પ્રસ્તર-રચિત રંગાલય રમ્ય લાગતું હતું-રાતો રંગ પ્રેક્ષકોની વૃત્તિનો ઉત્તેજક હતો અને આરસનો પથર સ્વચ્છતા, ધવલતા અને સુંદરતાનો પોષક હતો.

અર્ધગોલાકૃતિના રંગાલયની ઉપરની ગચ્છીમાં નીલ તથા આસ-માની રંગના પથરોમાંથી કુશળ કલાકારોએ કારી કાઢી-વ્યવસ્થિત રીતે તહેના છૂટા ભાગો એકમેકમાં સાંધી લેઈ એક સુંદર દૃશ્ય બોધિસત્વ વૃક્ષ ખડું કર્યું હતું !

વિસ્તૃત વટવૃક્ષનો જાયામાંજ તપશ્ચર્યા કરતાં કરતાં ભગવાન બુદ્ધને શાશ્વત શાન્તિદાતા નિર્વાણપદનું જ્ઞાન પ્રાપ્ત થયું હતું-અર્થાત્ ત્યારથી વટવૃક્ષે બુદ્ધધર્માનુયાયીના પરમપવિત્ર બોધિસત્વના નામને ધારણ કર્યું.

—અને તે બોધિસત્વની નીચે સિદ્ધાસન વાળેલી સિદ્ધાર્થ ભગવાનબુદ્ધની શ્વેત આરસની એક રમ્ય પ્રતિમા દગ્ગોચર થતી હતી !—પણ તે નવેરસના આલય-શૃંગારવિલાસના પ્રેમાલય સમા કનિષ્ઠચોકના રંગાલયની ગચ્છી પર !

લોકજ્ઞાતિની ધાર્મિક ઘેલછા રંગાલયની ગચ્છી પર બુદ્ધપ્રતિમા ખડી કરવા સુધી પહોંચી ગઇ હતી ! રંગાલયનો પુષ્પગુમ્ફિત પટ ફર થયો અને—

અભિનેતાભૂષણ નટમણિ સૂત્રધારે નાન્દી માઈ—અને “મહા-ભનિષ્ઠમણ” નાટયનું વસ્તુસૂચન કર્યું.

ત્યારપછી અતિપ્રિય એવી સમગ્ર મગધદેશની સંગીતેશ્વરી સંગીત સમ્રાણી ગૃહ સૌંદર્ય શુક્તારાએ પોતાના સંગીતપારદર્શી શિષ્યો અને વિદ્યાર્થીનીઓના દલપત્રથી સંગીતનો એક સજ્જન કાર્યક્રમ રજૂ કરવાની તૈયારી કરી.

પાટલીપુત્રની મસ્ત સંગીતેશ્વરી બ્યારે કનિષ્ઠચોકના રંગાલયના સંગીતરંગ-તરંગમાં તલ્લીન થયેલી દષ્ટિગોચર થતી હતી ત્યારે—તે સમયે તહેનો પ્રાણેશ્વર ચારુચન્દ્ર વિદ્યાવારિધિ અને તહેની પ્રિય પુત્રા હાસ્યમતી શયતાન શકાદિત્યના બન્ધનાલયમાં—કેદખાનામાં—મગધના મહામન્ત્રિક-શકયુગના વિખ્યાત વિજ્ઞાનાચાર્યના દીકરા—તક્ષશિલા ત્રિશ્વવિદ્યાલયના આચાર્યમણિ વેદવાણ્ણીની દીકરી સોમલતાનો સાથે હવાફેર કરી રહ્યાં હતાં એની ખબર શુક્તારા સંગીતેશ્વરીને ન હતી કારણ તે તો ખપોરની રંગાલયના રંગમાં શકાઈ રહી હતી !

અર્ધચન્દ્રકારે ગોઠવાઇ બેઠેલા ગાયક અને વાદકની ખરોખર મધ્યમાં—મગધ—સંગીતેશ્વરી શુક્તારા બીણાસન માંડી બેઠેલી દષ્ટિ-ગોચર થતી હતી.

તહેની ખરોખર સન્મુખમાં એક અનિબદ્ધ (પડદા વગરની) રૂદ્રવીણા પડેલી જણાતી હતી.

ગાયકદ્વય પાછળની ખાલી જગ્યા-આમાન્ય જનતાને અજ્ઞાત એવી વનસ્પતિઓના સંમિશ્રણથી કોઈક તાન્ત્રિક-વિજ્ઞાનાચાર્યે તેવાર કરેલા આછા આસમાની રંગના ચૂર્ણના સતત ઉડવાથી છવાઈ ગઈ હતી-અને જાણે આછા આસમાની રંગનો પટજ ના નાંખ્યો હોય એવી જ્ઞાન્તિ અને ભાસ થતો હતો પ્રેક્ષકવૃન્દને !

સંગીતેશ્વરી શુકતારાએ ડાબા હાથમાંના સ્ફટિકના ગોળાને વીણાના તાર પર સરકારી-ધૂંકાર કર્યો-પડજ-‘સા’ કમ્પાવ્યો અને પાછળના આસમાની રંગના વાતાવરણમાં-વીણાના તન્તુમાંથી ઉઠેલા સ્વર ‘સા’ના આન્દોલનથી. સહજ કમ્પ થયો-ધ્વન્યાત્મક શબ્દ સજીવન થયો-જ્ઞતિવાચક સ્વરૂપ ધારણ કરી “પડજ”-“સા” ખરેખર મૂર્તિમન્ત થયો-સાથે સાથે વીણામાંથી ઉઠેલા પડજસ્વર-‘સા’ ના કમ્પના ઘટવા સાથે ઘટતો ગયો-વૈજ્ઞાનિક વાતાવરણમાં વિલીન થયો !

શુકતારાએ ફરી સ્ફટિકના ગોળાને વીણાના તન્તુ પર એક લસરકો લેઈ ધસ્યો-“રિષભ”-“રે” ઉગ્યો-વાતાવરણને ચુમ્બન કરતાંજ મૂર્તિમન્ત બન્યો-આમ સંગીતેશ્વરીએ કમાનુક્રમે સપ્તસ્વરોને સ્ત્રી-પુરૂષની ભિન્નભિન્ન આકૃતિમાં મૂર્તિમન્ત કરી બતાવ્યા-ઔષધિ-જન્ય વાતાવરણમાં વિલસતા, રમણ કરતા, ભ્રમણ કરતા બતાવ્યા-આ સંગીતવિદ્યાની ભવ્ય અને દિવ્ય કલા સંગીતેશ્વરી શુકતારા સિવાય સમગ્ર મગધમાં અન્ય કોઈને જ્ઞાત નહોતી !

સંગીતશાસ્ત્રે પ્રતિપાદિત કરેલા સર્વ રાગ-રાગિણીઓના શાબ્દિક વર્ણનોને તે રહસ્યમય-પોતાના વૈજ્ઞાનિક વાતાવરણની મહાયથી મૂર્તિ-સજીવન બનાવી શકતી-શ્રોતાઓને શ્રવણ અને દર્શન-એમ ઉભયપક્ષે લાભ આપી મન્ત્રમુગ્ધ બનાવી દેતી-અને કહેતી-તે પણ સર્ગર્વ કે ક્યાં છે “સ્વરજ્ઞતિભેદજ્ઞાન” શક્યુગના કોઈ પણ ગાયકને-જેની મદદથી-યોગ્ય સ્ત્રીસ્વરની સાથે યોગ્ય પુરૂષસ્વરનું યથાયોગ્ય મિલન કરાવી-શબ્દવિજ્ઞાનની મહાયથી નાખ્યું હતું હોવાની દૃષ્ટિ.

મન્ત કરી અતાવે ?-એથી પણ આગળ વધી તે કહેતી કે દીપકો પ્રકટે, મૂળધાર વૃષ્ટિ પણ વરસે-પણ ક્યારે ?-જ્યારે ગાયકને વૈજ્ઞાનિક દ્રષ્ટિએ સંગીતવિદ્યાના સ્વરોમાં સ્ત્રી કાણ અને પુરુષ કાણ ?-આ સનાતન સંગીત સમસ્યાનું રમ્ય રહસ્ય રહમગમ્ય ત્યારે !

—અને અન્તિમ છતાં અતિશય રહસ્યમય એક સૂત્ર રજૂ કરતી કે એકલા નાદ-ગાયનથી શું વળે ?-પણ એ જાણવું જરૂરનું છે કે-પ્રકૃતિએ મનુષ્યના શરીરના યન્ત્રમાં ગોઠવેલી નાદવીણાને ક્યારે સૂર્ય, ચન્દ્ર કે સુપુમણી સાથે સંલગ્ન કરતી જોઈએ ?-નાદવીણાની જીવન્ત સિદ્ધિ સમી એ ત્રિપુટીતત્ત્વનું સંગીતસ્વરોની સાથેના સમ્યન્ધનું જ્ઞાન આજના શક્યુગના ગાયકો મૂલી ગયા છે-અને તેથીજ ખોટી વાગ્યુદ્ધતી ભ્રમણામાં ભયકાષ્ટ રહ્યા છે !

ખારીક વસ્ત્ર પર-પુષ્પોના વર્ણુ વૈવિધ્યથી ઉપસાવેલી ચિત્રાકૃતિવાળો પુષ્પપટ (પડદો) પડ્યો અને સંગીતેશ્વરી શુકતારાના સંગીતકાર્યક્રમની પૂર્ણાહતિનું પ્રેક્ષકોને સૂચન કર્યું.

આ કેં વીસમીસદીની રંગભૂમિ નથી કે “પુતાપેંડ” કે “કલાટ” ના ‘સીત’ ની મદદથી નાટકમાં આવતા પાછળના દ્રશ્યોની વ્યવસ્થા કરી લેવાય !-આ તો ઇ ૩૦૦ થી ઇ. ૩૨૦ ના વચગાળાના શક્યુગની રંગભૂમિની વાત લખાય છે !-અર્થાત્ તે યુગના નાટકમાં તો એક આખો સળંગ એક કલાકનો-કે અર્ધા-પોણા કલાકનો એક “અંક” એટલેજ “જવનિકાપતન”-પડદાનું પડવું.

પ્રેક્ષકો નવરા પડ્યાં.

—અને માંડ્યેમાંડ્ય વાત ચાલી,—

“અહ્યા, બન્ધુ ! પ્રધાનજી કેં આજે જણાતા નથી !”

“પ્રધાનજીને નાટકનાટકમાં રસ ન પડે !-એમને તો રાજનીતિનાં મ્હોટા નાટકો રમવામાં રસ પડે !-કાષ્ટકના જીવનની જામગરી એતાવવી હોય કાષ્ટકને પાણીચું આપવું હોય, કાષ્ટને ધૂળ ચાટતો-કરતો

હોય તો એમને મઝા પડે !”

ખીજ ખાજૂ વળી ખીજ એ નવજુવાન ખીજ રસીલી વાત
છેડી રહ્યા હતા.

“અહ્યા, ચન્દ્રક ! તહેં માયાને જોઇ છે ?”

“અરે, માયા-માયા શું કરે છે ?-માયાને આંટ મારે એવી એક
ખીજ કાલેજ રાતે પાટલીપુત્રમાં આવી પહોંચી છે !”

“એ કાણ છે વળી ?”

“કુરંગી.”

“તે મકાન ક્યાં રાખ્યું છે ?”

“ખીજે ક્યાં વળી ?-વારાંગનાવાડમાં ઝનિષ્કકતારમાં !”

“તું આવે તો—”

“હા હા, એ તો હું ક્યારેનાય સહમજી ગયો તો તહારા મહોંદા
પરથી-પણ તહારો કે મહારો પત્તો ખાય એવું બાદલું મહોંદિયું
નથી તો કુરંગી !”

“અહ્યા, પણ ત્યાં આંટા માર્યા કરીશું તો મહોંદું-મહોંદું જોવાનો
તો લાભ—”

“જોયાં હવે મહોંદાં !-જોઇને નકામો છુવ બાળબો ! જે પંખી
આપણા હાથમાં આવવાનેજ નથી સરગ્ગલું લેને માટે જાળ બિછા-
વવી શા કામની કહે જોઈ ?”

“રહ્યું તહારે ન આવવું હોય તો !-પણ આપણે તો અચ્ચા !
ચન્દ્રવદની કુરંગીને જોયા વિના એન પડનાર નથી-તું નહીં આવે
તો આપણે એકલા જવાના-જવાના તે જવાના !”

રંગાલયમાં પ્રેક્ષકો આમ વાતને વંટોળે સહકયા હતા અને
બહાર પવનનો વંટોળિયો સહકી આવ્યો હતો !

એટલામાં તૂર્ણજાગેએ તૂર્ણનાદ કર્યો.

—અને રંગભૂમિનો પુષ્પપટ ઉંચકાયો.

વાર્તાલાપમાં લપટાયલા પ્રેક્ષકો સહસા સમગ્ર અને સ્વસ્થ બની ગયાં !

મહાધર્માધ્યક્ષ બુદ્ધવૌષ્ણે જોવાને પ્રેક્ષકસમાજ ખૂંચળ આતુર બની ગયો હતો—કારણ બુદ્ધ-પાત્રાભિનયનો પુણ્યભાર મહાસંઘસ્થ-વિર બુદ્ધવૌષ્ણે આજે રાજપૂરણથી પોતાને શિરે ઉપાડી લીધો છે—

—જેમાં ત્હેનો એક મહદ્ હેતુ સમાયેલો હતો—

—તે એ કે જગત ધર્મમય બને, અદ્વિસક બને, જીવનના દુઃખોમાંથી-અશાન્તિમાંથી શાશ્વત શાન્તિના રસ્તે વળે !

ત્હેણે રંગભૂમિ પર પદાર્પણ કર્યું—

—સમગ્ર પ્રેક્ષકસમાજ મહાધર્માધ્યક્ષના રંગ-પ્રવેશમાત્રથી થોડીક ધેળોને માટે નિસ્તબ્ધ અને નિરુપન્ન બની ગયો હતો !

—તે ધીમે પગલે અને ગામ્ભીર્યભર્યે ડગલે બાલક રાહુલને સોડમાં લેઈ-સંસારસ્વપ્નમાં તટલીન બની પર્યંક પર સૂતેલી પોતાનો સ્નેહરાગી, પ્રિયતમા પ્રાણેશ્વરી યશોધરાની પાસે ગયો—

દીવાલની લગોલગ ગોડવેડા પર્યંકની પડખે આવેલી ખારિયેથી ત્હેણે બહાર અનન્ત આકાશ તરફ ડોકિયું કર્યું—તે ધન્યપણે ત્હેની આંખોમાં પ્રભુના, પ્રકૃતિના કે નિખિલ બ્રહ્માણ્ડના નિયામક નાસ્તિકના પ્રભુ-પરમતત્ત્વનાં દિવ્યદર્શનનો આનન્દ-સાગર ઉછળી રહ્યો હતો—

એને જગતની નિખિડ બીડમાંથી કાઢક ભવ્ય અને દિવ્ય સનાતન તત્ત્વની શોધમાં ન્હાસી છૂટવું હતું—

—એણે તારામણ્ડલને સમ્બોધી કર્યું, —એની વાણીમાં આકર્ષણ અને ગામ્ભીર્ય ઉભય હતાં—

“ઓ, સ્વર્ગપુરના પાણિયાઓ ! હું ત્હમરીજ પાસે આવું છું ! ત્હમો વગર પાંખોએ ઉડી આવા ઉચ્ચ સ્થાને કેવી રીતે જોસી ગયા

છો તે ભેદ મ્હને જણાવજો ! હું સંસાર-સંગ્રામનો અજિત યોદ્ધો છું !—ત્યાગ મ્હારી તસ્વાર છે.

—તપ મ્હારી દાલ છે ! એ ઉભય મ્હારા સાથીદાર છે !—અને જીવનના એજ સચેત ચોકીદારોથી મ્હારા ઉદ્ધાર છે !”

તે આરિયેથી પાછો વળ્યો—

—અને—અને ઉંઘમાં મન્દ મન્દ રિમત કરી રહેલા—કોઈક આ-કાશગામિની દિવ્યાંગનાઓ—દેવઆલાઓ—અપ્સરાઓની ગુલામ-ગોદમાં રમણુભ્રમણુ કરી રહેલા પોતાના પ્યારાપુત્ર રાહુવની પાસે ગયો.

—એ નમ્યો.

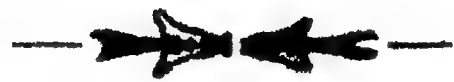
—કારણ એને પ્રાણપ્યારા—આંખોના તારા રાહુવના લોલકપોલ પર એક પ્રેમ-ભાવોત્કટ સુખન કરવું હતું—

—પ્રણયી પિતા સાત સાત વાર પ્યારા પુત્રને સુખન કરવા નયો—

—પણ પિતા-પુત્રની વચમાં ઝુકી અને ઝઝૂમી રહેલી ત્યાગની તસ્વારે પ્રેમાળ પિતાને જાજો તેવું કૈંજ ન કરવા દીધું !—પ્રેક્ષકોનું ચાલત તો વચ્ચે પડત-પણ તે તો પથ્થરનાં પુતળાંજ બની ગયાં હતાં !

પ્રકરણ ૨૩ મું.

રજની અને જયજયવન્તી,

રસોત્પત્તિનાં આલય સમાં રંગાલયની ખ્હાર સમરાજ્ય દષ્ટિગોચર
યતું હતું !

જેમણે હાથમાં બાલાઓ પારણ કરેલા છે અને કમરપટામાં
તલ્વારો તથા પીડ પર કાચખા, ગેંડા કે મગરમચ્છનાં ચામડાંની
નામરબેલનાં પાનના આકારના હાલો લટકાવી દીધી છે—તેવા ખસો
પાયડો અને ખસો ઘોડેસ્વારો આતુર, તીક્ષ્ણ અને તીખી નઝરે—
વીરરસને ઝોક અને જોમ અર્પે એવો કોઈક અદ્ભુત બનાવ બનવાની
રાહ જોતા સ્થિર ઉભેલા જણાય છે !

એમને અહીં પ્રધાન અરણ્યદત્તે મોકલ્યા છે આજ્ઞાનું પાલન કરવા—
અને એ બધા યથાર્થ અક્ષરશઃ આજ્ઞા-પાત્રન કરશે—કારણ એમનામાં
તે અબણ કે મૂઢમાં રજમાત્ર કરક નથી !

એવાજ ખીજત એ અબણ આજ્ઞાધીન હિલ અને નાગ પોત-
પોતાના પોતાના જેવાજ સાથીદારો સથે ઉપમન્ત્રી વિશ્વગુપ્ત તથા
વારાંગના માયાના મકાન પર માલિક અરણ્યદત્તે સોંપેલું એક મહદ્
ગુપ્તકાર્ય પાર પાડવા પહોંચી ગયા છે—તે પણ પોતાનું કાર્ય અચૂક
પાર પાડશે—કારણ તેમો જગદરામ બનવું એનેજ એક મંડાદું પાપ

ગણે છે-ખીજું પાપ બિચારા એ મગતરાંઓના ખ્યાનમાં નથી !

અંવાજ એ સુસંસ્કૃત આજ્ઞાધીન રાજસેવકો અશ્વત્થામને ત્યાં એક વિપમ ગજનીતિનો કાયડો કલાકથી હાલવાનો પ્રયાસ કરી રહ્યા છે.

એ રાજસેવક તે બુદ્ધભક્તિ અને વીરમતિ. એકે કહ્યું, કહેતી વખતે તહેણે તહેનાં શરીર, વાણી, તથા મગજ પરનો સંયમ ગુમાવી દીધો હતો,—

“અશ્વત્થામ !—જો એમાંનો એક મહારા પંઝામાં આવે તો—મહારાજ !—મીઠકત આખી ખરાબ થાય તોની પરવા નથી પણ એને તો પાટલીપુત્રના ચોકમાં ફાંસીને લાકડે લટકાવું !”

પ્રધાને જરા ઠાવકાપણું વધારે કાવકું મોટું કરી હાલવ્યું, “બુદ્ધભક્તિ ! તમારા મિત્રની લાગણીઓ હમણાં હમણાં બહુજ ફૂંળી થતી જાય છે-મહેને બધા લાગે છે કે કોઈક દિવસ એચિન્તો એમના હૃદયને ફૂંળી લાગણીઓનો સીધો આઘાત ન લાગી જાય-હા-સાચવવાનું માત્ર એટલુંજ છે !”

પોતાની સહનશીલતાનો દાવો સાબિત કરવાને વીરમતિએ મિત્રના કથનમાં થોડીક પૂરવણી કરી,

“અશ્વત્થામ ! એમાં બુદ્ધભક્તિનો દોષ નથી !—સ્થિતિ માનીએ તો અમો બન્ને મિત્રોની સરખીજ થઈ પડી છે !—ફરક માત્ર એટલોજ કે હું કઠણ કાળજીનો બની મહારા એકના એક દીકરા પ્રબુદ્ધનો વિયોગ સહન કરી રહ્યો છું—અને એ બિચારાથી એની દીકરી પ્રજાનો વિયોગ સહન નથી થઈ શકતો—અને ખીજું—લોકો કહે છે કે દીકરીએ તે દીવા કાઢનાય રહ્યા છે વાર ?—પણ નહીં—એની દીકરી બાર દીકરાની ગરજ સારે એવી હતી !—હશે-પણ એમાં હવે આપણે શો ઇલાજ ?”

“શો ઇલાજ ?—” પ્રધાને સત્તાની શ્રદ્ધા પ્રકટ કરી “મિત્રાજ

આ અરણ્યદત્તની ચપટીમાં છે !—આજે આપણે એવીતો ભવ્ય યોજના કરી છે કે આખોય ધર્મસંઘ સપાટામાં સપડાઇ ગયો જાણે !

‘અને તક્ષશિલાની વ્યવસ્થા પણ અમને તો ઘણી ગમી ગઇ છે !’

“વીરમતિજી ! ત્હમે જૂઓ તો ખરા કે ધર્મસંઘને આજે હાખે. કે મહારાજ આપું લક્ષ તક્ષશિલા તરફ દોરીસ—બુદ્ધભક્તિજી ! શત્રુના દલગલને કેમ વિલકત કે વિન્નિગ્ન કરવું એ નીતિ અરણ્યદત્તને સદજ ગમ્ય છે !”

“અને આપ ધારો તો—અમારા દીકરા—દીકરીની પણ શોધ આપને માટે સદજકાર્ય છે !”

“પણ બુદ્ધભક્તિજી ! મ્હને અન્યમી તો એ લાગે છે કે જામરા ધર્મસંઘે ત્હમારા દીકરા—દીકરી પડાવી લીધાં—કહો કે ઉઠાવી ગયા—અને વર્ષો થવા છતાં આજે રાજસત્તાને આ ખાતની ત્હમે જાણ કરો છો !”

જે સમયે આ રાજનીતિય ત્રિપુટી રાજકાજમાં ગૂંથાયેલી દ્રષ્ટિ-ગોચર થતી હતી તેજ સમયે પ્રધાન અરણ્યદત્તના મકાનની પાછળના-ગંગાના ફાટની લગોલગ આવેલા એક બગીચાના લતામણકપની અન્દર બે કુમારિકા અને એક યુવકની ત્રિપુટી પલાયન-પુરાણનું છેલ્લું પાનું વાંચી રહી હતી.

યુવકે કહ્યું, “હું એક અને ત્હમે બે !”

એક યુવતીએ પ્રત્યુત્તરમાં કૃમિમ ગામ્ભીર્ય મુખ પર ધારણ કર્યું !

બીજી યુવતીથી જવાબ આપ્યા સિવાય ન રહેવાયું—વદન પર મન્દ સ્મિતની રેખાઓ સ્ફુરી અને તે સહસા બોલી, “મદનમિત્ર ! તો એમ કરો કે અમે જાન્યેને એક દોરડાંથી કચકચાવીને બાંધો—

અને આ ગંગાજીમાં પધરાવી દો કે ત્હમરી પીડા પતી જાય !”

“એના કરતાં હુંજ ગંગાજીમાંથી લઉં તો તકરારજ પતી જાય !”

“એના કરતાં તો આપણે એકકે શ્વાસે પક્ષાયન-સમાધિ કરિયે તો કેવી મઝા પડે ?—જૂઓ મહનમિત્ર ! આપુ એવા તો મહદ્દાર્થમાં હમણું રોકાઈ ગયા છે કે એ દિવસ સુધી કાંઈ અમારી ખજર પણ કાઢશે નહીં !”

“પણ હું એકલો—”

“અને અમે એ તે પણ પાછી ખેંદેતો !—પારકા હોય તો બંને-પણ આ તો સગી એ ખેંદેતો !—અમે લદશું, વદશું, ઝવડશું અને ત્હમને પળવશું—કહો તે કે ઓલામાંથી સુત્રામાં અને સુત્રામાંથી રાખમાં નાંખશું ત્હમને ! ત્હમરી મંઝવણ હું ખરોખર ત્હમજી ગર્મ છું !—રહી એ બધી વાત !—પણ વાર, હ્યો મ્હારી ખેંદેતને એકલા આવવું હોય તો લેખ જનવ-મ્હારે નથી આવવું !—એનાં સુખમાં મ્હારે આંડે નથી આવવું ! અને એ આંધળી છે—તોય ત્હમને બહુ ગમે છે—અને—”

મહનમિત્ર પ્રધાનપુત્રીનાં મ્હેણાંટોણાં ત્હમજી ગયો હતો. તે હિંમોતો ત્યાંથી એ ડગલાં આગળ વધ્યો—બંને ખેંદેતોની વચ્ચેમાં આવી ઉભો—બંનેના ખભા પર હાથ મૂક્યા—કાંઈ કેંજ ન બોલ્યું—ફક્ત બંને હાથ ખસ્યા અને ખસીને બંને ખેંદેતોની-કેશલટોથી આચ્છાદિત ડોકમાં ગળખોંય બની પડ્યા—

“જયજયવન્તી !—”

મહનમિત્રની બોલાતી જયજયવન્તી ન બોલી.

“રજની !—”

રજની પણ ન બોલી.

મહનમિત્રે બંને ખેંદેતોની ગરદન પરથી એકી સથે હાથ ઉઠાવી લાધા અને બોલ્યો,—

“હ્યો ત્યારે હું જાઉં છું !”

—અને જવાને પગલાં જરી પૂંડ પણ ફેરવી.

સહસા અન્ને બહેનો એક વાક્ય એકી સાથે બોલી ઉઠી,—

“મદનમિત્ર ! ન જશો !—”

‘ગયા વિના ચાલે એમ નથી !—સ્વદેશવરના યાત્રિકો મહારીજ ગાદ બોર્મ રહ્યા છે !—અળવાતો અગ્નિ મહેંજ સળગાવ્યો છે—મહેંજ ચિતરેલા મગધમણિના ચિત્રના—શકકુમાર સુનિષ્ઠે કરેલાં અપમાન અને વિનાશમાંથીજ આ શકસત્તાના વિનાશની જ્વલાઓ અળવા રૂપે પ્રકટી ઉઠી છે ! રજનિ ! જ્યવન ! હું ત્વેમાં સાથ ન આપું તો દ્રોહી હરું !—આ તો મહેને થયું કે વખતે અળવામાં ખપી જતિ’ તો ફરી પાછા ક્યારે મળાએ-?—”

જ્યજ્યવન્તી સહસા બોલી ઉઠી,—

‘બહેન—”

“હું—” રજનીએ ઉંકારો ભણ્યો.

“ચાલ, આપણે પણ અળવો કરિયે !”

“અળવો ?”

‘હા, અળવો !”

“પણ આપણે તે દાની સહામે અળવો ફરીશું ?”

‘આપુની સહામે !”

“આપુની સહામે અળવો ?”

“હા, આપણા રસિકજને રાક્ષસી રાવણસત્તાની સહામે અળવો ફર્યો છે-તો આપણે એ રાવણસત્તાના એક અને અન્નેડ સાથીદાર આપણા બાપની સહામે અળવો કરિયે તો એમાં ખોટું શું ?”

રસિકજનની પ્રેરણાથી બાપની સહામે અળવો જગાડવાની મહેચ્છા સંવનાર દાકરીઓની બળવા વિષયની ચર્ચા પૂર્ણ કક્ષાએ પહોંચે કે નિરાકરણ કરે તે પહેલાં તો ચાલુ પ્રસંગના પ્રવાહમાં એક ઓચિન્તો પથરો પડ્યો—અને વહી રહેતો સરળ વાર્તાન પતો પ્રવાહ ડહોળાઈ ગયો—અટપ્પી ગયો !

પ્રકરણ ૨૪ મું.

પ્રધાન અને પ્રતિનિધિ.

અને પ્રધાન અરજદારના મકાનના પાછલે બારણેથી તણ પીટ અને વૃદ્ધ જણાતી વ્યક્તિઓએ અગીઆમાં પ્રવેશ કર્યો !

લક્ષ્મણપ્રસાદમાં ઉભેલી ત્રિપુરીમાંથી એક જણ બોલ્યું,

‘રજનિ ! બાપુ આવે છે-મદનમિત્ર ! ચાલો સંતાપ જઈએ !’

‘રજનિ ! જયજયવન્તી ! ત્હમો બન્ને આ આરસના આસનોની નીચે લપાઈ જાવ !-હું એમને જરા પાંસરાદોર કરી લઉં !’ આમ બોલી રૂદામેથી આવતી વ્યક્તિઓનો રૂદામનો કરવાને મદનમિત્ર આગળ પગલાં માંડવાની તૈયારી કરી અને જયજયવન્તીએ ઝટ ત્હેનું કાંધું પકડ્યું-તે બોલો,

‘મદનમિત્ર ! એમ કરવાની જરા પણ જરૂર નથી !’

‘એમ કર્યા સિવાય પાટલીપુત્રના સત્તાવીશોની શુદ્ધિબુદ્ધિ ઠેકાણે પણ નહીં આવે !-છોડી દે હાથ !’

‘પણ મહારા બાપુને—’

‘જયજયવન્તી ! છોડ !-હાથ છોડ ! ત્હારો બાપ લોકશત્રુ છે-અને લોકપ્રવાહની આડે આવનારની કેવી ખૂરી વહેલ થાય છે તે

નઝરોનઝર જોવું હોય તો ત્હમે બંને મહારી સાથે ચાલો !”

સ્વદેશસેવા. પ્રેમના જોરદાર ધક્કાએ-પ્રાણ પાથરી જીવનસહ-ચારિણી બનવાને તત્પર બની રહેલી બંને પ્રાણિનીઓના પ્રેમને તરછોડવાની ત્હેને ફરજ પાડી ! પ્રાણિનીએ ઝડપેહુ ઝાંડું છોડાવી તે બગલમાં કપડું વીંટી રાખેલી તસ્વાર ખુલ્લી કરી હાથમાં ધારણ કરી આગળ ધસ્યો !

—અને રહામેથી આવનાર ત્રણ વૃદ્ધોની રહામે કેં પણ બોલ્યા-ચાલ્યા વગર આડો થઇ ઉભો રહ્યો

ઓચિન્તોજ આમ એક અનણ્યો આડે ઉભેલો જોઇ તણે જાણા જરા ચોંક્યા પણ ખરા !

બુદ્ધભક્તિથી આ દ્રશ્ય ન જોઇ રહેવાયું—ત્હેણે આગન્તુકને એકે સામટા ચાર પાંચ પ્રશ્નો પૂછી નાંખ્યા,

“અહ્યા કાણુ છે ?—ક્યાંથી આવે છે ?—કાનું કામ છે ?—અને આમ જંગલીજટની માફક રસ્તાની આડો માર્ગ રોકાને કેમ ઉભો છું ?—”

“આડા તો ત્હમે ઉભા છે !”

“પણ તું છે કાણુ અમ સરખાને સીધા ઉભા રહેવાનું કહેનાર ?—”

“હું તક્ષશિલાથી આવું છું !”

તક્ષશિલા નામ કાને અથડાતાંજ અરણ્યદત્તથી હવે બોલ્યા વિના ન રહેવાયું ત્હેણે પૂછ્યું,

“તક્ષશિલાનો કેં સન્દેશો લાવ્યો છું ?”

‘હા.’ વિનયનું દિગ્દર્શન કે દમ્બદર્શન કરાવતો ‘જી’ શબ્દ ઉતર્યા વગરનો મનમિત્રે તોછડો હકાર સંભળાવ્યો.

સન્દેશો વાંચવા-જાણવાની આતુરતા કરતાં તો આવનારના હાથ-

માંની ખુશ્લી તલવારને નમાવવાનો પ્રધાનના હૃદયમાં વલગભાટ થઇ રહ્યો હતો—

“લાવ-ફાનો સન્દેશો છે ?”

“તક્ષશિલાના વિશ્વવિદ્યાલયના યુવકોનો !”

પ્રધાને જરાક ખિન્નવાટથી કહ્યું, ‘વૃદ્ધોનો હોય કે યુવકોનો !—સન્દેશો ક્યાં છે ?’

અત્યારસુધી નીચી રાખેલી તલવાર મદનમિત્રે હિંચી ફરી અને જીવનના આદર્શોને સાધ્ય કરવાનો તરફડાટ અનુભવતા યુવકનેજ છાન્ને એવી અદાથી ગર્જના કરી કહ્યું,—

“આ રહ્યો ગમરો સન્દેશ !

સન્દેશાના વિચિત્ર પ્રકારે પ્રધાનજીને જરાક ડંડા કર્યા તે ખેાળ્યા, “ભાઈ !—”

—ખોત્રવા જતા પ્રધાનને વચમાંથીજ કાપી નાંખી મદનમિત્રે ખીજી ગર્જના કરી,

“ભાઈ-નહીં !—શત્રુ કહેા !—ભાઈગરો આંધવાની આ રીત ન હોય !”

‘ભાઈ !—’

ફરીવાર પણ મદનમિત્રે પ્રધાનને તોડી નાંખ્યો—

“ભાઈ કહી—ત્હમે મ્હારી મશ્કરી તો નથી કરતા ને ?—અત્યારે હું ત્હમारी સમક્ષ તક્ષશિલાના પ્રતિનિધિ તરીકે ઉભો છું !”

“હું ત્હારી મશ્કરી નથી કરતો—અને ત્હારે માટે “ભાઈ” સિવાય મ્હને ખીજું સમ્બોધન નથી જડતું—એટલે હું તો ત્હને ભાઈજ કહીશ—વધુમાં ત્હને જોઇ મ્હને મ્હારી યુવાની યાદ આવે છે ! ત્હારું નામ શું ?—અને—ત્હને ત્હારી યુવાની જોઇ અદેખાઈ પણ આવે છે !”

‘અદેખાઈજ આવે !—ખીજું થાય પણ શું ?—કારણ અમે

જુવાનીને માણી જાણીએ છીએ-તે પણ ત્હમारी જૂની રીતે નહીં-
અમારી હોય !-અને પ્રધાનજી !-ત્હમે પણ જુવાની તો ત્હમारी રીતે
પેટ ભરીને માણીજ હશે-નહીંતર આમ પાટલપુત્રની રાવણસત્તાના
કુત્ર રત્તાધીશ પ્રધાનજી શાના થઈ બેસો ?”

ધરણ શિવાળને મનમાં તો ખૂબ ખૂબ ખિજવાટ થઈ આવ્યો.
પણ-કોઈક ખાસ કારણ ત્હને શાન્તિ બારણ કરવાનો બોધપાક
આપી રહ્યું હતું—

સંવમથી એ હારની ધાર ઉપર ઝંઝૂમાં રહેલી બાજી પણ
ઘણીક્યાર તો જીતી જતો અને પોતાના મિનનજ ઉપર એ સદાએ
સંગેગની લગામ બાંધી રાખતો-એ ઉંચા પ્રકારનો તકસાધુ હતો—

ખૂબજ આતુરતાનો ઉભરો દર્શાવતાં એણે ફરી પૂછ્યું,

“ત્હારું નામ તો કહીશ જરા ?”

“મહનમિત્ર.”

‘ભાઈ, મહનમિત્ર ! જે ત્હમે તક્ષશિલાના યુવકોના પ્રતિનિધિજ
હો-તો તક્ષશિલાના પાણીદાર યુવકોને ત્હમારા જેવા પ્રતિનિધિ ચૂંટવા
અદ્વત મહારાં અભિનન્દન છે !”—પ્રધાને અનુક્રમે બુદ્ધભક્તિ અને
વીરમતિ તરફ અનુમાતિ માંગતી નજરે જોયું અને પૂછ્યું,

“બુદ્ધભક્તિજી ! ત્હમને અને વીરમનિજીને જે મોડું નજ થતું
હોય તો આપણે અત્યારેજ જરા પાછા ફરી-આ ભાઈ સાથે-જ્યારે
એ પ્રતિનિધિ સ્વરૂપેજ આવ્યા છે તો બે ચાર મોઢળા મનની વાતો
કરી લઈએ !”

“ઓહો, અમો તો રાજનીતિની ચર્ચા માટે સદાએ જતન જ
છીએ !”

“હું પણ બુદ્ધભક્તિના વિચારનો જ છું !”

અરણુદત્તે બે ડગલાં આગળ વધી સત્કારનો અભિનય કરતાં કહ્યું,

“તો ચાલો ભાઈ, મહનમિત્ર ! દિલ ખોલીએ-તે વાતો કરીએ !”

“પણ મ્હને ત્હમારામાં વિશ્વાસ નથી ! ”

‘વિશ્વાસ એ તો કેળવવાની વસ્તુ છે-અને સાચી આપ-મે તો સોદો છે ! નકામી આમ રસ્તામાં ઉભા ઉભા મન સાથે ઘડભાંગ ન કરે. ચાલો, આ તો સમગ્ર મગધના કલ્યાણની વાત છે !’

“ત્હમારે હૈયે ?—અને તે પણ મગધનું કલ્યાણ ? ”

“વિશ્વનું—! ”

“આવો દમ્ભ શા મેળે કરતા હશે ? ”

“કાણુ કહે છે દમ્ભ કરું છું ?—મદનમિત્ર ! હમણાં હમણાં તો ભૂખ ને તરસ પણ મહારી પાસેથી ભાગી ગયાં છે !—ત્હમે તો એકલા તક્ષશિલાના યુવકોના જ પ્રતિનિધિ હશે-પણ ત્હમે જાણો છો-કે સમગ્ર મગધવ્યાપિ સારીયે શકસત્તાનો-હું પ્રતિનિધિ છું ! ”

“જાણું છું-અને સાથે સાથે એ પણ જાણાવું છું કે શકસત્તાના પ્રતિનિધિને સારીયે મગધ નિન્દે છે ! ”

“મદનમિત્ર !—નિન્દાના કંટકાથી અત્રાંકૃત થયેલી પ્રશંસાનાં પુષ્પોની માળા રાજનીતિનો જ એકલા હસતે મોઢે ધારણ કરી શકે છે ! ”

“વારૂ, તો એક પ્રશ્ન પૂછું ત્હનો ખુલ્લે હૃદયે જવાબ આપશો ? ”
એટલામાં ઉક્ષ અને નાગે પ્રવેશ કર્યો.

અરુણદત્તને રહામે જોતાં ઉક્ષ અને નાગ કંઈ સન્દેશે સંભળાવવાને ઝોડ ફફડાવવાની-ફાડવાની તૈયારી કરતા હતા પણ પ્રધાને જ ત્હમને હાથ અને આંખોથી એક પણ શબ્દ બોલ્યા વગર આંધ્રે મૂંગા મૂંગા ઉભા રહેવાની સૂચના કરી—

શેઠની સૂચના માન્ય કરી બન્ને તોડરો આગામી રહ જોતા સર્વ મંડળની પાછળ સાવધાનીથી ઉભા રહ્યા.

“ના કહ્યું જે—આવો, નિરાંતે ઘરમાં બેસી દિવખુદ્ધી વાતો કરી

લઘ્વે—રસ્તામાં તે વાતો હોય ?—અને તે પણ આવી મહત્વની ?
દિવાલને પણ કાતો હોય છે ! વાયુ પણ વાતનું વહન કરી વિશ્વમાં
વિસ્તારી શકે છે ! ”

મહનમિત્રે અરણ્યદત્તની આછી આછી કીર્તિ—ગાથા સાંભળી
હતી—પણ આમ એને પ્રત્યક્ષ મળવાનો તો લહેને માટે આ પહેલો
જ પ્રસંગ હતો—તેથી લહેને મનમાં બય હતો કે વખત છે તે લાગ
મળે અને શિયાળ સિંહને સકંઝામાં સપડાવી દે તો ?—

આમ છતાં લહેણે હિંમતથી આગળ ડગલાં ભરી અનુભવ કરવાનું
સહજ મન થઈ આવ્યું ! અને વિનય સ્થામે વિનય પણ દર્શાવ્યો.

“વાર તો મુરખી ! મ્હારા શરીરને આપના મકાનમાં સહજ
પણ ઈંગ્ત થઈ છે તો ત્હમારી ખુરી વલેહ થઈ જાણીને !—અને
ત્હમે એમ માનતા હો કે હું એકલો છું અને શું કરી શકીશ ?—
તો તે ત્હમારી જૂલ છે !—મ્હને સારાય મગધના યુવાનો અને યુવતી-
ઓનું પીડાળ છે—જે ત્હમને—કે ત્હમ રા જેવા પ્રખ્ખદ્રોહી સઝારો
અરણ્યદત્તોને પાટલીપુત્રના ચન્દ્રચોકમાં ફાંસીએ લટકાવવાનું વિશુદ્ધ વૃત
લેખને—તકતી રાહ જોતાં બેઠાં છે !—માટે હજુ પણ છેલ્લું છેલ્લું
ગાર્હ યજ્ઞવીને સૂણાવી દઉં છું કે મ્હારી સાથે દગલમાજી કરતાં—
આલખાજી રમતાં વિચાર કરજે—નહીંતર માથું ધડ પર નહીં રહે ! ”

“મહનમિત્ર ! ત્હમે મ્હને આવું લાંબું ચેતવણી પુરાણ ન સંભ-
ળાવ્યું હોત તો પણ આલત—કારણ હું જે જાણું છું તે ત્હમે
જાણતા હો એમ નથી લાગતું ! ”

‘ શું મુરખી ?—’

‘ રાજનીતિ.’

‘ રાજનીતિ તો વાણીવિલાસ ત્હમનેજ શોભે ! અમે તો વાણીને
સંયમથી બાંધી રાખી છે—અને હર્મને અમારો ઈષ્ટ માન્યો છે—આ

તદ્વારને માન્યથી મુક્ત કરી છે-તે પણ ધર્મકર્મની સાંસાંક માટેજ!-
ધર્મ તર્યો-કર્મ સધાયાં કે તરતજ અમારી તદ્વાર મ્યાનખંડ ખનશે—”

“પણ મ્હારે ત્હમને ખીજુંજ કેં કહેવાનું છે જે ત્હમે નથી
જાણતા-અને જાણુશો એટલે મ્હારામાં ત્હમારો અટલ વિશ્વાસ
ચ્હોંટશે !”

“તે શું ?”

“રાજનીતિ હૂતનો અને પ્રતિનિધિનો વધ કરવાની મના કરે
છે-આ નીતિ હું જાણું છું એટલે ત્હમારા સરખા પ્રતિનિધિ સાથે
મ્હારે કેવું યોગ્ય વર્તન કરવું જોઈએ તે હું સારી રીતે જાણું છું-
તો હવે મ્હારામાં સંપૂર્ણ વિશ્વાસ મૂકી મ્હારી સાથે ચાલો કે
આપણે વાતનો જલ્દી નીવેડો લાવી દઈએ-ચાલો, બુદ્ધભક્તિજી !
વીરમતિજી પધારો !” કહી અરુણદત્ત આગળ ચાલી નીકળ્યો-કારણ
પ્રતિનિધિનો ત્હેને સત્કાર કરવો હતો !

બુદ્ધભક્તિએ મહનમિત્રની તરફ સરિમત જોઈ કહ્યું,—ત્હેણે
પાછળ પણ નજર કરી લીધી તો જોયું કે તોડરો ખન્ને પ્રધાનની
પાછળજ ચાલી નીકળ્યા હતા.

“મહનમિત્રજી ! પધારો—”

“ચાલો !—” કહી મહનમિત્રે આગળ ચાલતા માંડયું અને
ચાલતાં ચાલતાં એક એ વાર ગરદન ફેરવી પાછળ-પણ ખૂબ આંધે
નજર નાંખી —

વીરમતિએ પૂછ્યું,

“ત્હમે શોધો છો કાને ?”

“કાણે નહીં !”

“કાંઈ ત્હમારા સાથીદાર તો પાછળ નથી રહી ગયા ને ?”

“અત્યારે તો આ મકાનમાંજ મ્હારા સાથીદારો છે !”

“તે અમે ત્હમારી સાથેજ છીએ-પ્રધાનજી ત્હમારી સાથે કેં

પણ દુર્વર્તન કરે તે પેલેલાં ગમે તમારું રક્ષણ કરોશું !—વાર, મદનમિત્ર ! તમે ધર્મસંઘના સેવક ખરા કે ?”

‘વીરમતિજી ! પાટલીપુત્રનાં ક્યાં યુવક-યુવતી એ દાગબગાંથી પાદ લેશે તેની મદને ખબર નથી !’

“મદનમિત્રજી ! ધર્મસંઘ એ ધર્મીજ નથી ?”

‘અને ત્યારે શકસત્તાએ ધીંગાણું નથી ?’

‘રામરાજ્યને ધર્મસંઘ મિત્રાય કાઢજી વખોડતું નથી !’

“અને ત્યારે શકસત્તાને—રાવણસત્તાને પાટલીપુત્રના પ્રધાનમંડળ મિત્રાય ખીજું કાઢજી વખોડતું નથી !”

“વાર, મદનમિત્ર ! પ્રજાને તમે યોગખો છો ?”

“—અને મહારા પ્રબુદ્ધને—?”

“પ્રબુદ્ધ તમારો દીકરો થાય ?”

‘હા—અને પ્રજા આ વીરમતિજીની દીકરી—અને તે વળી મો દીકરાની ગરજ સારે એવી !’

“તેથીજ એને ધર્મસંઘે પુરુષપુર અને ગાન્ધારની સેવા સોંપી છે”

“—અને મહારા—”

“રહમતો તમારા પ્રબુદ્ધની સ્થિતિ જાણવા તમે ખૂબ આતુર છો—હું ભૂલતો ન હોઉં તો મહેંજ એને તક્ષશિલાના બગવાની રાતે બંગ-વંગ અને કામરૂપ તરફ એક ખાસ અગત્યના કાર્ય નિમિત્તે રવાના કર્યો છે !”

એટલામાં પ્રધાનના મકાનનું દાર આવી પહોંચ્યું એટલે બુધ્ધ-ભક્તિએ મદનમિત્રને ખભે હાથ મૂક્યો અને કહ્યું,

“મદનમિત્રજી ! કેટલો નિષ્કનો કરીએ તો અમને અમારાં દીકરા-દીકરીનાં મોઢાં જોવાનો મોક મળે ?—મદનમિત્રજી ! આને મશ્કરી નથી !—અમારાથી હવે વિરોગનું દુઃખ નથી રહેવાતું !—અ

જૂઓ સાથે સાથે—” આમ બોલી બુદ્ધમનિએ આજૂ’બાજૂ એક ચોંકભરી નજર ફેંકી લેઈ આગળ જોતવા માંડ્યું,—

—અને ત્રિપુરીને આવતાં બાર કેમ થયું ?—આમ વિચારી બગીચામાં પડતાં બારણાંની ઉપર આવેલી બારીએ અરણુદત્ત જોવા આવ્યો—તેજ સમયે બુદ્ધભક્તિ વાણિયો મહનમિત્રને આવચેત બનવાની સૂચના આપતું એક મર્મભર્યું વાક્ય સંભળાવી રહ્યો હતો,—

“અમારૂં માનો તો પાછા ફરો !—અરણુદત્તે ત્હમને આંટમાં લીધા છે ત્હેની હજુ પણ ત્હમને ગમ પડી નથી !—ત્હમે એમના ઘરમાં પગ મૂક્યો પછી એ રાગ્ન છે !—એનાં મકાનનાં કાષ્ઠક ઓરડા—ઓરડીમાં જે ગોંધાઈ પડ્યા તો વર્ષો સુધી ત્હમારો છૂટકારો નથી !—અને—”

અને—થી આગળ વધે કે કંઈક કહે તે પહેલાં તો પ્રધાનના તોકરો ઉક્ષ, નાગ, વિભુ અને બીજા બેચાર વધારે જાણે-ઉભેલી ત્રિપુરી પર ઓચિંતોજ હલ્લો કર્યો.

મહનમિત્રે જેમાંના એકને તો હાથમાંની ખુલ્લી તસ્વારનો ધા કરી ધરાશાયી પણ કરી દેધો !

પ્રકરણ ૨૫ મું.

ઠોટ આગળ અને માયાને ત્યાં.

નૂવ માર્કસની લંચાઈ અને ઠોટ માર્કસની પ્લોગાઈમાં પાતરી પને પથરાયલા પાટલીપુત્રને-કમરકંઠોરા જેવા વિટળાઈ ઉભેલા સાગના લાકડાના કંઠોરાના (ઠોટના) ચોસઃ દરવાજામાંના પશ્ચિમ તરફ આવેલા એક દરવાજાના કાષ્ટના ધુમ્મટની નીચે ઉભી ઉભી પાંચ છ વ્યક્તિઓ કેંક છાની જાની વાતો કરી રહેલી દ્રષ્ટિઓ ચાલે છે.

પાટલીપુત્રના ઉત્તર સીમારે આવેલું બુદ્ધ મંદિર વટાવ્યા પછી બે ઠોસ દૂર ક્ષેત્રિક સંપત્તિ સમ્રાટ અશોકનું નિર્માણ કરેલું મકાન આવતું હતું.

યુવકોએ ધુમ્મટની નીચેથી બહાર નીકળી આગળ ચાલવા માંડ્યું.

એક યુવક બોલ્યો, “આપણે મહા આગળ જઈએ હવે ?”

બીજાએ કહ્યું, “નહીં, સંકટસૂચક શંખનાદ થયા વિના આપણે આ સ્થાન છોડવાની જરાય જરૂર નથી-અને વધુમાં તેમ ન કરવાની આપણા નાયકની આજ્ઞા છે !”

‘પણ આમ તે ક્યાંસુધી નવરા ઉભા રહેવું?—મહેને તો હથેળીમાં ચેળ આવે છે!’

“અહ્યા પિનાક! ત્હારો તો સ્વભાષણ દંડાગાળ રહ્યો!”

“હા, પણ તે આમ ઉભા રહેવામાં શી મજા? એ ખાખએ—એ દઈએ કે પાર આવી જાય!”

“ત્યારે ત્હારાથી તો જાણે નવરાળ ઉભા ન રહેવાય?—નવરો પડે તો છેવટે વા જોડે પણ વટે!—નાર, પણ ધાર કે જામી તો ફાને લપેટામાં લેપશ?”

“આપણે તો પેલા બગદિયાને દાદમાં ઘાલ્યો છે—ઝપાટામાં આવે કે બોરફટા!”

“કાણુ?—બગદિયો કયો?”

“આ પેલો દેશાનન્દ.”

“બહુ વિદ્વાન છે અને પંડિતો તો એને ખૂબ ખૂબ સન્માને છે—પછી ત્હને કાં એના તરફ આટલો બધો ભાવ ઉભરાઈ આવે છે?”

‘ભલે વિદ્વાન હો!—પણ એના :જેવો બુદ્ધસાધુઓમાં એક બીજો વહેલ નથી!’

“સોકા તો લાખગણું કહે—પણ ત્હં કાંઈ દિવસ નજરોનઝર એને રજળતો કે બારાંગનાને ત્યાં અફળાતો જોયો છે?”

“એકવાર મ્હેં એને સાયંકાલે કનિષ્કકતારમાં બાજુનાજૂ રાફાં મારી—કાંઈ જોતું નથી મહેને—એમ માની માયાના ઘરમાં હડપ દેતોક ધૂસી જતો જોયો છે—મ્હેં!—અને ખીજી વાર રંગાલયની બાજુના સુરાપીડમાં એક ખૂણામાં કટોરી પર કટોરી સ્હલાવતો—હવે કેં પૂછવાનું છે ત્હારે?—”

“તું કહે એ ખરું ભાઈ!—કારણ આખા નગરમાં રખડપટ્ટી કરવામાં તું એના પિતરાઈ ભાઈ જોયો!—અને તું કાંઈતી સાંજ-જેલી માને એવો પણ નથી તો!”

‘વહીયા આગળ વાર્તાલાપ ચાલી રહ્યો છે એટલામાં દુરથી

આવશે સંખનાદ સંભળાશે.

—અને યુવકો સચેત બન્યા.

એક બોલ્યો, “અહ્યા, કુહારી ખાસ મુલાય નહીં—કોની પાસ છે એ ?”

‘આ રહી મ્હારે ખભે.’

“—અને લમણાંનાં સાંધા લોડવાની નરાજ આ સેવકની ખાંધ પર છે.”

“—અને કુટીમાંથી આખો ને આખો ઉચ્છવાતું ત્રિશૂળ આ પિનાક-સંકરની મુકોમાં રાત્રુઓના કાલની પ્રતિક્ષા કરી રહ્યું છે !”

“અને પરશુરામના તીખ બાહણત્વ જેવી ધારદાર ફરસી આ રહી બન્દાની બગલમાં !”

‘ઠીક, ઠીક ચાલો તારે હવે વિલમ્બ કરવામાં માથ નથી !”

જે સમયે પાટલીપુત્રના ઢાટ આગળથી મઠ તરફ જવાને યુવકોએ કૃચ્છ કરી ને સમયે—

—રંગાલયમાં ભગવાન બુદ્ધની તપશ્ચર્યાનું ભાવનીનું દ્રશ્ય બજવાડ રહ્યું હતું.

—કનિકકતારની વિલાસગલીમાં માયાના મકાનને અગ્નિના ભડકા ભરખી રહ્યા હતા.

—રાજવાડાને બીજે નાકે આવેલા ઉપમન્ત્રી વિશ્વગુપ્તના મકાનમાં પણ ભયંકર આગ લાગી હતી !

—માયા એક સંગીતની રચાયી (આસ્તાઈ) ની પંક્તિને ધૂમાળી રહી હતી-ધુંદી રહી હતી કે,—

સંગત કીજે એસે મુજનકા

સંકટમેં જો ભાગ ન જાવે—સંગત.

—મૃદંગવાયક

હીપચન્દી તાલના-પરજુતોડાથી બર્પા બર્પા બોલ ખરેખરી રમઝટ સાથે બજાવી રહ્યો હતો.

એ સમયની પા માત્ર બાકી રહેતાંજ પરણ્યા બાંધતો અને તણ્યા આશ્રિતિએ પાછો સમ ઉપર આવી અડી રૂંજતો—અમનો દેખાડ કરતો !

—અને બીનકાર અનિરૂદ્ધ રૂપ બીનના તારો પર ખુબ સ્ફુર્તિથી અંગુલિઓ સરકાવી એવા તો સ્વર પર સ્વરો ભરી રેતો—બધું કે અમરગૂંજન !

એકલામાં ત્રીજા મજલાની બારીમાંથી આગના ભડકાએ ઝાસિયું ક્યું—સંગીતરસિક સજ્જનોની રહામે ઢાંતિયું ક્યું—

એક ચકરી પાધોટીવાળાએ હબકીને અડપ રેતાકે ઉભા થઈ જઈ ફાટી આંખે કહ્યું,

“આગ !-આઆઆ.....!”

બીજાએ કહ્યું,—

“ભોગ લાગ્યા ! ભાગો બાપસા” કહી તે ઉભો પણ થઈ ગયો.

ત્રીજાએ કહ્યું,—

“માયા ! મારી નાંખ્યા !—”

એકા ટાંટિયા લંબાવી ગાદીતકિયે બીજાકુલ બેપરવાઈ અને આરામથી પડેલા સાચા સંગીતરસિક મસ્તે કહ્યું—જેની મસ્તી વધુ પડતી મુરતે સ્વાધીન હતી —

“માઆ-યા ! એક-એન્વો તો પ્યારી, મ-હસાર હેડ કે મૂસળ-ધાર વર-સાહ વરસે !-કૈંકની આગ—હંડીક—”

માયાએ ખિન્નબને કહ્યું,

“આ ગધેડાને બારીએથી બહાર હસેદી દો ! અને—”

માયા કેં પણ વધુ આગળ જોભે કે વર્તન કરે તે પહેલાં તો—સંગીતરસિક સજ્જનો જે બાજુ પર જોડા હતા તેજ બાજુનો દીવાન-ખાનાનો ભાગ કડકમૂસ કરતો કે નીચે તૂટી પડ્યો—

—અને સંગીતભક્તોને વિનાયતને આગ્નિ-રમતી પાત્રાનું ફળ મળ્યું !—તહેમની હમ્મ ન્હોતી કે કમોનું ફળ આવું અને આટલું

જલ્દી મળે !—પણ પ્રભુ મળે !—

દ્રશ્ય જોઇ માયા ઘડીભરને માટે તો અવાક બની ગઈ—પણ તે સહજમાં સહમજી ગઈ કે આ વિમૂઢ બનવાનો સમય નથી !

તેણે સાગિન્દ્રાઓને સન્મોંત્રી કહ્યું,

‘સુરનિધિ ! નાટ્યાચાર્ય ! કલાકલાપ ! રાસેશ્વર !—સાજ તમારાં જ્યાંના ત્યાં પડ્યા રહેવા દો—અને બીજી બારિયોએથી ન્હાસી છૂટવાની વ્યવસ્થા કરો !’

આમ જોલતાં જોલતાં માયાએ બાજુના એક ખણ્ડમાં પ્રવેશ કર્યો—

—પર્ષદની નીચેના ગુપ્તભણ્ડારનું દારા તેણે ખોલ્યું અને તેમાંથી રેશમી વસ્ત્રનો બનાવેલો એક મોટો દડો કહાડ્યો—

છાતી સરસો બાંધ્યો અને તે બાંધી,—

“પ્રિયજનની પ્રિય વસ્તુ સહીસલામત સુપ્રત કરવી જોઈએ ! પછી બસે આ શરીર આગમાં ભસ્મીભૂત થઇ જાય !”

તેણે ઓઢણીના છેડાની મદદથી તે કન્દુકને—દડાને અપસારીને—છૂટી ન જાય તેમ છાતી સરસો બાંધ્યો અને કક્ષની બહારના દીવાન-ખાનામાં આવી —

એણે દીવાનખાનામાં પગલાં માંડ્યાં તે પકું પકું થઈ રહેલો દીવાનખાનાનો બાકીનો ભાગ કડકડ કરતો કે નીચે ખસી પડ્યો—

—તે સમયે સુરનિધિ નાટ્યાચાર્યજીને કહેતો હતો કે—આજે મહેં બી-ણાનો ‘સા’ ભર્યો તે મહેને સાગ્યું—જાણે અગ્નિ—અગ્નિ વરસી રહ્યો છે !”

“મહેને પણ મૃદંગની ઘાપ આજે ભરવની ત્રાડ જેવી—”

નાટ્યાચાર્ય વાક્ય પૂરું કરે તે પહેલાં તો માયા સાથે બધાંય નીચે ખસી પડ્યાં !

માયાને નીચે પડતાંની સાથેજ કોઈકે ખભે ઉપાડી લીધી—

—અને ઉપાડનાર અગ્નિજવાલમાં કરાળ ફાળ ભરતો—અથડાતો ફટાતો મકાનની બહાર નીકરી પડ્યો.

પ્રકરણ ૨૬ મું.

દેશાનન્દ અને ભવભાલયન્દ્ર.

બીજા બાજુ પંડિતપુરીના બ્રહ્મકુમારોમાનો એક જુવાન ગદાધર કૃષોતિક સંઘનાં બારણાં પર કુહાડીના ફટકા મારી રહ્યો હતો અને બોલતો હતો કે આજ કુહાડીથી પહેલું બુદ્ધધોષનું માથું તોડી નાંખીશ !

બીજા જુવાને કહ્યું, “આજે બુદ્ધધોષ મઠમાં નથી ત્યારે તો આ બોડકાઓ ફાટ્યા છે !”

ત્રીજા યુવકે કહ્યું, “ભવભાલયન્દ્ર ! કોઈકનું સંગીત આવતું હતું—પણ આ કુહાડીના ફટકા પડવા માંડ્યા તે અટકી ગયું !”

“કોઈક નર્તિકાને મૂજરો કરવા પડી લાગ્યા હશે !—બોડકાઓ બ્રાહ્મણોને બદનામ કરે છે—પણ બેમાંથી બેજેબર બરાબર ફાળુ છે તહેની ખાત્રી અત્યારે અહીં શકરાજનું બોલાતી મંભાતી કરાવતી બેઠેલ છે !”

“ભવભાલયન્દ્ર ! શકરાજનું નહીં પણ બોડકાઓને ફટવનાર અણસહતને બોલાવવા બેઠેલ છે !—હવે બણાયે પસ્તામ છે કે બોડકાઓને હાથ અને સાથ આપવા જતાં એ તો મ્હારેજ માથે ચઢી વગ્યા !

બાવડામાંથી—મહારા પંઝામાંથી એની બોચી છટકનાર નથી !—અને પિનાક ! અલાવ ત્હારું નિશ્ચય !—ફોક એની પાપી આંખો !—”

નાયકની આજ્ઞાનુસાર પરશુ અને ગુણનિધિએ શુદ્ધસાધુને બાવડા-માંથી સખત પકડી રાખ્યો હતો—અને બધાય જુવાનોમાં વધુમાં વધુ ઉદ્વેગ, ઉજાંજો અને માથાફરેલ એવો પિનાક હાથમાંનું ત્રિશુલ હાથવતો સ્થામે આવી ઉભો.

—અને સાધુ બોલ્યો, —

“ત્હમે કાની આંખો ફોડો છો ?”

“ત્હારી !”

“કારણ ?”

“ત્હારી આંખો પાપી છે !”

“કારણ કહે છે ?”

પિનાક વચમાંજ બોલી ઉઠ્યો,

“અર, હું કહું છું !”

“પાપ કરતાં મ્હને ત્હમે ક્યારે જોયો ?”

“વારાંગના માયાના મહાનમાં મ્હેં ત્હને ત્હારી સગી આંખે-કાંકોડિયાં મારી ધૂસતો જોયો છે !”

જવાબમાં સાધુ ખડખડાટ હસ્યો.

“હસવાનું ખસવું યશે હમણું—તે વિના ત્હારું પાપી બાપંદર હસવું પણ ખળવાનું નથી ! હસવું હોય તેટલું પેટ ભરીને હસીને-હમણું બેઘડી પછી પોક મૂકી રડવું પડશે !”

સાધુએ વધુ નીડરતાથી જવાબ આપ્યો,

“રહે એ બીજા !—અને માયાને જઈ જરા ત્હમારામાંથી કાઢક પૂછી આવો કે દેશાનન્દ ત્હારે ત્યાં કેમ આગ્યો હતો ?”

“ત્હારી આંખો કોડીશું અત્યારે તો—અને એને ઉપદ્રવ આપના

જઈશું ત્યારે પૂછીશું !”

“મહારી આંખો નગરનારીને ઉપહાર દેવા લાયક નથી !-ફાડવા હોય તો ફાડો !-પણ બુદ્ધમંદિરમાં જઈ ભગવાનબુદ્ધની પ્રતિમાના વજાસન પર ઉપહાર ધરી દહેજો દે અમો પાટલીપુત્રના દગ્ગા, ધર્માન્ધ બ્રાહ્મણોએ નિર્દોષબુદ્ધની લલાસર્વદા પ્રતીક્ષા કરતી-દેશાનન્દની એ પવિત્ર આંખો અમારા આ પાપી હાથોએ ફાડી નાંખી છે ! મ બુદ્ધ આર્યત્વનાં-કાળા કલ્પક સમાં-અર્જર-જંગલી અમો છીએ ! અમો ઇચ્છીએ છીએ કે જગત પર હિંસા અમર તપો !”

“અહિંસા પરમો ધર્મ તું સત્ર અમારે ભણવું નથી ! મંથિરના ઇશત્વનું કે અસ્તિત્વનું અણન કરી અમારે જગતને વફ માર્ગ નથી બતાવવો !-અને જો ભારતવર્ષનું ફાઇએ પણ વધારેમાં વધારે અકલ્યાણ કર્યું હોય તો તે બુદ્ધોની બામલી અહિંસાએ !”

“શું દહું !-બામલી અહિંસા ? અહિંસાસમું વીરત્વભર્યું સંસારમાં બીજું એક શસ્ત્ર નથી !-હિંસાનું અસ્તિત્વ જુરસાના જુવાળ ઉપર છે અહિંસાનું જીવન અમર છે !-કારણ સમગ્ર સંસારનું સંચાલન કરતું સનાતન પ્રેમતત્ત્વ એનો પ્રાણ છે-પ્રેમ એટલે અહિંસા ! સંયમની એને લગામ છે-એટલે અહિંસા કદિ પણ સાનભાન મૂલી હિંસાની માફક ગાંડીતૂર બનતી નથી !-હિંસા એટલે બર્બરતા !-વિશ્વના નિહત મસ્તિષ્કોનું ગાડપણ !-અને અહિંસા એટલે એક અને અગ્રેક એવું આર્યત્વ !-સંસારત્રેષ્ઠ સંસ્કૃતિ !-ડહાપણનો દરિયાવ !”

“તું ગમે એટલી વિદ્વાત બતાવ-પણ અમો ત્હારી આંખો ફાડ્યા વિના ત્હને છોડનાર નથી !”

“ભણે, તેમ કહે !-પણ મ્હને શ્રદ્ધા છે કે મહારી નિર્દોષ-પ્રવસિની આ બે આંખોના પવિત્રતરી ત્હમેને આજે સધ્ધર્મદર્શન બતાવ છે-અને તેથીજ મહારી આંખો ફાડવાને ભગવાનબુદ્ધે ત્હમને

અહીં સુધી પાઠવ્યા છે-પ્રેર્યા છે ! દિવ્ય પ્રેરણા અને સ્વર્ગીય સ્ફુરણા વિના સંસારમાં કાઈપણ અમર કાર્યો થતાંજ નથી !-અને આજનું મહારું 'નયન-વસિદાન' ભારતીય ઇતિહાસનાં પાનાંઓ ઉપર અમર થવાને સરળયુ છે-નહીંતર ત્હમારા જેવા પાપાત્માઓની દ્રષ્ટિ મહારી પવિત્રપથપ્રવાસિની આંખો પર પડેજ ક્યાંથી ?-મહારાં બાવડાં કે બેચી પકડી રાખો વા છોડી દો એ બધું જ સરખું છે-બસિદાન આપવા હું ઉભેલો અહીંથી એક પણ ડમલું ચસનાર નથી !-અને મહારે સહાય બેઠતી હોત તો સાધુઓને શસ્ત્રો ઉઘાડવાની હમણાંજ આજ્ઞા કરત પણ નહીં—

“અહિંસા પરમોધર્મ !” —હું એક છું-ત્હમે બધા હો ! હું અહિંસાનું અજ્ઞેય અને અચળ વ્રત લેઈ બેઠો છું-ત્હમે ગાંડા હાથીની માફક હિંસા કરવા ધસી આવ્યા છો તો બલે નેમ દેશો !”

“વાર, અમારું કશું કરશે ?”

“આ દેશાનન્દે ભગવાનજી સિવાય કાંઈનું પણ કશું ન કરવાની રૂઢ પ્રતિજ્ઞા લીધી છે !”

“અમારે કેં ત્હને બ્રાહ્મણ નથે બનાવવા-ધર્માન્તર એ અમારો ધન્યો નથી !”

“—પણ અહિંસાના અમર રંગે રંગાયલું જીવંત એજ અસાનું સાચું બ્રાહ્મણુત્વ છે !-બ્રાહ્મણુત્વની શુદ્ધ અને સાચી વ્યાખ્યા ત્હમે બૂલ્યા છો !”

“ત્હમે બૂલ્યા છો કે અમે બૂલ્યા છીએ-એ પ્રશ્નનું નિરાકરણ રાજગૃહીનો મહારાજ કરી બતાવશે !”

“કાણ ? પેલો ચન્દ્રગુપ્ત ?” દેશાનન્દની આંખોમાં નિરંકાર હતા

“હા આજે ત્હારે મન પેલો છે-ઓ સંગેગો પક્ષતાનાં કાલે એવાજ અરણ્યોમાં ત્હારે માયું નમાવવું પડશે !”

“એવા સદ્ધર્મશત્રુને આ શિર કદાપિ નમશે નહીં!—અને એમ બને તે પહેલાંજ આ દેશાનન્દ પોતાનાં મરતકકમલથી ભગવાનબુધ્ધના ચરણોને સુમ્મન કરવાની તૈયારી કરશે !”

“તે” કહિ પણ ચન્દ્રશુપ્તમહારાજનાં દર્શન કર્યાં છે ?”

“એ સદ્ધર્મશત્રુનું મ્હોદું એવા આ ગેમી નથી જન્મ્યાં !”

“પણ એણે ત્હમને લોહાને નિર્મૂલ કરવાનો દ્વંદ્વ નિશ્ચય કર્યો છે !”

“મહાસંઘસ્થવિર બુધ્ધધોષ અને મગધનો વિચક્ષણ પ્રધાન અરણ્ય-દત્ત જ્યાંયુધી છવે હ ત્યાં પૂર્વી સદસત્તાનો વિનાશ—એ સ્વપ્નમાન છે !”

આજી વાર્તાલાપમાં વચ્ચેજ પિનાક નામનો જુવાન યાત્રી ઉઠ્યો,

“અહ્યા, ભવજ્ઞાતચન્દ્ર ! આ શું માણું છે ?—ત્હને તે મ્હને બધાને બધે બધા ! એ દેશાર્થી દેશે-ધર્મપ્રચાર કરવા હોય તો બોલાવ એને એક દરજ્જા પાંડિતપુરીમાં—પછી જો, એને એના બાપાઓ પાંડિત બ્રહ્મણો કેવો ભગાડે છે તે !”

“પિતા—તેં કી વાત કરાવ્યું—નહીંતર—” એમ બોલી તંબુજ દેશાનન્દ નરક નજર કરી -

ઐટલામાં સદામેધી સરાસ્વ પન્થીસત્રીસ બુદ્ધસાધુઓએ વ્યાખ્યાન ભવનમાં પ્રવેશ કર્યો અને તેઓ કે પણ અજુગતું કરે તે પહેલાંજ દેશાનન્દે માનવચન્દ્રનિતા કાગિટ સમાં—

“અહિંસા પરમોધર્મ ॥” મહાવાક્યનો ઉચ્ચાર કર્યો—આગ-નુક સાધુઓએ શસ્ત્રો નીચાં નમાવી દાધાં !

સારાય મગધમાં દેશાનન્દની કાગિટ બાંધે મહાસંઘસ્થવિર તરી-ફતી ફતી !

બુદ્ધધોષની ગેરહાજરીમાં સાધુઓ દેશાનન્દની આજ્ઞાનંજ અનુ-સરતા હતા આ એ આદેશ બુદ્ધધોષનો હતો !

દેશાનન્દના શાન્ત શબ્દોમાં પણ કેટલી સત્તા હતે કેટલો દોર સમાયલો છે એનું બ્રહ્મકુમારોને અત્યાચ્છન્ન જ્ઞાન થયું !

બધું શાન્ત હતું—

એકલો ઉદ્ધત પિતાકિન્ બોલી ઉઠ્યો—તેનાથી ન રહેવાયું—

“ત્વમે અથા આથા ખસી જવ-આ બધાને હું એકલો પૂરો પડીશ !” આમ બોલી હાથમાંનું ત્રિશુલ ઢંચું કરી એણે આગળ ધસારો કરવા પગલાં માંડ્યાં—

હજુ તો એણે ફેંજ કર્યું નથી તે પહેલાં તો એની દાટી આંખો-એનો જુસ્સો અને ધસારો જોઈ સાધુઓનાં શિર હાલી ઉઠ્યાં—શરીર કમળી ગયાં—જરાક ખસાખસ થઈ !

ભવભાવચન્દ્રે આગળ વધી પિતાકિનનું માંડું પકડ્યું અને કહ્યું,
“પિતાકિન ! શાન્ત પાપમ્ !—”

પિતાકપાલિય થમ્બી ગયો. અને ભવભાવચન્દ્રે દેશાનન્દને પૂછ્યું,

“નિર્ભયાત્માનન્દનો દીકરો ક્યાં છે ?”

“ક્યાં ?—અન્દર્યાર ?” દેશાનન્દે પૂછ્યું.

“હા, વિદ્યાવારિન્નિ અન્દર્યાર—અને તેની દીકરી હાસ્યમતી તથા મન્નવહતતી દીકરી સોમવતી પણ તેની સાથેજ છે.”

“ત્વમે એમને મળવા આવ્યા છો ?”

“મળવા નહિ—મુકત કરાવવા !”

“—પણ એમની મુક્તિ કે અન્વેષણની અગત્ય જણાતા હાથમાં નથી ! એ સત્તા મહાઅંધારાવરતા છે—પણ પાડે તો ત્વમે એમને મળી શકો એવી વ્યવસ્થા કરી શકું !”

ભવભાવચન્દ્રે જરાક મંજાયો પણ ખાંટજ પળે તેને કેંક ધુકત મૂઝી આવી—તે બોલ્યા,—

‘વાર, તેમ કરો !—કેદરખાનું ક્યાં આવ્યું ?’

“આંગણ, મહારાજ સાથે—વતનમાં !”

અધાય લક્ષ્મીકુમારોએ દેશાનન્દની પાછળ જવા માંડ્યું.

ન્હાની અને એક અન્ધારી વજ્રગતી વટારી સધળા એક મોગા-
નમાં આવી ઉભા રહ્યા અને દેશાનન્દે નાયક ભવભાભયન્દ્ર તરફ
જોઈ કહ્યું.

“મહારાં આવડાં પકડેલાં હોડો તો હું દારાગારની ફૂંચી લેઈ
આવું !”

“ફૂંચી ક્યાં મૂકી છે ?-અમને કહેા અમાં લેઈ આવીએ-એમ
ત્હમને છૂટા નહીં મૂકાય !”

“પણ મહારે બહાર નથી જવું !”

“તો ?”

“આ રહામે જળાય છે તે બોધિસત્તવની પાસે મહારે જવું પડશે !”

“તે શું ફૂંચી એ વડની વડવાછઓ પર તટકારી રાખી છે ?”

“હું મશ્કરી કે અનાવટ નથી કરતો-એમાં એક બખોલ છે-”

“તંદેમાં છે ?-તો અમોજ શોધી લઈએ છાએ ત્હમે અહીંયાંજ
સ્વસ્થ ઉભા રહો !”

આમ બોલી ભવભાભયન્દ્ર સાથે એવાર યુવકોએ ; બોધિસત્તવવૃક્ષના
થડ પાસે જઈ કેદખાનાની ફૂંચીની ચારે બાજુ શોધ કરવા માંડી-
પણ તંદેવને એકંકે બખોલતો પત્તો ન લાગ્યો જ્યાં ફૂંચી છૂપાવી હોય !

દેશાનન્દ નાનું સા હેસાજ ગાન્નીયંભર્યા અવાજે કહ્યું,

“એક હજાર વર્ષ સુધી રાત ને દિવસ આમ ત્હમે બોધિસત્તવની
પ્રતિષ્ઠા કર્યા કરતા તો પણ ત્હમને એ ફૂંચીના પત્તો મળનાર
નથી !-મહારું માનો તો ન્હવે છૂટો કરો !-હું હમણાંજ ને શોધી
ત્હમારા હાથમાં મોંખી દર્શાવું !”

બોધિસત્તવની પાસે ઉભા હેસાજ ભવભાભયન્દ્રે કહ્યું,

“વાર, પિનાકુન્દ ! એમને છોડી દો !”

યુવકોએ દેશાનન્દનાં પકડેલાં હાથનાં આવડાં છોડી દીધાં.

તે બોધિસત્વની પાસે ગયો—

—અને લાથ જોડી કહ્યું.

“ભવભાલયન્દ્ર ! આટલો અધિકાર મને ભાગ્યવા દો !”

“શાનો અધિકાર ?”

“જે ગુપ્તસ્થાનમાંથી હું કુંચી કહાડું છું તે ગુપ્તસ્થાન તદ્દમારે કાષ્ઠએ જોવું નહિ !—અને તદ્દમે જોઈ રોકા છો કે બોધિસત્વની પાછળ જોઈ જોઈત હર કુંચી ગગનચુન્ગી દિવાલ છે—પછી હું નહાસી પણ શકાશ !—એટલી મહારા પર કૃપા કરો તદ્દમે ક્યાં નથી જાણતા કે નહારે માથે પણ મહાસંઘસ્થાવિરનો સત્તાનો સોટો ઝઝૂમી રહ્યો છે ! અને—” એમ કહી તંદેણે તંદનીજ આજૂમાં ઉભેલા ભવભાલયન્દ્રના ખભા પર લાથ મૂકી કેટ તંદના કાનમાં કહ્યું—

—જે ભવભાલયન્દ્રને ગળે ઉતરી પડ્યું—

તે લાથ હિંગા કરી બોલ્યો.

‘ચાલો, આપણે અધા બોધિસત્વની સ્થાને ઉભા મહીએ—કુંચી હમણાં આવે છે !’

અધા આગળ આવી ઉભા

—અને દેશાનન્દ બોધિસત્વની પાછળ ઉભા ઉભો દસતો દસતો બોલતો હતો, ‘થોડીકજ વાર છે ! તદ્દમારી કુંચી મહારા લાથમાં છે !’

—અને જોતજોતામાં તે કાણુ જાણે એણે બોધિસત્વની પાછળ ઉભા ઉભા શું કેંક કયું—જે આજુ તે આજુ બોધિસત્વવૃક્ષ ઉભેલા યુવકોની સ્થામેજ નમી પડ્યું—

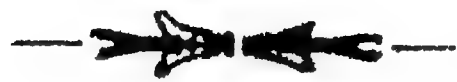
—એટલુંજ નહિ પણ—જે સ્થળે યુવકો ઉભા હતા તેવજા સ્થળની ફરસમન્ધાનો પથર એકદમ તીચો નમી ગયો—કાર્ત્ત પજુ સચેત અને

તે પ્હેલાં તો-તહેની ઉપર ઉમેલા અધામ મુવકો ક્યાંક અળાપ્યા
 પોલાણમાં-ભૂગર્ભમાં ગમડી પડ્યા-અને નમી પડેલો વિશાળ પાષાણ
 ખખડ પાછો ઉંચો થઈ-સ્વસ્થાને ગોઠવાઈ ગયો !-અને દેશાનન્દ
 બોધિસત્વની પાછળથી બહાર યોગાનમાં નીકળી આવી-

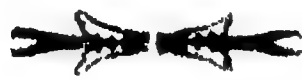
“સહર્મશત્રુઓ !-પંડિતપુરીના પામલો !-” બોલતો બોલતો
 સરિમત ધીર ગમ્ભીર ગતિએ ચાલતો થયો !

—

પ્રકરણ ૨૭ મું.

સમરલય કે રંગાલય ?

કુનિષ્ઠચોક્તનાં નાટ્યમન્દિરમાં “મહાભિનિષ્ઠમણ”-નાટકનું એક સુંદર દ્રશ્ય બજવાઈ રહ્યું છે.

રંગાલયના સંચાલક અને અધિષ્ઠાતા મેઘ અને દામિનીએ રતિ અને મહનની ભૂમિકા બજવવાનું માથે લીધું છે.

દ્રશ્ય આ મૂળમનું હતું.

એક ગીચ અરણ્યમાં વિશાળ વટવૃક્ષની ઝાયાની તીચે-એક પાષાણુખણ્ડ પર-મહાસંઘસ્યવિર છુદ્ધોષ બગવાન છુદ્ધનો સ્વાંગ સજી વજામન વાળી બેઠેલા દ્રષ્ટિગોચર થાય છે-અને રતિ સાથે કામદેવ કુસુમામુખપુષ્પ-ખાણ હાથમાં ધારણ કરી ઉભેલો દ્રષ્ટિગોચર થાય છે.

બગવાન છુદ્ધનાં યોગનિદ્રાના ભારથી ભયેલાં : પ્ધ્વાનસ્થ સોચનો તરફ વ્યાકુલતાભરી દ્રષ્ટિ કરી મહન રતિ તરફ જોઈ બોલ્યો,—

“રસેશ્વરી !—”

“રસેશ્વર !—”

‘મહારો બાહુ ફાણુ બાણે કેમ ફરકે છે ?’

“પ્રાણેશ્વર ! કુસુમાયુધ સાન્ને એટલે ફરકતા બાહુમાં સ્થેર્ય આવશે-બલ આવશે !”

“- પણ મહતે મહા નથી કે-”

“કેમ ?-અટક્યા કેમ ? કે શું ?”

“કે-આ વિમુતિ પર મહારો વિનય મળે આજે !”

“એ શંકા ખોરી છે !-શર-સંધાન તો કરો !”

‘પ્રિયે ! મહતે શંકા છે હતાં-’ આમ બોલી મહતે તરતજ ધનુષ્યની પાણી પર એક પુષ્પગાણી મહાબળ-જેનું દ્રશ્ય-નિશાન હતું શાક્યસિંહ-કાપલવસ્તુતો રાજકુમાર ગૌતમ કે જે-

-અથપણથીજ આ વિચિત્ર સંસારની માયાથી જનન-મૃત્યુવળ ભરેલાં નેત્રે જોતો હતો.

યુવાનીમા સંસારનાં દુઃખોનાં બિડામણ્યાં અને કરામણ્યાં દેખાતાંજો એતે પળથી નાંખ્યો હતો-

અતે એના મનમાં ચાલતી એજ ગદમથલે એના-એ ભવ્ય અને દિવ્ય આત્માને-સનાતન શાન્તિ અને મુક્તિની શોધ માટે જંગલે-જંગલ રખડાવ્યો-દર્શનાર્થે શાસ્ત્રોનાં શુદ્ધ અભ્યાસમાં વેદિયો બનાવ્યા-ભૂખ્યો તરસ્યો ભટકાવ્યો-

પરંતુ જન્મોજન્મથી વાઝડેલી ઇષ્ટ વસ્તુની પ્રાપ્તિ ન થઈ એ દશાયથી એતે-ત્યારે એણે એક વંશાળ વડના ઝાડની નીચે વજાસન વાળ્યું-સમાધિ લગાવી-

-તાટ્યમ નદરની રંગભૂમિ પર અત્યારે ગૌતમની-શુદ્ધોદન-કુમારની એજ અન્તિમ સિદ્ધિદાયિની સમાધિનું દ્રશ્ય હજારાધ રહ્યું છે !

મહતે એક પછી એક એમ દશેક શર હોડ્યાં પરંતુ તે સર્વે

ગૌતમનાં ચિત્તનું આકર્ષણ કે સમોહન કરવાને બદલે શાક્યસિંહ
ગૌતમનાં મસ્તકે છત્રછાયા કરી રહ્યાં !

નૃત્ત અ નૃત્યના ભેદને સ્હમજનારી રતિએ સંગીતકલાના કારિટ
સમી નૃત્યકલા વિસ્તારી—

— તે પણ શાક્યસિંહના કાનોના પડદાને ન ભેદી શકી —

— નાદબ્રહ્મનાં સિદ્ધચક્રના વમળને પાર કરી નિર્વાણપદે પહોંચેલી
વિમળ વૃત્તિઓને તે ન ચળાવી શકી —

રાચી રાચી રતિ ખૂચ નાચી

તહેણે કમલદણ્ડ સમી ડોક એક બાજુ પર રહેજા દાણી દીધી—
સ્તન, કમર અને ઉદર અનુક્રમે એક એકની ઉપર દીધાં કરી
નાંખી દીધાં.

તે દીલી બની ધામે ડગલે મદનની પાસે ગઈ-જેણે તહેને બાહુ-
પાશમાં બાથમાં સમાવી લીધી.

બાણે કૈંક ઓચિન્તુ યાદ આવ્યું હોય તેમ ચમકી-ખીજી પને
પ્રિયા પિયના પ્રણયપાશમાંથી છૂટી પડી અને બોલી,

“પ્રાણેશ્વર !— પિતાકપાણિએ તો ત્રીજું નેત્ર બોલ્યું હતું-જે
સારું હતું-પણ શાક્યસિંહે તો એકકે નેત્ર ન બોલ્યું !— છતાં એ તો
બન્ધ નેત્રેજ આપણે બાળી રહ્યો છે !— નાથ !— શચિપતિ ઇન્દ્રને
શેા પ્રત્યુત્તર આપશું ?— એની ક્રોધજ્વાલાઓ લલકરશે ! અમરાવતીનાં
દ્વાર આપણે માટે બન્ધ થઈ જશે !”

‘ રસેશ્વરી ! મદને અમરાવતીના એ ઇન્દ્રના ક્રોધની કાલ-જ્વાલનો
ભય નથી !— પણ—’ કહી મદને તરતજ શરસન્ધાન કુર્ચ અને
બોલ્યો,

“આ નરપશાચના જુદમની જવાલાઓ—”

તહેનું નિશ્ચાન સદરાજ તરફ હતું.

“—હવે વધુ સહન થતી નથી !

મદનની પાણી પરથી છોટા તીખાં ખાણે પ્રેક્ષકવૃન્દમાં આગળજ બેઠેલા મહારાજ શકાદિત્યનો ખંભો વિંધી નાંખ્યો-તે પણ દામનીએ બાંધેલા વિષમય આજૂનન્ધના ઝંઘરની મન્દ મન્દ થતી અસરથી વારંવાર આસન પર ઢળી પડતો હતો અને ખાણથી પૂરો હત્યો !

તે સમયે આકાશનું ઉદર ચીરી ભયંકર કાટકા સાથે રંગાલયના મહાન પર વિજળી પડી—

—તે પણ રંગભૂમિ પર શાક્યસિંહના સ્વરૂપમાં વજ્રાસન જમાવી બેઠેલા મહામંદ્રસ્થવિર બુદ્ધધોષની પામેજ !—

તે ચમક્યો—વજ્રાસન છૂટી ગયું !

‘એ—’ ચિન્હાર કરી પાપાણુખપ્પ પરથી જમીન પર ગળડી પડ્યો !

તેની પાસેથી ઝગ્ગ કરી પસાર થઈ ગયેલી વિદ્યુત-વેલીના ઝગ્ગ-કારાએ તહેને ગાંડો બનાવી દીધો—તહેનું બેજું ખસ્યું !

ગર્જન તર્જન સાથે મૂસળધાર વર્ષાદ પણ શરૂ થયો—

અને બહાર ઉભેલા સૈનિકાએ નાટ્યમન્દિરમાં એકેકે સામટો ધસારો કરી શક્ય મારુસોની મૂસળધાર પકડાપકડી શરૂ કરી દીધી !

અને ધાપણ થયેલા શકાદિત્યના સંરક્ષણાર્થે તહેના સરીરરક્ષક સૈન્યસમૂહ મિયાનમાંથી સમરોગે ખેંચી—

પણ તે બધીય ભાકડાની હતી !—

જે અટ્ટહાસથી કહેતી હતી, “દગો થયો !”

અરણ્યકાની મુત્સદીગીરીથી જોતજોતામાં તે આખું પાટલીપુત્ર સૈન્યના સહજામાં સપડાઈ પડ્યું—

જે સહજામાંથી જે વ્યક્તિએ અણીશુદ્ધ નહાસી જતી હતી !

ગંગાની હંચીનીચી થતી છાતી ઉપર એક નાવડી પૂરવેગથી પસાર થઈ રહી હતી.

નિપુણ નાવિકે જે સૂકાનથી પાણી કાપતાં કાપતાં રહામેની બિહિતને પૂછ્યું,

‘માયા ! ત્હને નાવડી હંકારતાં આવડે છે ?’

“અત્યાર સુધી તો નથી આવડ્યું !”

“તો ત્હને આવડે છે શું ?”

“હંકારાતી નાવડીઓ દૂબાડતાં આવડે છે અને મહારાજને કહ્યું છે અત્યાર સુધી મહેં કૈંટની હંકારાતી નાવડીઓ દૂબાડવાનુંજ કામ કર્યું છે !—પણ હવે મહારી—”

“મહારી શું ?”

“મહારી જીવનનોકા ક્યારે દૂબે છે ત્હેનીજ રાહ જોતી બેઠી છું !”

“માયા ! માયા !—ઉંચે જો—”

“શું છે ?—હા—કોણના મકાનમાં આગ લાગી છે—અને—આ કોણકે જે જણા બળતા ઝરખાનાં લાકડાં પર પ્રાણ બચાવવાને લટકી રહ્યાં છે !—કોણ હશે એ ?—”

કોણ જવાબ આપે તે પહેલાં તો ઝરખાની નીચેથી પસાર થતી નાવડી પરજ લાકડાંને લટકો રહેલાં બંને જણે પકડ્યું મૂક્યું—

નાવડી એક બાજુએ નમી પડી અને હિંચી વળી !

શુદ્ધિપત્ર

પૃ.	પાં.	અ	શુ.
૨	૯	સાગળ	સાગર
૫	૧૬	સનિકા	સૈનિકા
૬	૧૦	પસાર	પસાર
૧૪	૧	આ — છું.	x
૧૯	૩	પંઝમાંથી	પંઝામાંથી
૨૬	૧૫	મહન	મહને
૨૧૭	૩	તાડ	ટાડ
૩૦	૨	ખાળાવાનો	ખાળવાનો
૩૦	૨૨	કાપુષ	કાપુરુષ
૩૪	૨૪	માથેથી સાફો છોડી	ખભેથી ઉત્તરીય લેંછ
૪૪	૮	નિક્ષશિત્તા	તક્ષશિત્તા
૪૧૭	૫	પળા	ગળા
૫૨	૧૬	સનિકા	સૈનિકા
૫૪	૭	અન્દ્રગુપ્તે	અન્દ્રગુપ્તે
૬૨	૨૪	કંક	કૈંક
૬૩	૧૭	મૂઝાતો	મૂંઝાતો
૬૪	૭	સંપત્તિનું	સંપત્તિનું
૬૮	૨	પર્યંક	પર્યંક
..	૧૩	મોઝા	મોઝા
..	૧૪	સમાન્ય	સામાન્ય
..	૧૭	તહેને	તહેને

૬૯	૨૯	પલડંગ	લપડંગ
૭૧	૧૬	પ્રતિષ્ઠા	પ્રતિષ્ઠા
૭૪	૯	એશી	એંશી
૮૦	૧૧૭	જગદમ્ય	જગદમ્યા
૮૧	૧	તેમાં કરવા જત	તેમ કરવા જતાં
૧૧૭	૧૪	જગદમ્ય	જગદમ્યે
૧૧૮	૧૧	મટેજ	માટેજ
૧૨૫	૪	સતતો	સત્તાનો
૧૩૨	૧૩	અસિકાની	આસિકાની
„	„	વિતમ્તા	વિતસ્તા
૧૩૬	૪	તક્ષર	તક્ષ-
„	૧૪	મહારાંતે	મહોરાંતે
૧૩૭	૧૯	કરી હતી	કર્યો હતો
„	૧૭	પ્રહ્મણોની	પ્રાહ્મણોની
૧૪૩	૧૨	સંધ્યારામ	સંધારામ
૧૫૬	૯	મહાભિનિ•	મહાભિનિ•
૧૫૮	૨	મૂળધાર	મૂસળધાર
„	„	વૈજ્ઞાનિક	વૈજ્ઞાનિક

આજ લેખકના લખેલા બે પત્રમિત્રોના

‘લેખકનું સફળ સર્જન.’

‘ગુજરાત-ટાઇમ્સ’ દેશી રાજ્યોની સુંદર સેવા બનતી રહ્યું છે. આ પત્રની ગત વર્ષની બેઠબુદ ‘ગુર્જરપતિ’ ભાગ ૧ લો પ્રકટ થયેલ, વાંચક વર્ગે તેને સ સ આવકાર આપ્યો હતો. એજ પુસ્તકના લેખકે આ દ્વિતીય ખંડનું સર્જન કર્યું છે. ઉપર પાનાનો આ બીજો ગ્રંથ આદીથી અંત સુધી વાંચતાં લેખકનું સર્જન સફળ થયેલું જણાય છે લેખક પોતે દોરેલાં ચિત્રાથી પુસ્તકનું આકર્ષણ વધ્યું છે. આ રીતે આપણા પ્રાંતિય સાહિત્યને સમૃદ્ધ બનાવવા બદલ લેખક તેમજ પ્રકાશકને ધન્યવાદ આપીએ છીએ. પોતાના ગ્રાહકોને આવી સુંદર બેટ આપવા બદલ ‘ગુજરાત ટાઇમ્સ’ના તત્ત્વી શ્રી૦ માણિકલાલ શાહને ધન્યવાદ આપીએ છીએ. આ પુસ્તક મોરબીના લોકપ્રિય મહારાજ શ્રી૦ સર લખવીરસીંહજી બહાદુરને અર્પણ કરવામાં આવ્યું છે. અવા ઉચ્ચ કોટીના સાહિત્યો ઉત્તેજના આપવા બદલ મોરબીના તા. મહારાજ સહેજને પણ અમા અભિનંદન આપીએ છીએ.

—નવસારત.

‘ગુર્જરપતિ’ના બન્ને ભાગ

‘ગુર્જરપતિ’ માટે અભિપ્રાયો—

‘સુંદર પુસ્તક-વિના મૂલ્યે.’

નડીઆદથી પ્રગટ થતા “ગુજરાત ટાઈમ્સ”ના વાર્ષિક ગ્રાહકોને “ગુર્જરપતિ ભાગ બીજો” ભેટ અપાઈ છે. આ નવલકથામાં ગુર્જર-પતિ કુમારપાળને લગતી ઇતિહાસીક ઘટનાઓનો સમાવેશ કરવામાં આવ્યો છે. નવલકથાની શરૂઆતમાં પહેલા ભાગનો સાર આપેલો હોવાથી ફક્ત આ બીજો ભાગ વાંચવાથી વાંચનારને આગલા બનાવોનો ટુંકમાં પણ ચોખ્ખો ખ્યાલ આવી શકે છે અને વાંચનમાં ત્રુટીઓ લાગતી નથી. નવલકથાનાં સ્ત્રી પાત્રો પાંદડી પ્રાણુમા, દેવળદેવી અને શ્રીમતી નવયુગની સન્નારીઓ છે. કુમારપાળની કારકીર્દીનો એમાં અચ્છો ચીતાર અપાયો છે. ગુર્જરપતિ કુમારપાળની આ નવલકથા ઇતિહાસના શોખીનોને પસંદ પડ્યા વગર રહેશે નહિ. પુસ્તકની ભાષા કંઈક અઘરી છતાં જોરદાર છે. શૈલી સંવાદમય રાખી રસની જમાવટ માટે લેખકે ઠીક કાળજી લીધી છે. શ્રી ૦ જયંતકુમાર શાસ્ત્રીએ વિસ્તૃત ઉપોદ્ધાત લખી લેખકને ચોખ્ખો ન્યાય આપ્યો છે. પુસ્તક મોરચીનરેશ સર લખધીરસીંહજીને અર્પણ કરવામાં આવ્યું છે અને એમની કારકીર્દી પણ ટુંકમાં આપી છે. એમાં લેખકે પોતે ચીતરેલાં ચીત્રો પણ અપાયાં છે. અંતમાં આવું સુંદર પુસ્તક પોતાના ગ્રાહકોને વિના મૂલ્યે આપવા બદલ “ગુજરાત ટાઈમ્સ”ના તંત્રી રા. ૦ માણેકલાલ હરજીવનદસ શાહને અભીનંદન આપીએ છીએ.

—સાંજ વર્તમાન.

૩. ૫) માં ઘેર બેઠાં મળશે.

મદદ કરો !

મદદ કરો !

અનાથ સેવા એ પ્રભુ સેવા છે.

દુઃખી, નિરાધારને આશ્રય આપી

નડીઆદ હિન્દુ અનાથ આશ્રમ

પાળે પોષે છે, કેળવણી આપે છે.

ઉદ્યોગો શીખવી સ્વાશ્રયી બનાવે

છે. દરેક જાતની મદદની જરૂર

છે. રોજનું ખર્ચ રૂા. ૮૦) છે.

તમારો ઉદાર હાથ સ્વંખાવો.

સખો:—

મંત્રી,

હિન્દુ અનાથઆશ્રમ, નડીઆદ.

